

DÉRI BALÁZS

HÁROM LITURGIKUS TÉTEL SZENT ISTVÁN INTELMEIBEN

Bevezetés

A Szent Istvánnak tulajdonított *Intelme*k körüli, örvendetesen megélt filológiai (bár kisebb-nagyobb mértékben eszmetörténeti kérdéseket is fejtegető) kutatások két jeles, szinte egyidejű állomása Havas László párhuzamos fordítással ellátott és részletes tanulmánnyal bevezetett szövegkiadása,¹ valamint Nemerkenyi Előd doktori értekezésének vonatkozó, terjedelmes fejezete.² 2004-ben megjelent műveikben mindketten korábbi kutatásaikat is összegezték, s az előbbi az utóbbinak számos felhasznált eredményét igen korrekten jelzi. Nem kevésbé fontos filológiai vonatkozású megjegyzései és kidolgozott szakaszai vannak az ágas-bogas problematika számos részletében állást fogláló Szovák Kornél szintén 2004-ben megjelent nagy tanulmányának,³ de igen alapos és jó ítéletű Veszprémy László kutatástörténeti áttekintése is⁴ – ugyanazon évből. Nem törekedve teljes összefoglalásra, különösen nem a korábbiakra, csupán egy filológust emelek még ki: Adamik Tamás is két tanulmánnyal szolt hozzá a források és a szerzőség kérdéseihez;⁵ a fölvetései által kiváltott disputát, mi több, gyors pengeváltásokat⁶ tekintsük

¹ *Sancti Stephani regis primi Hungariae Libellus de institutione morum sive Admonitio spiritualis – Szent István: Erkölcstanító könyvecske avagy Intelmek*, I, textum edendum curavit, apparatu critico et translatione instruxit Ladislaus HAVAS, Debrecini, 2004 (ΑΓΑΘΑ: Series Latina, 2).

² *Latin Classics in Medieval Hungary: Eleventh Century*, Debrecen–Bp.[–New York], 2004 (CEU Mediaevalia, 6 – ΑΓΑΘΑ, 14), 31–71.

³ *Egy kódex két tanulsága = Genesis: Tanulmányok Bollók János emlékére*, szerk. HORVÁTH László, LACZKÓ Krisztina, MAYER Gyula, TAKÁCS László, Bp., 2004, 145–167. A jeles középkorkutató bibliai vonatkozású megjegyzéseivel majd e tanulmány későbbi, kibővített változatában foglalkozom.

⁴ *Megjegyzések Szent István „Intelmei”-hez = Várak, templomok, ispotályok: Tanulmányok a magyar középkorról*, szerk. NEUMANN Tibor, [Bp.–Piliscsaba], Argumentum Kiadó–Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2004 (Analecta Mediaevalia, 2), 311–325. Mint itt s még inkább e tanulmány kibővített változatában igyekszem bemutatni, részben módosítani kell sommás véleményét (313): „Általában jellemző, hogy szó szerinti, pontosan azonosítható citátumok mind a Bibliából származnak.”

⁵ *Szent István király Intelmei prológusának forrásai*, Vallástudományi Szemle, 4(2008)/1, 155–179; *Megjegyzések Szent István király Intelmeinek 1–10. fejezetéhez*, Vallástudományi Szemle, 5(2009)/3, 111–129.

⁶ NEMERKÉNYI Előd, *Szent István Intelmei Florus és Quintilianus között*, Vallástudományi Szemle, 5(2009)/2, 95–113. (Az előző jegyzet két tétele között!)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXXI. évfolyam 1. szám

mai, kissé unalmas, a felületen néha indokolatlanul finomkodó tudományos életünkben szokatlan életjelenségeknek!

A szövegkiadó filológusi munka egyik alapkövetelménye az adott szöveg idézeteinek, külső, esetleg belső szövegpárhuzamainak, utalásainak felkutatása és az ésszerűségig részletes feltüntetés. A párhuzamos helyeket közlő apparátus hasznos segédeszköz a szöveg intertextuális viszonyrendszerének gyors áttekintésében vagy eszmevilága eredetiségének föltérképezésében.

Majdnem száz éve, hogy Békefi Remig igen alapos forrásfeltáró tanulmányban⁷ fő forrásként mutatta be az *Intelme*k bibliai idézeteit vagy parafrazeált vagy éppen gondolati párhuzamnak tekinthető szöveghelyeit – inkább többet, valójában túl távoliakat is, mint kevesebbet. Balogh Józsefnek az *SRH* II. kötetében megjelent szövegkiadása⁸ erős válogatással fogadja el a fölkínált szövegpárhuzamokat, fontos viszont, hogy az idézeteket a (vélt) pontosságtól függően az *SRH*-ban szokott módon, különböző méretű betűkkel megkülönböztetve hozza. A bibliai szövegidézeteket és -párhuzamokat (hasonlóan a föltárt liturgikus szövegekhez, karoling források párhuzamaihoz és néhány patrisztikus szöveghelyhez) a következő évtizedek fordítói is rendre feltüntették, és a történeti-eszmetörténeti tanulmányok szerzői sem különösebben bírálták fölük. Úgy tűnik, általában a kortárs kutatók és szövegkiadók is a kelleténél jobban megbíznak a korántsem makulátlan *SRH*-apparátusban, így történhetett, hogy nyilvánvaló hosszú, elég pontos idézetek, pl. a Credóé, figyelmen kívül maradtak. Nemereményi Előd komoly érdeme, hogy – a latin antikvitásnak a kora Árpád-kori magyarországi latin irodalomban való hatását vizsgáló értekezése előkészítéseként – külön tanulmányban⁹ foglalkozott az *Intelme*k bibliai latinságával, s néhány újabb elfogadandó vagy legalábbis elgondolkodtató idézet-párhuzamot is azonosított. De mert elsősorban a bibliai szövegeknek az *Intelme*kbe való illeszkedését vizsgálja, rajta egyáltalán nem kell számon kérni valamiféle teljességet.

Az érdekes szövegkiadó-történész Havas László egyrészt bevezető tanulmányában összefoglalja¹⁰ a szentírási szövegháttér szerepét a bölcs uralkodó képének középkori megrajzolásában, másrészt a szövegkiadásban természetes módon „elszámol” a bibliai idézetekkel és utalásokkal, így az egyes citátumokra és párhuzamokra vonatkozó megjegyzéseit nagyjából a szövegkritikai apparátusba foglalja bele. Mivel munkája mintegy summázza az előtte járó filológusnemzedékek eredményeit is, és mert ez a kiadás bizonyos referenciaként szolgál a további kutatásban, a kutatástörténet rendszeres végigkövetése helyett lényegében e kiadói döntéseket és megjegyzéseket teszem az alábbiakban vizsgálat tárgyává – mindössze három, de bizonyosan érdekesnek mutatkozó ponton.

⁷ *Szent István király intelmei, Száz*, 35(1901), 922–990. A bibliai és más párhuzamok bemutatása: 933–970.

⁸ *Libellus de institutione morum*, praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit Iosephus BALOGH = *Scriptores rerum Hungaricarum...*, I–II, Bp., 1938, II, 613–627.

⁹ *Biblical Latin and the Admonitions of King Stephen of Hungary*, Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis, 38–39(2002–2003), 281–288. A disszertációban: *Latin Classics*, 35 skk.

¹⁰ HAVAS, *i. m.*, XLVII.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. évfolyam 2. szám

Három „parafrazeált” idézet

A szövegkiadók és a fordítók jegyzeteikben korábban is több-kevesebb részletességgel utaltak a bevett Vulgata-szövegtől¹¹ való eltérésekre, hiszen úgy gondolták, ebből kell kiindulni, ezt idézi (esetleg változtatva) a szerző. Tanulságosnak tűnik először a hosszabb idézetek, esetleg parafrázisok szemügyre vétele. A leginkább bevilágító idézet a IX. fejezetben adódik; az áttekinthetőség kedvéért a héber vers tagolására figyelemmel tördelem a sorokat. (Innentől kezdve a sorszám jelzi azt, hogy az adott szöveg az *Intelme*kéből származik.)

1) *Domine, Pater et Deus vitae meae,
ne derelinquas me in cogitatu maligno.
Extollentiam oculorum meorum ne dederis mihi,
et desiderium malignum averte a me, Domine.
Aufer a me concupiscentiam,
et animo irreverenti et infrunito ne tradas me, Domine.*¹²

Havas László szerint¹³ az idézet az Ecclesiasticus (Jézus Sirák fia könyve) 23, 1 skk. verseivel vethető össze. Ehhez két megjegyzés adódik. Először is: az Eccli (újabb, nem egyházas rövidítés szerint, melyet nem használok: Sir) 23, 1. valóban a „Domine Pater” szavakkal kezdődik, sőt a „vitae meae”, a „relinquas” szavak is előfordulnak benne, de ezt nyugodtan figyelmen kívül lehet hagyni, és a folytatást, a már Békefi Remig¹⁴ és Balogh József által is megadott Eccli 23, 4–6. bibliai verseit elég párhuzamba állítani:

„Domine, Pater et Deus vitae meae,
ne derelinquas me in cogitatu illorum.
Extollentiam oculorum meorum ne dederis mihi,
et omne desiderium averte a me.
Aufer a me ventris concupiscentias, ...
et animae irreverenti et infrunitae ne tradas me.”¹⁵

A második megjegyzés a két szöveg eltérését illeti. Ahogy már Balogh József feltűntette (és az összehasonlítás révén az olvasó is ellenőrizheti) az eltéréseket,¹⁶ Havas is

¹¹ A régebbi kiadók, fordítók és tanulmány szerzők nyilvánvalóan a Biblia Vulgata (Clementino-Sixtina) valamely kezük ügyébe eső egyházi kiadását vették alapul, Havas László a nemzetközi tudományosságban újabban használt, Weber-féle szövegkiadást.

¹² IX. fejezet, 2, HAVAS, *i. m.*, 44, 46. Havas László szövegétől eltérnek a kapcsolatos mondatokat tagoló vesszők gyakoribb használatában, a magánhangzó előtti, szókezdő u- helyett szokottabb v- írásmódban; a második „Domine” (*uo.*, 46, 3. sor) valószínűleg sajtóhiba miatt kisbetűs.

¹³ HAVAS, *i. m.*, 45, utolsó sor és a következők a 46. lap apparátusában folytatólagosan.

¹⁴ BÉKEFI, *i. m.*, 963–964.

¹⁵ A Sixtino-Clementina és a tudományos Vulgata-kiadás ezen a ponton szóról szóra megegyezik.

¹⁶ Ritkítással emeli ki a pontos idézetet; ez az Eccli 23, 4–5. tekintetében korrekt is, nehezen értem azonban, hogy a 6. vers idézetében miért csak a „ne tradas” szavakat tartja pontos idézetnek.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2019. CXXIII. évfolyam 4. szám

megjegyzí, hogy – fordításban idézem – „a *Libellus* szerzője a Szentírás szavait kissé megváltoztatja”. Majd a ritka „infrunitus” szó – nyilván szövegkritikai szempontú – megalapozására Senecát, Macrobiust idézi és Paulus Diaconus Festus-kivonatának egy helyére hivatkozik.¹⁷ Ahogy ezeket a szólófordulásokat, bármennyire is ritkának tünik e szó, lényegében szükségtelen adalékoknak kell tekintenünk az előbb is idézett Biblia-szöveg ismeretében, sokkal fontosabb megmutatnunk, hogy nem a *Libellus*, vagyis az *Admonitiones* szerzője „változtatta meg” (értsd: parafrázeálta) a Szentírás szövegét.

Ez a szöveg ugyanis nem közvetlen bibliai idézet, hanem énekelt zsolozsmatétel, mégpedig műfaja szerint a nyugati (latin) zsolozsma során augusztusban olvasott salomoni (bölcesség-)könyvekhez tartalmilag szorosan kapcsolódó, azokhoz megkomponált rezponzóriumsorozat (ún. história), a *Historia Sapientiae*¹⁸ egyik rezponzóriuma,¹⁹ vagyis az éjszakai virrasztás (a matutínium) egyes szakaszaiban (nokturnusaiban) eredetileg²⁰ folyamatosan (a lectio continua, ill. középkorias terminussal a scriptura occurrens elve szerint),²¹ de a későbbi gyakorlatban erőst kivonatosan felolvasott bölcességkönyvek²² egyik felolvasott szakaszára „felelő” ének (a felelést általánosabban és inkább a zenei formára értve), annak is az első része.²³ A szöveget teljesen azonosan találjuk meg a zsolozsma-tételek legkorábbi fontos kódexeire épülő, monumentális Hesper-féle szövegkiadásban²⁴ és – a középkori Európa gyakorlatilag egésze beláthatatlan számú kéziratához, majd nyomtatott könyvéhez (elsősorban antifonálékhoz és breviáriumokhoz) hasonlóan – a ránk maradt legkorábbi hangjelzett (neumaírt) magyarországi antifoná-

¹⁷ Szemben az „infrunitus” szóhoz fűzött megjegyzésekből kitetsző „infrenato”, „in fremitu”, „infroenato” olvasatokkal.

¹⁸ Leírását lásd később; liturgikai-zenatudományi rövidítése HSap. A históriás rezponzóriumok kialakulásáról lásd FÖLDVÁRY Miklós István, *A magyarországi zsolozsma-lekcionárium temporáléjának jellegzetességei II*, Magyar Egyházzene, 16(2008/2009), 411, 14. j.

¹⁹ A magyar liturgikai szakirodalomban újabban meghonosodott, magyaros változatokkal írom a liturgikus-zenatudományi szakkifejezéseket, melyeket ennek megfelelően, magyarosan kell kiejteni (pl. matutínium, hosszú i-vel, rezponzorium, s-sel és nem sz-szel).

²⁰ A 8–9. századi források tanúsága szerint. A folyamatos olvasásról lásd FÖLDVÁRY, *A magyarországi zsolozsma-lekcionárium... II*, 410 skk.

²¹ A zsolozsmaolvasmányok rendjéről lásd FÖLDVÁRY Miklós István, *A magyarországi zsolozsma-lekcionárium temporáléjának jellegzetességei I*, Magyar Egyházzene, 16(2008/2009), 145–147, az olvasmányrendről: 147–152.

²² A Bölcesség könyve (*Liber Sapientiae*) az öt salomoni könyvet együtt jelentette: *Proverbia* (Prv), *Ecclesiastes* (Eccl), *Canticum canticorum* (Ct), *Sapientia Salomonis* (Sap), *Ecclesiasticus* v. *Siracides* (Eccli v. Sir). Arról, hogy a középkor folyamán valójában melyik könyveket olvasták fel, lásd alább (*A Liber Sapientiae felolvasása*).

²³ A HSap első vasárnapja matutínumának szövegét e tanulmány könyvrészletként tervezett bővített változatában fogom megadni.

²⁴ *Corpus antiphonalium officii*, IV, *Responsoria, versus, hymni et varia*, editio crítica, editum a Renato-Joanne HESBERT monacho Solesmensi, Roma, 1970 (*Rerum Ecclesiasticarum documenta, Series maior: Fontes*, 10). A továbbiakban a nemzetközi szakirodalomban szokásos CAO rövidítéssel (utána pedig a tételszám-mal) utalok rá. A CAO–6503 szövegkritikai apparátusa néhány jellegzetes középkorias alakváltozatot és más formákat sorol elő.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXXI. évfolyam 4. szám

léban (*Codex Albensis* 150^f),²⁵ vagy a megszilárdult magyar (esztergomi) rítus zsolozsmájának becses, már kottavonalas dokumentuma, a 13. század végére keltezett *Breviarium notatum Strigoniense* (az ún. „strahovi” breviárium) megfelelő zsolozsmahórájában (254^f),²⁶ és Európa-szerte kódexek beláthatatlan tömegében.

Megérné elemezni az *Intelmek*-kéziratok szövegváltozatait és megadni lehetséges okaikat, most csak annyit állapítok meg, hogy Havas Lászlónak a változatokra vonatkozó szövegkritikai döntései nagy valószínűséggel helyesek, legfeljebb az „...averte a me, Domine, aufer a me...” központozásában hallgathatót volna a W²⁷ szövegre – amennyiben itt (Havas apparátusa szerint) a „Domine” után pont van s az „aufer” nagybetűvel íródik –, ha már az „Extollentiam” szót önálló mondat kezdeteként nagybetűvel írta (ami egyébként énekelt tételek esetén egyáltalán nem kötelező).²⁸ A zenei frázisok egyértelműen eldöntik a kérdést: a „Domine” (bárhogy is jelöljük) lezárja az előző mondatot, és az „Aufer” szóval új mondat kezdődik.

Van tehát szemernyi igazság a kiadói „Cf.” megjegyzésben, de ez önmagában még kevés, mert az *Intelmek* idézete – és itt a lényeg – nem közvetlenül, hanem csak az idézett *Domine Pater et Deus* (CAO–6503) rezponzóriumon keresztül vethető össze a bibliai szöveggel, s az összevetésnek csak a rezponzórium, nem pedig az *Intelmek* keletkezéséről van igazán értelme. (Az énekelt tétel liturgikus helyét két további tétel elemzése után határozom majd meg, és a javasolt jelzés is ott található.)

Az elemzett idézetet csak egy bevezető „Et iterum” (‘S továbbá’) kifejezés választja el egy öt közvetlenül megelőző másik „bibliai” idézettől:

2) *Emitte, Domine, sapientiam de sede magnitudinis tuae,
ut mecum sit et mecum laboret,
ut sciam, quid acceptum sit coram te
omni tempore.*²⁹

²⁵ Facsimile kiadása: *Codex Albensis: Ein Antiphonar aus dem 12. Jahrhundert*, von Z. FALVY, L. MEZEY, Bp.–Graz, 1963 (*Monumenta Hungariae Musica*, 1) – alakváltozatai részben olyan középkorias sajtóságokat mutatnak, mint a CAO–6503 némely kódexei: „desiderium malignum” helyett „desiderio maligno”, „infrunito” helyett „infronito”; nem találjuk köztük, de bizonyosan akadna párhuzam az „aufer” helyett álló „affer” szóra is.

²⁶ *Breviarium notatum Strigoniense* (s. XIII.), edited and introduced by Janka SZENDREI, Bp., 1998 (*Musicalia Danubiana*, 17). Mai őrzési helye a strahovi (Prága) premontrei kolostor könyvtára (Strahovská kniznica; jelzete: DE. I. 7). A tétel szövege a természetes „vite mee” írásmódot leszámítva tökéletesen megegyezik a modern szövegkiadásával. A 13. század második felére keltezett, ma a zágrábi érseki könyvtárban őrzött, MR 67 jelzetű *Breviarium Strigoniense*-ben (331^f) is pontosan ugyanez a szöveg.

²⁷ Budai-kódex.

²⁸ A különböző liturgikustétel-típusok eltérő központozásáról lásd Balázs DÉRI, *Introduction = Missale Strigoniense 1484 id est Missale secundum chorum almae ecclesiae Strigoniensis, impressum Nurembergae apud Anthonium Koburger, anno Domini MCCCCLXXXIII* (*RMK III 7*), ed. Blasius DÉRI [Balázs], Bp., 2009 (*Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum: Series nova*, 16 – *Monumenta Ritualia Hungarica*, 1), LVI.

²⁹ IX. fejezet, 1, HAVAS, i. m., 44.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2021. CXXXI. évfolyam LXIII. szám

Havas László itt is a „Cf.” megjegyzéssel idézi a Sap 9, 10. bibliai szövegét, nyilván a Jeromos-szöveg szempontjából ma mértékadónak tekintett, de az egyházi hagyománytól (melynek közkézen forgó változata a Sixtino-Clementina) többször erősen távoli Weber-féle kiadásból, amelynek a vonatkozó teljes szövege:

„Mitte illam de sanctis caelis (S-C: caelis sanctis) tuis,
et mitte illam (S-C omittit: mitte illam) a sede magnitudinis tuae,
ut mecum sit et mecum laboret,
et sciam, quid acceptum sit apud te.”

Mindebből a szövegkiadó csak ennyit idéz: „et mitte (C: emitte) illam a sede magnitudinis tuae, ut mecum sit et mecum laboret..., sc. sapientia”, továbbá, nekem teljesen rejtélyes módon párhuzamba állítja Prv 8, 10-et is (valójában pedig a 8, 10–11-et idézi). Békefi Remig³⁰ és Balogh József a maga szokott módján jelölte az idézetnek a Biblia-szövegtől való eltéréseit, Havas azonban nem kommentálja őket – az olvasó könnyen összevetheti a most valóban kevesebb, de jellegzetes, és véletlennek semmiképp nem tulajdonítható különbségeket, melyek itt nyilvánvalóan a szöveg kontextusból való kiemelésére (pl. az „illam” helyett „sapientiam”), illetve most nem vizsgálta, a Vulgátánál régebbi Biblia-fordításokra mehetnek vissza.

Ezek az eltérések nyilvánvalóan azért nem véletlenek és nem is egyediek, mert ismét tökéletes az egyezés az Európa-szerte évszázadokkal az *Intelme*k keletkezése előtt (itt-ott apró eltéréseket leszámítva) azonos szöveggel énekelt *Emitte Domine sapientiam* rezponzórium első részével – így találjuk a CAO-ban (6657), a *Codex Albensis*ben (149^v–150^f),³¹ vagy a 13. század végi esztergomi breviáriumban (253^v–254^f).³²

Aki a két magyar kódex oldalszámait itt és az előző tételnél megfigyelte, rögtön feltűnik neki, hogy a két idézett szöveg mindkét magyar kódexben szinte egymás mellett található. Valóban, az *Emitte Domine sapientiam* rezponzórium ugyanazon *Historia Sapientiae* rezponzórium-sorozatának tagja. Liturgikus helyének pontos meghatározását szintén a következő idézet megvizsgálása utánra halasztom.

A prológus és így az egész mű első bibliainak tekintett idézete így hangzik:

3) *Audi, fili mi, disciplinam patris tui,
et ne dimittas legem matris tuae,
ut multiplicentur tibi anni vitae tuae.*³³

³⁰ BÉKEFI, *i. m.*, 963.

³¹ Apró eltérésekkel (egyszerű írástévesztés lehet a *magnitudinis sue* és a *sint*), amelyek némelyike megtalálható a CAO régi kódexeiben is (*laborem*, lásd CAO: V, L kódex).

³² Ennek szövege hajszállra megegyezik a CAO-ban korrektnek tekintett szöveggel. A strahovi breviáriumban ugyanez a szöveg van (330°).

³³ Prol. 3, HAVAS, *i. m.*, 8.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam 1. szám

A korábbi kutatást³⁴ követve Havas László is³⁵ a Prv 1, 8. és 4, 10. (pontosabban: 4, 10b) verseiből összerakott közvetlen idézetnek tekinti ezt az idézetet. Mint apparátusából is kiderül, a kódexek egy része,³⁶ valamint egyes modern kiadók a Prv 1, 9. első felét („ut addatur gratia capiti tuo”) mint folytatást is betoldják a szövegbe, mintha az hiányoznék onnan. Ám nem hiányzik, mert e szöveg, habár valóban két Biblia-helyből van összetéve:³⁷

„Audi, fili mi, disciplinam patris tui,
et ne dimittas legem matris tuae” (Prv 1, 8),
„...ut multiplicentur tibi anni vitae.” (Prv 4, 10)

és a „Vulgata”-szövegekből³⁸ hiányzó „tuae” szóval van kiegészítve, ebben a formában, egy egységként állhatott rendelkezésére az *Intelmek* írójának (vagy az ő forrásának) – hiszen ez is egy rezponzórium első része: CAO-6140, mégpedig ugyanabból a HSap-sorozatból.

E rezponzórium élettörténete azonban eltér az előzőkétől: a főntebb kétszer említett magyar forrásokban nem található meg és később is csak igen szórványosan,³⁹ sőt az elérhető nagy adatbázisok⁴⁰ szerint Európa-szerte lényegesen kevesebbszer (talán a kódexek felében) fordul elő, mint a két előbb említett tétel. Esetleg (de ezzel csak nagyon óvatosan érvelnék) éppen magyarországi késő középkori (viszonylagos) ismeretlenségére utal az, hogy ezt több másoló nem egy egységnek tekintette, hanem valamiféle hiányos, kiegészítendő szövegnek. „Teljes” szövege egyébként is kézenfekvő volt, hiszen annak a rövid felolvasandó szakasznak a része, amellyel a salamoni könyvek felolvasása kezdődik augusztus első vasárnapja matutínusának első noktornusában, ahogy a *Breviarium Strigoniense* (s. XIII) 1. noktornusa kezdetén is: „(Prv 1, 1–7) ... (Prv 1, 8–9) Audi, fili mi, disciplinam patris tui, et ne dimittas legem matris tuae, ut addatur gratia capiti tuo, et torques collo tuo.”

³⁴ BÉKEFI, *i. m.*, 935. BALOGH, *i. m.*, 619 az *Audi ... matris tuae* szakaszt tekinti valódi idézetnek, a folytatást csak egybevethetőnek tünteti föl a Prv 4, 10. versével.

³⁵ HAVAS, *i. m.*, 8–9.

³⁶ Vö. HAVAS, *i. m.*, 8–9; SZOVÁK, *i. m.*, 154.

³⁷ A két szöveg egymáshoz közel kerülését a liturgikus szöveg megalkotójánál talán az is segíthette, hogy Prv 4, 10. is az „Audi, fili mi” szöveggel kezdődik.

³⁸ Ami az *Eccli* esetében nem Jeromos fordítását jelenti, hiszen ő a görög eredetijű ótestamentumi szövegeket nem fordította újra.

³⁹ DOBSZAY László, KOVÁCS Andrea, *Corpus Antiphonarium Officii Ecclesiarum Centralis Europae V/A Esztergom/Strigonium (Temporale)*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 2004, 323 (jegyzet a 44080. tételhez) szerint a rezponzórium az esztergomi ritushoz tartozó Szepességből származó Sc-94 könyvben (*Breviarium Scepusiense*, „Liber catenatus”, saec. XIV/XV) a 14. helyen fordul elő, amely azonban magánhasználatra másolt breviárium. Különösen a magánhasználatra készült breviáriumok és antifonálék egy részében érvényesül egy bizonyos értékmentő szándék, így a szerkezetileg indokoltnál több tételt tartalmaznak. Ez nem föltétlenül jelenti a használatukat is, pusztá kegyeletből történő „felhalmozást”, de ha mégis éneklék, akkor ráadás-ként, hétköznap, tehát nem tekinthető általánosan ismert, jellegzetes énekanyagoknak.

⁴⁰ *Cantus: A Database for Latin Ecclesiastical Chant*, <http://publish.uwo.ca/~cantus/>.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXIII. évfolyam 1. szám

Az *Intelmek* megalkotásának éveire a későbbi sajátos magyarországi (esztergomi) rítus kialakulásának első mozzanatait tételezhetjük föl.⁴¹ Ebben az időben a külföldről érkezett klerikusok a magukkal hozott (bizonyosan több területről származó) könyvekből végezheték az istentiszteletet. Bármennyire is sajátossá vált azonban a (változatokra tagolódó) esztergomi rítus a 12. században mindenekelőtt a zsolozsmát illető liturgikus rendezés során, sajátossága (leszámítva a szanktorále magyar szentjeit és az istentisztelet kiegészítő mozzanatait) a Karoling-kor utáni Európa-szerzte mind a világi egyházakban, mind a korai szerzetesi kurzusban (e két nagy ágban részben eltérően) gyakorlatilag azonos nagyszerkezet mellett elsősorban az egyes, nagyobb készletből válogatott, énekelt tételek elrendezésében mutatkozott meg, mégpedig a zsolozsmában inkább, mint a lényegesen egységesebb misében.

Ami jelen tanulmányunk tárgyát illeti: a mise, illetve a zsolozsma (recitálva) olvasott szentírási szövegeit (válogatásukat és elrendezésüket az egyes liturgikus időpontokra) tartalmazó lekciónárius nem bibliai rétege a valamelyest nagyobb változatosságot mutató szövegegységek közé tartozik.⁴² Éppen ezek a belátható mennyiségű, rendszerszerű kisebb eltérések váltak más szempontból nagyon is meghatározókká az egyes területek önazonosságának kialakításában. Mivel a frank-római liturgia 8–9. századi megszilárdulása utáni – lényegében a II. Vatikáni Zsinatig tartó – igen hosszú időben alapvető azonosságok mellett kisebb-nagyobb eltérésekkel kell számolnunk térben és időben, a középkori liturgia adott szakaszára vonatkozóan nagyon körültekintően kell eljárunk, hogy egy adott idézet énekelt tételben vagy szentírási felolvasásban való gyakori vagy kevésbé gyakori használatát valószínűsíteni tudjuk.

⁴¹ A magyarországi (esztergomi) rítus történetéről, forrásairól, a különböző istentisztelet-típusok lefolyásáról és jellegzetességeiről első tájékoztató: DOBSZAY László, *Az esztergomi rítus*, Bp., Új Ember [kiadó], s. a. Összefogott ismertetés a rítus-úzus terminusok tisztázásával: Miklós István FÖLDEVÁRY, *The Use of Esztergom (Ritus Strigoniensis) = Missale Strigoniense 1484*, ed. Blasius DÉRI [Balázs], IX–XV. DOBSZAY László, *A középkori magyar liturgia István-kori elemei? = Szent István és kora*, szerk. GLATZ Ferenc, KARDOS József, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1988, 151–155, majd részletesebben SZENDREI Janka, *A „mos patriae” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*, Bp., Balassi Kiadó, 2005. megfelelő fejezetei szerint már az első, 11. század végi források jellegzetesek, tehát nem kizárt egy István-kori első réteg. A források kis száma miatt azonban csak óvatosan lehet következtetni a legkorábbi alakulásra. Míg a Hartvik-agenda zsolozsmája még nem jellegzetesen magyar, más tekintetben viszont már e kódex is később jellegzetesnek ismert sajátosságokat mutat, ugyanakkor a 12. század eleji Codex Albensis már egy regionálisan tagolt rendszer része, vagyis mire kialakult, már variálódni is volt ideje a rítusnak (vö. FÖLDEVÁRY Miklós István, *Rubrica Strigoniensis: A középkori Esztergom liturgiájának normaszövegei*, PhD disszertáció, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Ókortudományi Program, 2008, http://latin.elte.hu/munkatarsak/FM_files/disszertacio.shtml, II, 3. fejezet). Föltehető, hogy a rítus legjellegzetesebb elemének, a magyar zsolozsmarítusnak az alapjai is megvoltak legkésőbb a 11–12. század fordulóján, vagy inkább korábban, véleményem szerint akár az első szentté avatások lelki klímájában, tehát Szent László korában.

⁴² Mint a magyarországi anyagra a közelmúltban FÖLDEVÁRY Miklós meggyőzően bizonyította, a lekciónárius nem bibliai rétege (szermók és homiliák) sem annyira képlékeny, mint azt általában vélik (vö. különösen *A magyarországi zsolozsma-lekciónárius... II*, 408–410). A bibliai anyag válogatása pedig teljesen kötött, csak az adagolása különböző: a jellemző kezdőpontokon (impozíciók) mindig azonos, utána tér el, pontosabban fogalmazva „elcsúszik” (uo., 410 skk.).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2020. CXXXI. évfolyam 4. szám

Az eddig elemzett három tétel közül az első kettőre a következő bátor kijelentést tehetjük: az *Intelme*k bizonyosan nem honi származású, de Szent István közvetlen környezetéhez tartozó⁴³ klerikus szerzője műveltségében iskolai s ezzel együtt egyházi képzésénél fogva föltehetően kora gyermekkorától kezdve, az évtizedek során minden évben többször visszatérő használatával megerősítve szilárdan benne volt a két rezponzórium, ráadásul egymásra következősük biztos tudatával. (A magyarországi forrásokban⁴⁴ az Európa-szerte már a korai forrásoktól⁴⁵ meglevő rend szerint az *Emitte Domine sapientiam* és a *Domine Pater et Deus* rezponzórium a matutinum „élbolyában” szerepel, sőt, az esztergomiakban és a hozzájuk közel álló forrásokban mindig egymáshoz tapad.) Ezen nem módosít semmit az sem, ha – amit a jelenleg szemhatárunk elé kerültek alapján nem lehet igazolni, és nem is tartok szükségesnek – egy esetleg forrásául szolgáló királytükörben így találta őket, mert akkor csak annyi a különbség, hogy az imént leírt műveltségével azonnal fölismerte liturgikus mivoltukat és úgy vette át őket. Másfelől, a recepció alább kifejtendő, nem eléggé hangsúlyozható oldaláról nézve, szerzőnk arra is biztos számíthatott, hogy idézete a művelt (vagyis a liturgiát ismerő, klerikus műveltségű) olvasóknak azonnal felismerhető autoritás lesz, a szó retorikai értelmében is.

Ami az *Audi fili* rezponzóriumot illeti: maga a tétel zárt szövegállapota és a kortárs Európában való ismertsége van olyan fokú, hogy használatát a szerző részéről ugyanilyen tudatosnak és ugyanilyen szándékúnak tekinthetjük. A tétel európai elterjedtsége⁴⁶ a történész szempontjából sajnálatosan nem annyira korlátozott, hogy lokalizálható lenne egy olyan területre, ahonnan a szerzőt bátran származtathatnánk.

Az már a szövegnek az író által be nem látható későbbi történetéhez tartozik, hogy „szerencsére” a bibliai alapszövegnek a HSap-ban, éspedig rögtön az elején való előfordulása (lásd fentebb) magas fokú ismertséget biztosított az autoritatív idézetnek azután is, hogy maga a tétel végül a magyarországi liturgiában peremre került: mint láttuk, az *Audi fili* magánhasználatra összemásolt, gyűjtés-igényű följegyzésben⁴⁷ lelhető föl.

⁴³ Szűcs Jenő, *Szent István Intelmei: az első magyar államelméleti mű = Szent István és kora, i. m.*, 44–45.

⁴⁴ CAO-ECE-43900 és 43920 szerint a központi (esztergomi, pálos és a szepességi) forrásokban mindenütt; nincs mód és nem is szükséges a teljes rítusterületet egybenézni, csak a korai *Codex Albensis* rendjét vegyük figyelembe: sorrendje *Emitte Domine sapientiam*, *Da mihi Domine sedium tuarum*, *Domine Pater et Deus*, lásd a következő jegyzetet.

⁴⁵ CAO Vol. I. Manuscripti „cursus Romanus” és II. Manuscripti „cursus monasticus”, a 130. szakaszban (*Historia Sapientiae*) (384–385, ill. 730–731. lap) a források nagy részében az *Emitte Domine sapientiam*, a *Domine Pater et Deus* és a *Da mihi Domine sedium tuarum* rezponzórium áll egymás mellett, mégpedig a források felében ebben a sorrendben, felében pedig a két utóbbi „helyet cserél”. Jó eséllyel föltételezhető tehát, hogy az *Intelme*k szerzője egymás mellett találta a fejében és/vagy a keze ügyébe eső, általa használt liturgikus könyvben az *Emitte Domine sapientiam* és a *Domine Pater et Deus* rezponzóriumokat.

⁴⁶ Cantus database.

⁴⁷ Lásd 39. jegyzet.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXIII. évfolyam 4. szám

A bölcsességkönyvek scriptura occurrens szerinti felolvasása és a Historia Sapientiae az augusztusi zsoltoszmában

Mintegy exkurzusként, hogy az eddigiek liturgikus kereteit megértsük, a bölcsesség-irodalom liturgikus használatának mélységét érzékeljük, s ezzel a Szentírásban sajátos helyzetű moralizáló-erkölcsstanító (elsősorban a Prv) – és meglepő módon a pesszimiztikus (Eccl) – hang fölerősödését érzékeltetni tudjuk (az előbbi elemi módon fontos a bölcs király toposzának kontextualizálásához is), szükségesnek látszik röviden bemutatni a matutínium tételrendjét, benne az olvasmányok és énekelte tételek, és pedig augusztus négy hetében a bölcsességi irodalom szövegeinek előfordulásait, használatuk és „érzékelésük” módozatait.

A matutínium

Az éjszakai virrasztó imaóra, a matutínium szerkezete vasár- és ünnepnap a következő: bevezető fohászok után az invitatórium (a 94. zsoltár recitálása rezponzoriális szerepű, refrénszerűen ismétlődő „antifónával”) és egyes rítusokban himnusz következik, majd a matutínium „testét” három, lényegileg azonos szerkezetű nokturnus alkotja, melynek részei: három zsoltár recitálása egy vagy három antifóna „alatt”, verzikus (recitált párvers), a „világi rítusban” három-három⁴⁸ olvasmány (lekció) (az első nokturnusban bibliai olvasmány, a másodikban szermó⁴⁹ vagy szentek ünnepein legenda, a harmadikban homília)⁵⁰ három rezponzóriummal, majd zárásul Te Deum, könyörgés (nagyreszt azonos a napi mise kollektájával), záró fohászok. A záró könyörgés elmarad, ha a matutíniumhoz közvetlenül csatlakozik a laudes, vagyis a hajnali, ötszoltáros imaóra (óra). A hétköznapi matutínium annyiban különbözik a vasár- és ünnepnapitól, hogy csak egy nokturnusból áll, amelyben tizenkét zsoltár (hat zsoltár párosával) hangzik el egy-egy (tehát összesen hat) antifóna alatt, amelyekre három olvasmány és három rezponzorium következik (ezek rendjét lásd alább, a rezponzóriumok tárgyalásakor; a vasárnapra vagy hétköznapra eső ünnepek kiszorító szerepéről lásd ugyanott).⁵¹

⁴⁸ A szerzetesi zsoltoszmában (cursus monasticus) négy.

⁴⁹ A sermo „az ünnepről, esetleg az első nokturnus bibliai szövegéről szóló kommentár vagy beszéd”: FÖLDEVÁRY, *A magyarországi zsoltoszma-lekcionárium... 1*, 147.

⁵⁰ A „homelia” „a nap miséjének evangéliumi szakaszát, azaz perikópáját kommentáló szöveg”, lásd uo.

⁵¹ Ugyan jelentős rövidítésekkel, de élményszerű, hallható áttekintést ad a Schola Hungarica 1984-ben megjelent lemeze, a *Liber Sapientiae (Bölcsesség könyve)*, a lemezborítón Rajeczky Benjamin nagyszerű bevezetőjével. Az elemzettek közül az *Emitte Domine sapientiam* rezponzorium került bele a válogatásba. – Az esztergomi éjszakai zsoltoszma (a matutínium és a hozzá kapcsolódó hajnali óra, a laudes) ma már teljes terjedelmében elhangzik az év nagy ünnepein, általában a budapesti (Váci utcai) Szent Mihály-templomban (Angolkisasszonyok) a Szent Mihály Laikus Káptalan tagjainak részvételével (tájékozódni lehet: <http://www.capitulumlaiicorum.hu>).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2020. CXXIII. évfolyam 1. szám

A Liber Sapientiae felolvasása

Az augusztusi négy teljes hét matutínumainak ószövetségi olvasmányai a Bölcsesség könyvéből vétettek. A Bölcsesség könyve a középkori latin liturgikus kultúrában az öt salomoni könyvet együtt jelentette (nem tévesztendő össze az öt könyv egyikével, amelynek neve Salamon bölcsességének könyve). A korai zsolozsmaforrások a 8–9. századból (13–14. Ordo Romanus, Amalarius) mindegyikre hivatkoznak. Felolvasásukat úgy képzelhetjük el, hogy augusztus négy hetében egy-egy hét jutott a Példabeszédek, Prédikátor, Sirák, Bölcsesség könyvére, az Énekek éneke pedig talán egyetlen éjszaka, az augusztus közepi Nagyboldogasszony-vigilián szólalt meg.⁵² Később a rendszer stilizálttá rövidült, ami jellemző a ténylegesen fennmaradt forrásokra. A teljes históriának – emblematisz szerepe miatt – leginkább az eleje volt szilárd helyzetű, hiszen az olvasmányanyag jelentős rövidülése után a szöveganyag mintegy visszazsugorodott az elejére: augusztus első vasárnapján (az Abdon és Sennen július 30-i ünnepét követő vasárnap), a Historia Sapientiae „beiktatásakor” (impozíciójaker), elkezdtek a Példabeszédek könyvét, de kisebb léptékben haladtak benne, mint a korai időszakaszban, így esetleg egész augusztusban nem értek a könyv végére. A legteljesebb magyarországi olvasmányforrásban (az ún. „strahovi” breviáriumban)⁵³ így is történik az első három héten, majd a negyedik héten elindul, de csak az 5. fejezetig jut el a Prédikátor könyve. (Ez az átlaghoz képest már terjedelmesebb felolvasást jelent, de nem szokásos, hogy három hét után vált az olvasmányrend. Előfordulhatna az is, hogy minden héten más-más könyv elejével kezdenek, de folytatás nélkül; erre is van párhuzam, pl. a 1–4Rg fölolvásásában.) A folyamatos olvasás (lectio continua, scriptura occurrens) azért is válhatott stilizálttá, mert a középkor nagyobb részében a nyári időszakra rengeteg szent ünnepe esett,⁵⁴ és ehhez kell még hozzávenni a négy vasárnapot. Így a bibliai olvasmány gyakorlatilag a vasárnapok kiváltsága volt, azok közül is leginkább az elsőé, amelyet az új história „beiktatása vasárnapjának” (impozíciós vasárnapnak) neveztek és kiváltságosan kezeltek. A nem impozíciós közvasárnapokat a kisebb szent-ünnepek is „kiütötték”, ilyenkor a legközelebbi szabad köznapon „ferialiter recepta”-ként ülték meg őket, de ez a bibliai olvasmány elmaradásával járt, mert csak egy noktornus volt, az pedig a III., a homíliáé. A középkori tudat számára tehát a Bölcsesség könyvének (könyveinek) kezdete egy meghatározott nap, augusztus első vasárnapja perikópaszerű olvasmánya lett, és csak a könyvek tartották fenn annak az elméleti eszményét, hogy a bölcsességi könyveket folyamatosan olvassák a hónapban. Ehhez az illúzióhoz viszont nem volt szükség sok szövegre, így rövidülhetett a lemásolandó anyag.

⁵² Hogy ez így volt, annak közvetett bizonyítéka az ünnep rezponzóriumainak szövegválasztása (CAO, 106. szakasz).

⁵³ Lásd 26. jegyzet.

⁵⁴ Esztergomban talán legföjlebb 4–6 nap maradt szabadon augusztusban.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2019. CXXIII. évfolyam 4. szám

Az énekelt tételek

Az augusztusi négy hét matutinumainak rezponzóriumi a Bölcsesség könyvéből veszik szövegeiket, egy sorozatot, ciklust alkotnak (Historia Sapientiae vagy ahogy az esztergomi ordináriuskönyvekben⁵⁵ jelzik az első rezponzóríumról: historia In principio). Szintén a história részét képezik a szombat esti vesperások hetente változó, de készletbe rendeződő Magnificat-antifónái, amelyek a római rítus minden változata szerint az éppen olvasott bibliai könyvből veszik szövegüket. Az *Intelme*kben idézett három rezponzóríum miatt néhány megjegyzés szükséges e terjedelmesebb, erősebben melizmatikus énekelt tételekről. Ahogy az antifóna görög nevének etimológiája (a két karban vagy szóló és kar közötti felelgetés) sem érvényesül a nyugati, latin liturgiában, úgy nevével ellentétben a rezponzóríum sem „felelő ének” annyiban, hogy nem az olvasmányra felel, csak felelgetős fölépítésű (A1–2+B+A2, amelyben a B rész az ún. verzus). Viszont tartalmi kapcsolatban van az énekelt rezponzóríum-ciklus *egésze* az olvasott olvasmányciklus egészével. A rezponzóríumok egy, már a rövidülés első szakaszát megszenvedett, de valamivel bővebb olvasmányanyagot őrző korban születtek,⁵⁶ mert válogatásuk nagyobb anyagra terjed ki. Használatuk elméletileg a következő volt: egy „história” legalább nyolc (az Alpokon túl kilenc), de inkább több rezponzóríumból állt. Ezek válogatása és sorrendje a rítusra jellemző, de a tágabb készlet valamilyen kiosztásban az egész latin liturgiában egységes. A kilenc rezponzóríumot vasárnap végigénekelték a három nokturnus három-három lekcioja után (Itáliában az utolsó elmaradt, helyette rögtön jött a Te Deum). A hétköznapokon csak három lekcioszakasz volt, ezek után hangzott el három rezponzóríum úgy, hogy a vasárnapi első nokturnus hétfőn és csütörtökön, a második nokturnus kedden és pénteken, a harmadik nokturnus szerdán és szombaton került sorra, azaz a vasárnapi ciklus elvileg még kétszer lefutott egy-egy héten. A história egész ideje alatt ugyanaz a ciklus érvényesült. A készletből fennmaradó tételeket, amelyek a szükséges nyolc vagy kilenc (vagy a szerzetesi cursusban tizenkét) éneken túl megvoltak a kódexekben, vagy nem használták, vagy pedig a köznapokon iktatták be rendszertelenül. Így egy négyhetes históriánál, mint a Bölcsességé, a „világi” cursusban egy rezponzóríum elméletileg négy héten át hetente háromszor szólalt meg, vagyis összesen tizenkét elhangzása volt. (Egyes tételek a szombat esti vesperásba, vagyis a vasárnap első vesperásába is bekerültek, rendszerint a nokturnusvégiek, ezek esetében ez újabb négy alkalmat jelentett; Esztergomban az *Emitte Domine sapientiam* éppen ilyen volt⁵⁷ – természetesen bizonytalan, hogy ez már az *Intelme*k korában is így történhetett-e.) A gyakorlatban a szentek ünnepei miatt azonban mindez odáig csökkenhetett, hogy elméletileg akár egye-

⁵⁵ *Ordinarius Strigoniensis impressum pluries Nurenbergae, Venetiis et Lugduni annis Domini 1493–1520* (RMK III Suppl. I 5031, RMK III 35, 134, 165, 166, 238), ed. Nicolaus Stephanus FÖLDVÁRY [Miklós], Bp., 2009 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum: Series nova, 16 – Monumenta Ritualia Hungarica, 1), 111.

⁵⁶ A terminus ante quem legkésőbb 831, Amalarius római tanulmányútja, amikor már befejezett tényként van szó római és frank területen is a históriás ciklusokról.

⁵⁷ FÖLDVÁRY, az 55. jegyzetben *i. m.*, 111.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2020. CXXIII. évfolyam 1. szám

dül az impozíciós vasárnapon, vagyis egyszer énekeltek-hallottak egy tételt. A valóság azonban (itt tovább nem részletezhető indokok miatt) az egyszeri és a tizenkétszeri elhangzás között lehetett, azaz kb. kettő–négy elhangzással számolhatunk évente.

A *Libri Sapientiae* erőteljes használata azonban nem csak az augusztusi zsoltószámát jellemzi, hanem átjárja az egész évet: lecke-perikópák, továbbá énekelt tételek szövegeit adva, de nem első renden liturgikus alkalmazásban is. Ezeket a tanulmány jelentősen bővített, könyv terjedelműre tervezett változatában elemzem.

A liturgikus-bibliai szövegek befogadásának folyamata

Visszatérve a tanulmány elején elemzett három hosszú idézethez: amíg a jelenlegiek-nél meggyőzőbb szövegi-tartalmi-szerkezeti mintákat nem találunk (az eddig többszörösen átvizsgált, csak távoli szövegpárhuzamokat mutató Karoling-kori királytükrökön kívülről), amelyek valamelyik irányban eldönthetnék a kérdést, inkább elképzelhetőnek kell tartanunk, hogy az *Intelmek* összeállítója-alkotója a saját liturgikus énekgyakorlatából emelte be a szövegbe a liturgiában egymáshoz közel elhangzó, egymást erősítő szövegeket, mint azt, hogy valamely forrásában találta így. De ha esetleg így történt, akkor az a forrás a maga részéről ugyanígy a jelzett liturgikus háttéranyagból merítette ezeket az eredetileg énekelt tételeket, melyek ebben a formában váltak autoritássokká.

Mindkét esetben bizonyosan meg kellett gondolnia az írónak vagy akár a parafrázálónak, hogy hogyan felel meg a feltételezett-remélt recepció szempontjának. S erről elmélkedve majd át kell gondolnunk, hogy milyen célból és melyik Biblia-szövegekre hivatkozott a hajdani író (vagy esetleges elődei), s egyáltalán, emlékezetünkbe kell idéznünk, hogy milyen a Biblia-szöveg vagy más liturgikus műveltséganyag idézésének és befogadásának folyamata.

A középkori szövegeképződés és szövegértés megközelítéséhez mindenesetre félre kell tenni azt a szemléletet, amely arra számít, hogy a szerzők konkordanciákkal és más segédletekkel keresgélnek maguknak megfelelő szöveghelyeket, illetve, hogy az olvasó (bármekkora kör is az) elsősorban így fogadja be őket. Ami a latin kereszténységet illeti, arra kell számítanunk, hogy az ünnephierarchiában elől álló napok vagy a gyakran ismétlődő liturgikus alkalmak (pl. szentek különböző típusainak formalizált, ún. kommunis ünneplésének) olvasmányai, továbbá adott esetekben még ezeknél is inkább az énekelt tételek által rögzült szöveganyag feltétlenül nagyobb eséllyel jelent meg a szerző tudatában és a befogadók is könnyebben ráismertek, mint azon szövegekre, amelyek a perikópa- és az énekszöveg-anyagon kívülre estek.

Minden amellettszól, és erről a középkori szövegek ismerete éppúgy meggyőző, mint a saját magunkon végzett lélektani megfigyelés, hogy mindazon kötött szövegek, amelyekhez melodikus dallam társul, igen erősen rögzülnek szövegalakjukban is, akár néhány éves gyakorlat után is.

Ez a nyilvánvaló tény azonban szemléletváltást követel meg. Nem egyszerűen filológiai pontosság, de a középkori szöveg létmódját is pontosabban írja le, ha a fön

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2020. CÉLÉVÉNY ÉVFOLYAM 4. SZÁM

idézett három szöveget nem bibliai szövegek parafrázisaiként, hanem a következő módon idézzük:

- responsorium *Domine Pater et Deus*⁵⁸ (CAO–6503, HSap N R, cf. Eccli 23, 4–6)⁵⁹
- responsorium *Emitte Domine sapientiam* (CAO–6657, HSap N R, cf. Sap 9, 10)
- responsorium *Audi fili mi disciplinam* (CAO–6140, HSap N R, Prv 1, 8 et 4, 10)

⁵⁸ Címében a félreértés elkerülése végett nem szokás központosítani.

⁵⁹ A zárójeles rész feloldása az első tétel esetében: a CAO 6503. tétele, a Historia Libri Sapientiae időszaka matutinum-nokturnusa *Domine Pater et Deus* responsóriumának első (verzus előtti) része, melynek szövege Sir 23, 4–6. a Vulgata-kiadáshoz képest való eltérésekkel (ezek eredete nem íródik le pontosan).

MÉSZÁROS ANDRÁS

MADÁCH ÉS BORSODY MIKLÓS

Az alábbi írásban kísérletet teszek arra, hogy tisztázzam annak a kapcsolatnak néhány részletét, amelyet több kutató is felvetett a *Tragédia* megírásának kapcsán, mégpedig azt, hogy Madách filozófiai nézeteire hatással voltak Borsody Miklóssal, a család házitánító-jával folytatott filozófiai vitái. Borsodyt már korábban említette Palágyi Menyhért,¹ őt követően Balogh Károly is, aki elsőként fogalmazta meg, hogy „ő volt Madách legközvetlenebb szellemi társasága, éppen azokban a nagyjelentőségű években, melyek a költői alkotás, a teremtés éveit voltak”.² Az utóbbi években mind Andor Csaba,³ mind pedig Bárdos József⁴ utaltak erre a lehetőségre, és megemlítik Borsodynak a lőcsei katolikus főgimnázium évkönyvében megjelent tanulmányát is (*A philosophia mint önálló tudomány s annak feladata*), de egyikük sem a szöveg ismeretének alapján ítéli meg ennek az írásnak a valódi jelentőségét. Ennek a szövegnek a komparációját a korabeli és a megelőző magyarországi bölceleti művekkel sommásan intézte el Bíró Béla⁵ is, az egyezményes filozófiára fókuszálva. Rövid tanulmányomban azokat a kijelentéseket próbálom némileg korrigálni és helyükre rakni, amelyek vagy túlértékelik Borsody dolgozatát, vagy pedig olyan tartalmakat ítélnék oda neki, amelyek belőle hiányoznak.

Borsody Miklósról (1817–1885) azt kell tudni, hogy az 1848/49-es forradalomban honvédtisztként harcolt, 1855. október vége és 1861. szeptember eleje között volt házitánító a Madách családnál,⁶ utána pedig a lőcsei katolikus főgimnázium tanáraként előbb latin, magyar és német nyelvet, földrajzot és matematikát, Mihalics Mihály tanár nyugalmába vonulása után pedig magyar nyelvet, történelmet és filozófiát oktatott.⁷ A visszaemlékezések komoly tanárként emlegetik, tehát vagy túlzottak voltak Madách édesanyjának a megfogalmazásai Borsody részegeskedéseiről (amelyek oda vezettek, hogy házitánítóskodása megszűnt, és Madách, összeköttetései révén, tanári állást szerzett neki),

¹ PALÁGYI Menyhért, *Madách Imre élete és költészete*, Bp., 1900, 234.

² BALOGH Károly, *Madách Imre otthona*, Bp., é. n., 50.

³ ANDOR Csaba, *A siker éve: 1861. Madách élete*, Bp., 2000.

⁴ BÁRDOS József, *Szabadon bűn és erény közt: Az ember tragédiája értelmezési kísérlete*, Bp., 2001.

⁵ BÍRÓ Béla, *Madách és az „egyezményes filozófia” = XII. Madách Szimpózium*, Bp.–Balassagyarmat, 2005, 26.

⁶ Lásd RADÓ György, ANDOR Csaba, *Madách Imre életrajzi krónikája*, Bp., 2006, 399, 508–509.

⁷ Lásd a lőcsei katolikus főgimnázium 1861 és 1885 közötti évkönyveit.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2020. CXXXI. évfolyam 1. szám

vagy pedig igazak lehettek azok a vélemények, melyek szerint a Madách-ház légköre előbb vagy utóbb bizonyos aszociális viselkedésmódokat váltott ki lakóiból. Megszívlelendő Andor Csaba megjegyzése Borsody dolgozatáról, miszerint „Nagy kár – s a magyar filozófia remekművekben egyáltalán nem bővelkedő történetének tükrében nem is méltányos –, hogy ez a mű [...] csak a gimnázium évkönyvében jelenhetett meg, így aztán sem a filozófusok, sem a Madách-kutatók nem vettek róla tudomást.”⁸ Andor ezt a dolgozatot „tetszetős filozófiai munkának” nevezi, és úgy vélem, hogy ez a finom minősítés el is fogadható, hiszen eredeti filozófiai gondolatokkal itt nem szembesülünk. Az, amit érdemes szemügyre venni benne, két jelenség. Az egyik az a gondolkodói bátorság, ahogyan egy katolikus gimnázium tanára a bölcséletnek – a vallásfilozófia védelme mellett – a tekintélyekkel szembeni szabadságot megköveteli. A másik pedig az, hogy választ kaphatunk belőle Bárdos József feltételezésére Madáchnak illetve Borsodynak Kierkegaardhoz való viszonyáról.

Mindenekelőtt vegyük szemügyre Borsody dolgozatát. Elsősorban szögezzük le, hogy Bárdos József állítása, miszerint ez „önálló filozófiatörténet (pedig Borsody könyve az)”,⁹ enyhén szólva is túlzás. Egyrészt nem filozófiatörténet (még ha tartalmaz is egyfajta filozófiatörténeti áttekintést), hanem a filozófia státuszát illető néhány vélemény cáfolata, másrészt pedig nem könyv, hanem a gimnázium évkönyvében megjelent 62 lapos tanulmány. Más kérdés, hogy a korabeli magyarországi filozófiatanárok gyakran gimnáziumi évkönyvekben publikálták saját filozófiai nézeteiket, tehát a bennük szereplő írások feldolgozásával még adós a magyar filozófia történetírása. Már csak azért is fontos lenne ez, mert maga Borsody is több helyen reflektál a magyar filozófia történetére és saját kortársaira. Az elsöre jó példa, ahogyan a középkori magyar gondolkodásról szólva említi Boethius ex Dacia és Nicolaus de Mirabilibus nevét, vagy pedig ahogyan az újkori magyarországi filozófiát jellemzi: „Meg kell vallanunk, hogy a tizenhetedik és tizennyolcadik században a magyar bölcsészet nem nyert annyit beltartalma mint kiterjedésében, de tudományilag mégis valamennyire tovább haladt.”¹⁰ Persze ez az állítása nem saját kutatásain, hanem Almási Balogh Pál híres és díjnyertes művén alapult. A másik abban nyilvánul meg, hogy bőven merít Horváth Cyrill, Greguss Ágost és Pauer Imre, tehát saját kortársai írásaiból. Ez az orientáció egy sajátos eklekticizmust takar, hiszen Horváth tervezett, de soha meg nem valósult „konkretizmusa” Hegel filozófiájából indult ki, Greguss bölcséletének szigorú materializmus-ellenessége ismert volt, míg Pauer volt az egyik első magyar pozitivistá. A háttérben az a filozófiaértelmezés kapcsolhatta össze ezeket a heterogén nézeteket, amely mind Horváthnál, mind Gregussnál, mind pedig Borsodynál megtalálható, és amely a filozófia funkcióját az igaz, a szép és a jó eszméinek tisztázásában látja. Pauer esetében pedig az lehet a nagyon távoli kapcsolat, hogy Taine-nek, a pozitívizmus megalapítójának az egyik tanára volt Emile Saisset,

⁸ ANDOR, *i. m.*, 121.

⁹ BÁRDOS, *i. m.*, 101. – A „filozófiatörténeti mű” besorolás megjelenik RADÓ–ANDOR idézett művében is, 485.

¹⁰ *A philosophia mint önálló tudomány s annak feladata = Lőcsei Katolikus Főgimnázium Értesítője*, 1872, 39–40.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam 4. szám

akire a vallásfilozófia kapcsán tanulmányában Borsody a leghosszabban hivatkozik. A közvetlen hatás pedig alighanem abban rejlik, hogy Borsody az oktatásban Purgstaller József után Pauer tankönyvét használta.¹¹

Nézzük azonban magát a tanulmányt. Említettem, hogy Borsodyt főként a filozófia státusza és funkciója érdekli. Ezért négyfajta nézetet elemez és utasít el: azt az álláspontot, miszerint a filozófiai rendszerek egymással ellentétben volnának; a tekintélyelvűséget; a filozófiának az államra és az egyházra való állítólagos veszélyességét; végezetül pedig azt a nézetet, miszerint a filozófia nem tudomány, mert nem vonatkoztathatók rá a természettudományos egzaktuság kritériumai.

Borsody ellenvetése az első nézettel szemben Pauer Imre véleményére, illetve Hegelre támaszkodik. Abból indul ki, hogy a filozófia történetének két feltétele az, hogy egyrészt a rendszerek különfélesége nem a tudományosság cáfolata, hanem éppenséggel lehetőségének a megalapítása, másrészt pedig nem volt, nincs és nem is lesz olyan rendszer, amely az őt megelőzőket, az egyidejűeket vagy pedig a rákövetkezőket feleslegessé tenné. Magyarán szólva: a filozófia időbeni előrehaladása nem jelenti a megelőző rendszerek elavulttá vagy semmissé válását. Borsody nem a fejlődésben látja a tökéletesebbé, hanem abban, hogy koronként változnak az emberiség céljai, szükségletei, világnézetei, intézményei. A filozófiai rendszerek ezt fejezik ki a maguk sokféleségében. Eddig a pontig valójában Pauer Imre szövegét¹² parafrázeálja. Mindeközben megfogalmaz három olyan tételt, amelyek önmagukban és egymáshoz való viszonyrendszerükön belül is komolyan megkérdőjelezik a katolikus filozófia korabeli alapeszméit. Az első azt terjeszti elének, hogy amíg nem bírja az emberiség az egyedüli igaz filozófiai rendszert, „a hivatottnak szabadságában áll új rendszerrel fellépni, s azt bírálathoz alá bocsájtani, s ha ily rendszer nem is az igaz philosophia, hanem az által, ami benne új és eredeti és jó, a bölcselkedő ész minden esetre közelebb jut az igaz philosophiához.”¹³ Igaz ugyan, hogy ez a tanulmány még az *Aeterni Patris* rendelkezései előtt látott napvilágot, de a hivatalos katolikus filozófiában korábban sem volt általános annak az elfogadása, hogy az egyedüli igaz filozófia még nem született volna meg. Borsody itt ellenében megy az elfogadott egyházi nézeteknek, sőt, még azt is megfogalmazza, hogy az adott korokban az értelmiségiek által a köztudatba átültetett és ott gyökeret vert eszmékről nem lehet azt állítani, hogy egyszerűen csak tévedések lennének. Lehet, hogy a kor előítéletei, de – mint ilyenek – működő előítéletek. Nem véletlenül pozitívista-szociológiai szemlélet ez, amely a pragmatizmusra helyezi a hangsúlyt, és amelynek az eredetije szintén Pauerre megy vissza.¹⁴

Borsody második tétele az eszmék recepciójára vonatkozik, és leszögezi azt, hogy „mennyire káros azok előítéletes megvetése, vagy felületes, minden komolyabb átgondolást nélkülöző, hiányos megítélése”.¹⁵ Erre a tételre számtalan illusztrációs példát talál-

¹¹ Lásd a löcsei katolikus főgimnázium 1866 és 1885 közötti értesítőit.

¹² PAUER Imre, *Metaphysica*, Pest, 1871, 167–170.

¹³ BORSODY, *i. m.*, 59.

¹⁴ PAUER, *i. m.*, 169.

¹⁵ BORSODY, *i. m.*, 59.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXVI. évfolyam 1. szám

hatnánk a magyar filozófia történetében, kezdve a 16–17. századi filozófiai-teológiai vitákkal, a kantianizmus és hegelizmus fogadtatásán keresztül, végezve akár a 19. század utolsó harmadával, amikor például a Borsody által kiemelten kezelt és nagyra tartott Greguss Ágost is összemosza a materializmus ontológiai és etikai tételeit. De jellemző lesz főként a fellépő neoskolasztikus-neotomista filozófiára, amely abból az egyszerű előfeltevésekből kiindulva, hogy például a kanti filozófia és a darwinizmus ellentétes a keresztény bölcselettel, bírálja és elutasítja azokat.

Borsody harmadik tétele olyan követelmény, amelyik az adott korban a protestáns – főként evangélikus – iskolák nevelésfilozófiájának volt a része. Ez pedig „a tudomány sokoldalú s szabad kiművelésétől”¹⁶ várja azokat az eredményeket, amelyeknek gyakorlati haszna is lesz, és amelyek nem korlátozzák az ifjúság szabadságát és a „kedélyét nem hűtik le”. Nem ismerek olyan dokumentumokat, amelyek közvetlenül tudósítanak Borsody házitanítói működésének módszereiről,¹⁷ de kétlem, hogy az a tanár, aki ezt a mondatot le tudta írni, felesleges „szekatúrának” tette volna ki a rá bízott gyerekeket a Madách családban. Ebben a pontban igazat kell adni Bárdos József feltevésének, hogy Madách édesanyja volt az, akinek terhes volt Borsody jelenléte.

A tekintélyelvre hivatkozókat legszívesebben szóra sem méltatná Borsody, de mivel fontosnak tartja a racionális cáfolatot és kötelességnek azt, hogy a tanuló ifjúságot ne vezessék az ilyen nézetek tévútra, főként a francia vallásfilozófus, Alphonse Gratry¹⁸ állításait megcélözva fejti ki saját véleményét. Gratry a filozófiát, különösen pedig Hegel bölcselét elvont és semmitmondó absztrakciónak és képtelen szofisztikának tartja, és az akkor bevett katolikus filozófiai alapállás szerint a klasszikus filozófiát a 18. század közepe óta bevezették néltte. Gratry itt természetesen a francia felvilágosodás ellen emel szót, nem feledkezve meg Kantról sem, aki után a klasszikus metafizika és a hozzá kapcsolódó „theologia naturalis” lehetetlenné vált. Borsody szinte egy kívülálló objektivitásával jegyzi meg, hogy a 18. századi francia gondolkodók a klérus ellen lázadva ütöttek érzékeny sebet a vallásosságban, és hogy a szenzualizmus naturalizmushoz valamint materializmushoz vezetett, de ugyanakkor „az eszmék érvényessége körül folyó vita jelentékeny befolyást gyakorolt a többi tudományokra is. Az említett rendszerek ellentéte fejlesztőleg hatott az erkölcsstanra mint a bölcsészet egyik gyakorlati részére.”¹⁹ Gratry címére pedig megjegyzi, hogy „a tévedések a tudományos előhaladás rugói, főleg a bölcsészetben [...] csak ne akarjon az ész a képzelt mindentudás hiú és elérhetetlen dicsőségével kérkedni”.²⁰ Gratry nézeteinek bírálata itt nemcsak a tekintélyelvűség elve-

¹⁶ *Uo.*, 60.

¹⁷ Az egyedüli kivételt talán a Madách Aladárral együtt nevelkedő Balogh Károly visszaemlékezései jelentik, amelyekben hálával emlékezik vissza Borsodyra. Lásd BALOGH, *i. m.*, 51.

¹⁸ L'abbé Auguste Joseph Alphonse Gratry (1805–1872), aki kezdetben Voltaire nézeteinek ellensúlyozására írta műveit, és akit a neotomisták később nem tartottak eléggé konzervens gondolkodónak. Borsody itt a *La Logique I–II* (Paris, 1861) és a *Les Sophistes et la critique* (Paris, 1864) című műveire hivatkozik, azokat pontosan fel nem tüntetve, csupán jelezve. Vö. *Katolikus lexikon*, II, Bp., 1931, 218; *La Grande Encyclopédie*, XIX, Paris, é. n., 244–245.

¹⁹ BORSODY, *i. m.*, 39.

²⁰ *Uo.*, 29.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam 1. szám

tését jelenti, hanem visszaul Hegel filozófiájának a magyarországi befogadására is a 19. század harmincas–negyvenes éveiben. Annál inkább, mert akkor – német hatásra, és a korábbi Kant-vitában megjelenő módszerekre jellemzően – a legfontosabb kifogás a nevezett filozófusok ellen az volt, hogy gondolkodásuk veszélyes az államra és a vallásra nézve. Borsody szavai itt rendkívül keményekké válnak: „A bölcsészetnek legtermészetesebb, legsajátságosabb s egyszersmind legszenvedélyesebb ellenei voltak mindig, és lesznek a jövőben is a sötétség barátai, az előítélet és abszolút uralom rabjai, védői a vak tekintélynek és szolgaságnak. Ezek ellen folyvást harcban áll a bölcsészet.”²¹ Ez, persze, nem új gondolat, de egy katolikus főgimnáziumban oktató tanár tollából – főként az iskola hivatalos évkönyvében – nem szokványos megfogalmazás. Utal viszont Borsody gondolkodói habitusára, amely aligha ekkor alakult ki benne, hanem ezt képviselhette a Madáchcsal folytatott beszélgetéseiben, vitáiban is.

A filozófia tudomány-jellegéről írva Borsody Horváth Cyrill álláspontját veszi át. A tanulmányban ugyan nem adja meg a pontos forrást, de szövegszinten egyértelmű, hogy Horváthnak *A philosophiai módszerek akadályairól* címet viselő akadémiai felolvasásáról van szó.²² Vannak azonban némi hasonlóságok Borsody tanulmánya és Molnár Aladár, akadémiai levelező tag székfoglaló beszéde között is.²³ A témát – kimondatlanul – keretezi a fellépő pozitívizmushoz való viszony, de ugyanakkor az Új Magyar Múzeum hasábjain korábban lefolytatott vita is a „produktív és improduktív” tudományokról. Borsody reprodukálja Horváth Cyrill gondolatait, és eljut addig a megállapításig, hogy a filozófia fő feladata a tudomány igazolása. Az igazolást főként a tények vizsgálatához kapcsolja, vagyis ahhoz, hogy a pozitívizmus által kiindulópontként kezelt tények nem állnak meg önmagukban. Példaként felhossa a történetfilozófiát, amely éppen a történeti tények mögött meghúzódó törvényszerűséget kutatja, „az ember fogalmából és az emberi intézmények rendszeréből kimutatja a történeti fejlődés szükségét”.²⁴ Itt nyújtja aztán Borsody a maga pozitívista szempontból átértelmezett „korszellem-fogalmát”. Az erre vonatkozó szövegrészért idézem hosszabban, mert egyrészt általa bizonyítja a filozófiának a tudományokkal szembeni – és koronként változó – funkcióját, másrészt pedig átkötést jelenthet a *Tragédia* történetfilozófiájához, vagyis ahhoz, ahogyan Ádám felfogta a maga történelmi küldetését. Magyarán szólva: ha párhuzamokat keresünk Madách gondolatvilága és Borsody publikált – és ezért okadatolható – nézetei között, akkor ezeket itt találhatjuk meg. „Minden kornak vannak saját vezéreszméi, van uralkodó világnézlete. Ezért hivatkozunk oly gyakran, néha fennhézva is a korszellemre. A gyakorlati téren és az elmélet mezején egyaránt minden kor bizonyos alapnézetekhez, elvekhez ragaszkodik a szellemélet minden egyes nyilvánulataiban, a tudományban éppen úgy, mint a művészetben s vallásos érzületben és a társadalmi élet minden egyes

²¹ *Uo.*, 60–61.

²² HORVÁTH Cyrill, *A philosophiai módszerek akadályairól*, Értekezések a philosophiai osztály köréből, Pest, 1868.

²³ MOLNÁR Aladár, *A tudomány jelen állásponjtján jogosult-e a philosophiának mint külön tudománynak mivelése?*, Értekezések a philosophiai osztály köréből, Pest, 1868.

²⁴ BORSODY, *i. m.*, 17.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam 4. szám

intézményeiben [...]. És vajon micsoda forrásból származik ez? Abból, hogy minden kornak, minden népnek van bizonyos filozófiája [...]. Világos tehát, hogy minden sikerült bölcsészeti rendszer saját kora műveltségi állapotát tünteti fel, mert annak irányadó eszméit tudományosan ismerteti az által, hogy nem csupán ismeret- és gondolkodástani alapfogalmakat fejteget és megalapít, hanem a szellemi és természeti életet is egyaránt vizsgálja.”²⁵

Egy ily módon felvázolt filozófiaértelmezés, főként, ha integrálja magában mind az „okok”, mind pedig a „célok” filozófiáját²⁶ – azaz az ismeretek végokainak felderítésére illetve az emberi élet végcéljainak megismertetésére irányuló igyekezetét –, elkerülhetetlenül fel kell hogy tegye az alapvető etikai és vallásfilozófiai kérdéseket is. Sőt szembeállít azzal a kardinális kérdéssel is, hogy lehetséges-e a vallásfilozófia.

Borsody tanulmányának eljárás módja a válaszadásban itt is ugyanaz, mint az előzőkben: kivonatolva ismerteti más filozófus nézeteit, és ezekhez csatolja esetleges saját megjegyzéseit. A sajátos csupán az, hogy most első- és másodkézből vett információkkal is dolgozik. Az eredeti forrás a francia Emile Saisset²⁷ *Essai de philosophie religieuse* (Paris, 1859) című dolgozata, amelyet Greguss Ágost 1862-ben ismertetett az akadémián,²⁸ és amelynek alapján Borsody is összefoglalja Saisset gondolatait. Azzal a különbséggel, hogy míg Greguss Saisset dolgozatának filozófiatörténeti és a saját gondolatait bemutató részét is ismerteti, Borsody megmarad a második résznél. Ugyanakkor nemcsak Gregussra hagyatkozik, hanem egy helyen idéz is a francia eredetiből.²⁹ Ami azonban filológiai szempontból a legizgalmasabb: előadásának befejező részében Greguss a fájdalom erkölcsi szerepéről medítál – ugyancsak Saisset apropóján –, és eközben a *Tragédia* tizenötödik színéből hoz fel hosszú idézetet.³⁰ Ami egy eddig ismeretlen összefüggést villant fel vallásfilozófia (Saisset), esztétika (Greguss) és irodalom (Madách) között, amely hálózatban észrevétlenül megjelenik maga Borsody is. Talán nem lenne felesleges újragondolni Greguss Ágost eredeti és első véleményét a *Tragédiáról*, amelyben azt fo-

²⁵ *Uo.*, 19–21.

²⁶ *Uo.*, 21. – Borsody itt a magyar posztkantianizmusban elfogadott felosztást veszi át, amely szerint a filozófia két fő összetevője az „okfilozófia” és a „célfilozófia”, mert „a dolgok létének és értékének felfogása a filozófia fő kérdésének két oldala”. (VANDRÁK András, *Bölcsészeti erkölcsstan iskolai kézikönyv alakjában*, Eperjes, 1865, 3.)

²⁷ Emile Edmund Saisset (1814–1863), az Ecole Normal, majd pedig a Sorbonne tanára, aki Taine-t is tanította, és akinek az esztétikai nézeteire hatással voltak Thomas Reid skót filozófus gondolatai. Lásd ehhez James W. MANUS, *The Scottish Influence on French Aesthetic Thought*, *Journal of the History of Ideas*, 49(1988), 633–651.

²⁸ GREGUSS Ágost, *Pantheismus és személyes isten*, különnyomat a Magyar Tudományos Akadémiai Értesítőből, Pest, 1862.

²⁹ A Greguss-szöveggel való egyezésekre egy példa: „A vallást e szerint az emberi személy meg az isteni személy közti viszony képezi; s a személyesség – amint ezt minden vallás felfogja – oly lényeges tulajdona az istennek, hogy a személytelen isten végképp meg is szűnik a vallás tárgya lenni. A vallás csak személyes istent fogad el.” (GREGUSS, *i. m.*, 6.) – „A vallást az emberi meg az isteni személy közti viszony képezi. A vallás tehát csak személyes Istent fogad el.” (BORSODY, *i. m.*, 49.)

³⁰ Nem tudni, miért, de ez az idézet a cikk későbbi publikálása során kimaradt. Lásd GREGUSS Ágost *Tanulmányai*, Bp., 1880², 387–396.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXXI. évfolyam 4. szám

galmazza meg, hogy ez a mű theodiceaként fogható fel: „A történetek nem éppen azt bizonyítják-e, hogy az emberiség folytonos fejlődésében teljesíti rendeltetését, tehát valósítja céljait? – Úgy van. [...] hogy a korlátolt ember számára nincs teljes önállóság: vagy istentől, vagy Lucifertől kell függnie [...] eljátszott lelki nyugalmát csak úgy nyeri vissza, ha szent bizalommal ismét az isteni gondviselés alá bocsátkozik.”³¹

Borsody kijelenti, hogy Greguss nézetei saját meggyőződéséhez vannak közel, ezért is merít az ő előadásából. A filozófiatörténeti részt pedig azért hagyja ki, mert Saisset vallásfilozófiájára szeretné fektetni a hangsúlyt. Alapvetően pedig azokat a témákat járja körül, amelyek a vallásfilozófia státuszát érintik: nevezetesen, hogy a teológia téved, amikor a vallásfilozófiával szemben fellép, és hogy a vallástalan kor is ok nélkül veti ki magából azt. A tanulmánynak ebben a részében végigvezet bennünket mindazokon a kérdéseken, amelyek a vallásfilozófia mindenkori részeit képezték, azaz tételeződnek az alapvető ontológiai, ismeretelméleti és etikai dilemmák: van-e isten? – a tökéletlen lény felfoghatja-e istent? – ha isten lényege nem közölhető, közölhetőek-e legalább hatásai? – mi a gondviselés? – mit jelent a lélek szabadsága? stb. Saisset-nél, Gregussnál és Borsodynál is található a kiinduló pont a végkövetkeztetéssel, mégpedig azzal, hogy ha csak a személy és a személyes isten kapcsolata hívja életre a vallást, akkor a beteljesült vallás nem egyéb, mint a személy egyesülése a személyes istennel. Ehhez azonban el kell fogadnunk a gondviselést, ami nem más, mint az, hogy az egyes lények természetükből fakadóan – tehát vagy mechanikusan és kényszerűen a legalacsonyabb szinten, vagy pedig szabadon és értelmesen a legmagasabb szinten, az embernél – beteljesítik az isteni tervet. Ez a terv pedig azt jelenti, hogy „a természetet minden működéseiben a célszerűség, összhangzat és arányosság törvényei kormányozzák”.³² Mi ez, ha nem theodicea? Pontosán abban az értelmében, ahogyan azt Greguss 1862-es titkári jelentésében Madách művéről megállapította. És hogy Greguss nem járt teljesen tévúton, mutatja az is, hogy S. Varga Pál – Németh László korábbi megfogalmazásával párhuzamosan – maga is úgy véli, hogy „a küzdéssel létrehozott értékeknek *van* eszkhatologikus értelmük – ez a 'bizalom' tartalma.”³³

A kérdés az, hogy vajon ismerhette-e Borsody Saisset művét az előtt, mielőtt Greguss bemutatta azt az akadémián. Vagyis hogy társalogtak-e erről Madáchcsal már korábban is? Hiszen a Saisset-mű megjelenési éve 1859 volt, de a francia középiskolák számára megjelent filozófia-tankönyv,³⁴ amelynek theodicea-részét ugyancsak Saisset írta, még korábbra, 1846-ra datálódik. De joggal feltételezhetjük azt is, hogy Borsody csupán akkor kezdett komolyabban érdeklődni a filozófia iránt, amikor Lőcsén a gimnáziumban ráosztották a filozófia oktatását. Hiszen ezt a tárgyat nem belépésekor (azaz 1861-ben),

³¹ Szépirodalmi Figyelő, 1862, 16. szám, 253.

³² BORSODY, *i. m.*, 55.

³³ S. VARGA Pál, *Két világ közt választhatni: Világkép és többszólamiság Az ember tragédiájában*, Bp., 1997, 148.

³⁴ *Manuel de Philosophie a l'usage des Collèges*, Paris, 1846. – Saisset a theodiceáról szóló részben leggyakrabban a következő filozófusok neveit idézi: Leibniz, Fénelon, Euler, Royer-Collard, Cousin. Ez a tankönyv egyébként megvan az OSZK állományában.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXIII. évfolyam 1. szám

hanem az 1866/67-es tanévben kezdte el oktatni. Ebben a korban szokás volt a gimnáziumokban – ha nem volt filozófia szakos tanár, és Borsody nem az volt –, hogy a bölcséletet klasszika-filológiát végzett, esetleg magyar vagy német szakos tanárra bízták. Azaz nem „szakfilozófusként”³⁵ volt nevelő Madáchnál, és ezért Madáchcsal nem filozófiáról, hanem „csak” irodalomról beszélgetett. Ezekre a kérdésekre illetve feltételezésekre nincs adatokkal alátámasztható válasz. Mindenesetre nem lehet véletlen, hogy a Saisset-féle isten- és világertelmezés ismeretében Greguss theodiceának nevezte a *Tragédiát*.

Végigtekintve Borsody dolgozatán, tegyük fel mi is a kérdést – amelyet Bárdos József hipotézisként sugall –, hogy vajon Borsody volt-e az a személy, aki Madách kezébe adhatta Kierkegaard *Vagy-vagy* című művét. Azzal a kijelentéssel, hogy a *Tragédia* olvasható Kierkegaard felől, nem kívánok vitázni. Az azonban kétségbe vonható feltételezés, hogy Borsody lett volna a közvetítő Kierkegaard és Madách között. Mire alapozom ezt az állításumat? Arra, hogy míg Hegelről rendkívül empatikusan ír a dolgozatában, objektív képet nyújt a teológusok Hegel elleni kirohanásairól, és megelőzően Kant-ról is rendkívül elismerően nyilatkozik – ami a vallásfilozófiát védő filozófiatanár esetében nem annyira mindennapi tett –, Kierkegaardnak még csak a neve sem merül fel az egész szövegben. Nehezen elképzelhető, hogy Borsody annak a gondolkodónak a művét ajánlotta volna Madáchnak, akit említésre sem méltat a 19. századi filozófia változásainak összefüggései között. Könnyebben feltételezhető – a dolgozat ismerete nyomán, és abból kiindulva, hogy melyik magyarországi filozófusokra támaszkodott Borsody –, hogy éppen a számára szimpatikus magyarországi filozófusok által közvetített gondolatokról folytatható eszmecsereket Madáchcsal. Számításba véve ugyanakkor azt a fenntebb megfogalmazott eshetőséget is, hogy a Madách családnál töltött idő alatt Borsody még nem foglalkozott a filozófiával.

Végezetül, de nem utolsósorban mondjunk véleményt e „tetszetős filozófiai munkáról” a magyar filozófia összefüggéseiben is. Andor Csaba sajnálkozik, hogy ez a dolgozat „csak” a gimnázium évkönyvében jelent meg, Bíró Béla pedig azt állítja, hogy „egy kiváló, gondolati frissességét és szakszerűségét máig őrző”³⁶ tudományos műről van szó. Nos, annak ellenére, hogy terjedelmes elaborátumról van szó, azt kell mondani, hogy színvonalát tekintve nem emelkedik ki a többi, hasonló tanulmányok sorából, sőt, eredetiségét tekintve, többnek alatta is marad. Borsody egy a számos gimnáziumi filozófiatanár közül, aki alighanem megbízható tudást adott tovább tanítványainak, de a 19. század utolsó harmadának magyar filozófiájában visszhangtalanul maradt, és nem fejtett ki semmilyen hatást. Ez azonban semmit sem változtat azon, hogy Madách gondolkodására erjesztően hathatott.

³⁵ BÍRÓ, *i. m.*, 26.

³⁶ *Uo.*, 26.

BUSKU ANITA ANDREA

LONOVICS JÓZSEF EMLÉKBESZÉDEI

Lonovics József¹ neve ma már gyakorlatilag ismeretlenül cseng, még a történelem iránt behatóan érdeklődő olvasók számára is. Ez azonban nem volt mindig így. Szónoki képességei és széleskörű ismeretei még saját korszakában, a retorikai reneszánsznak tekinthető reformkorban is képessé tették a ki-, sőt felemelkedésre, az alapvetően nemesi társadalom ünnepelelt előadójává avatták a polgári származású – viszont arisztokratikus gondolkodású – papot. Gróf Szécsen Antal, az 1839–1840. évi diéta egyik megörökítője az alábbiakban jellemzi: „A csanádi püspök szónoklatának varázsa megigézőleg hatott az ellenzékre és kormánypártra. E varázs tisztán a szellem varázsa volt.”²

A hithű katolikus gróf szavait vélhetnénk elfogultnak, azonban a – Lonovicshoz hasonlóan – papság kötelékébe tartozó, ugyanakkor liberális elveket valló Horváth Mihály értékelését meglehetősen objektívnek tekinthetjük: „a lángésznek minden sajátjaival gazdagon föl volt ruházva: sebes, mély felfogás, érett, helyes ítélet, játszi elmésség, nagy emlékező tehetség ékesítették szellemét.”³ Ehhez járult széles olvasottsága, otthonossága az egyházi s világi tudományok legtöbb ágaiban, európai műveltsége, publicistai készsége, mivel ő társai közt egyedül dicsekedhetett. És mind ezek mellett a fényes szónoki tehetség, hatalmas rögtönző erő, mely mindig kész volt a beszédre és soha zavarba nem esett, őt egy ragyogó parlamenti szónokká avatták. Szónoklata bő s áradozó, a tárgyat mindig kimerítő. A logikai rend rögtönzéseiben is oly erős, mintha mindig készített

¹ Életére lásd főként IPOLYI Arnold, *Lonovics József érsek, Magyar akadémiai igazgató- és tiszt. tag emlékezete*, Pest, Heckenast Gusztávnál, 1868; VÁRADY L. Árpád, *Lonovics József római küldetése*, Bp., 1934; HERMANN Egyed, *Lonovics József római küldetésének (1840–41) belpolitikai és diplomáciai előkészítése*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1934; *Emlékezés Lonovics József püspök születésének 200. évfordulóján*, Makó, 1993 (A Makói Keresztény Értelmiségi Szövetség Füzetei, 13).

² SZÉCSEN Antal, *Az 1839–40-diki országgyűlésről*, Budapesti Szemle, 1882, XXXII, 71. sz., 255. Az aktív retorika újjászületésének időszakában az egyéniség kisugárzása rendkívüli szerepet kap. ZICHY Antal pl. ugyancsak a személyes varázs fontosságát hangsúlyozza: *A szónoklatról*, Kisfaludy Társaság Évlapjai: Új folyam, 1870, IV, 452–470.

³ E megfogalmazás az újabb kor egyik hatásos retorikusának, Lamy nézetének követésére utal, aki szerint „az emlékezőtehetség természeti adottság, amelyre a mesterségnek nincs befolyása.” Lásd VÍGH Árpád, *Retorika és történelem*, Bp., Gondolat, 1981, 451. Ugyanakkor a reformkor – Quintilianus nyomán – kifejezetten fontosnak tartotta az ún. szabad előadást mint az actio teljesülésének feltételét. Lásd TÓTH Ferenc, *Homilétika, melyet tanítványi számára készített*, Komárom, 1802 (a továbbiakban: TÓTH 1802), 137.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam 1. szám

beszédeket mondott volna.”⁴ Toldy István – hasonlóan későbbi méltatóihoz – egyértelműen Horváth szavait veszi át, mikor Lonovics jellemzését adja: „Mély felfogása, sebes esze, roppant emlékező tehetsége, helyes ítélete, nagy olvasottság, s tudományos műveltséggel párosulva őt az egyetlen politikussá tették társai közt.”⁵

Már pályája kezdetén feltámadt az igény egyes beszédeinek megörökítésére, ezért jogos lehet – a köztudatban leginkább nyomot hagyó művei alapján – a halotti beszédhez, illetőleg a sokat vitatott műfajhoz, az emlékbeszédhez való viszonyát vizsgálni, hiszen ha e nehezen megvalósítható feladatot képes volt véghezvinni – vagyis szigorú korlátok között maradandót és kiemelkedőt alkotni –, joggal mondhatjuk, hogy helytállóan tekinthető a kortársak pozitív megítélése.⁶

Lonovics József (1793–1867) a 19. századi magyar katolikus egyháztörténet kiemelkedő alakja volt, saját korában nemcsak egyházfőként, hanem – a főrendi táblán kifejtett országgyűlési, valamint a Habsburg Birodalom szolgálatában 1840–1841-ben tanúsított diplomáciai tevékenysége folytán – politikusként, közéleti személyiségként is számon tartották. Az utókor kevésbé ismeri, illetve méltányolja munkásságát, bár neve lépten-nyomon felbukkan a reformkorral, 1848–1849, valamint az önkényuralom és a provizórium időszakával foglalkozó forráskiadványokban, feldolgozásokban. Szónoklatai, életében nyomtatásban megjelent szövegei sorában kiemelkedő az 1826-ban, illetve az 1863-ban tartott megemlékezése, mindkettő jelentős visszhangot keltett kortársai körében.⁷

Feladatomban tekintem a szövegek ismertetésén, elemzésén, műfaji meghatározásán túl annak bemutatását is, mennyiben változott Lonovics József stílusa, megemlékezésének megformázása, szándékolt mondanivalójának megjelenítése a reformkort megelőzően illetőleg 37 évvel később papírra vetett szövege között. Nemcsak a magyar történelem sorsfordító eseményei zajlottak le ez idő alatt, nemcsak a két történetet körülvevő társadalmi-politikai valóság volt gyökeresen eltérő, de a szövegek szerzőjének életét is viha-

⁴ HORVÁTH Mihály, *Huszonöt év Magyarország történelméből: 1828-tól 1848-ig*, I, Genf, Puky Miklósnál, 1864 (a továbbiakban: HORVÁTH 1864), 326. Az antik retorika elemeit láthatjuk: feltárás (inventio), elrendezés (dispositio), nyelvi megformálás (elocutio), memorizálás (memoria), előadás (pronuntiatio). Feltűnően hasonlít ugyanakkor Szvorényi József művelt előadást illető elvárásainak megfogalmazására: „jeles észtehetség, különösen pedig éles, józan, gyakorlott felfogás, éretd ítélet, élénk és gazdag képzelmi tehetség”, „az előadás tárgyának mély és tiszta ismerete”, „teljes és művelt jártasság a nyelvben” stb. Vö. VIGH, *i. m.*, 262.

⁵ *A magyar politikai szónoklat kézikönyve a legrégebb időktől a jelenkorig, vagyis a kitünőbb politikai szónokok életrajzi adatokban és jellemző mutatóványokban feltüntetve*, kiad. TOLDY István, bev. TOLDY Ferenc, II, Pest, Emich Gusztávnál, 1866, 3.

⁶ Az emlékbeszéddel kapcsolatos irodalom egyik alapvető darabjának tekinthető: PORKOLÁB Tibor, *„Nagyjainknak pantheonja épül”: Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd*, Bp., Anonymus, 2005 (Belépfő). E munka részletesen foglalkozik az ide sorolható művek „kétes irodalmi státusával” (lásd különösen 112–118). A klasszikus és a neoretorika műfajfogalma természetesen eltér.

⁷ LONOVICS József, *Halotti oráció mellyet, azon alkalmatossággal, midőn Tekintetes Nemes Borsod vármegyének státusai és rendei néhai nagy méltóságú Klobusiczky József Úr Ő Excellentiája, a császári királyi apostoli felség valóságos kamarássa, belső státus tanácsosa, a felséges Leopold császár díszes rendje nagy keresztetes vitéze, és tisztelt Borsod vármegyének fő-ispánja, halotti exequiáit tartották*, Miskolc, 1826 (a továbbiakban: LONOVICS 1826); Uő, *Emlékbeszéd idősb. székhelyi Majláth György m. akad. igazgató tag felett*, Pesten, Eggenberger Ferdinándnál, 1863 (MTA Évkönyvei, X, 11. sz.) (a továbbiakban: LONOVICS 1863).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2010. CXXIII. évfolyam 1. szám

ros fordulatok jellemezték. Egri egyházmegyes papból az országgyűlések ismert és – konzervativizmusa dacára – népszerű szónokává vált, 1834-ben csanádi püspöki, 1848-ban egri érseki kinevezést kapott. A szabadságharc alatt tanúsított kétértelmű magatartása következtében – királyhűsége ellenére – egyházi méltóságairól lemondani, hazáját elhagyni volt kénytelen. Az önkényuralom időszakában Széchenyi István közeli barátja, az 1861-ben újra életre kapó magyar közélet meghatározó figurája lett.

Érdeemes röviden felidézni, hogy Lonovics Józsefnek nem beszélhetünk megbízható, mindenre kiterjedő életrajzáról. Mái legalaposabb biográfiáját 1868-ban akadémiai tagtársa, Ipolyi Arnold készítette el. A Lonovicsot kutatók, illetve rá hivatkozók leginkább ezen emlékbeszédhez kénytelenek visszanyúlni – még ha Ipolyi alaposan belebelepillant is Horváth Mihály kútfőjének lenyomatába –, tehát joggal mondhatjuk, hogy az egri érsek képének kialakítása gyakorlatilag a művelődéstörténetünket megalapozó, „reneszánsz szabású tudós”⁸ szándékainak irányításával, akaratának megfelelően történik; s ez az az ok, ami miatt feltétlenül érdemes megvizsgálnunk a Lonovics szónoki vonatkozásait illető megjegyzéseit, álláspontját. Ipolyi több ponton is mentegetőzésre kényszerül – ergo normaellenes, hiszen retorikai tilalom a konfirmáció, vagyis a megerősítés⁹ – Kölcsey Ferenc Lonovicsot illető jellemzése kapcsán, miszerint az egyházi szónok „rhetori simasággal és fordulatokkal tudja észrevételeit közleni”. Méltatója szerint Lonovicsnál az ún. rétori elem csak ünnepi alkalmakkor és eleve később fejlődött ki, ezért nem hallhatta a korán elhunyt költő. Negatív minősítést próbál pozitívrá fordítani, ellentmondásba keveredve, hiszen más helyen arról volt szó, hogy Lonovics már pályája kezdetén jó szónok.¹⁰

Az egykori kanonok és a költő személyes kapcsolatát tekintve szintén túlzásként értékelhetjük az alábbi megállapítást, miszerint „egy évig terjedő” barátságként tartották volna számon kettejük viszonyát. Talán nem szükséges hosszan fejtegetni, hogy nem tekinthetjük hitelesnek e kijelentést... Kölcsey 1833. február 21-ei naplóbejegyzése – amelyre Ipolyi is hivatkozik – nem támasztja alá a nagyváradi püspök szavait: „az említett hat héti leczkzés esetében a lángszemű szomszéd legény különb missionarius lenne, mint a propaganda minden férfijai, bár Xaver Ferenznél szentebbek legyenek. Ezt az örök igazságot a megyei követek jól értették, ugyan azért a leczkzétetést meg is állították; de az egyház fíjai! Azok a dolgot más oldalról tekinték, s vívtak és harczoltak. Mind addig míg az egri kanonok Lonovics, vagy a fejérvári Majer szólottak, nem volt semmi baj. Amaz rhetori simasággal és fordulatokkal tudá észrevételeit közleni, emez pedig mindig valami liberálshoz hasonlót éreztetett.”¹¹

⁸ CSÁKY Károly, „S nagy neve emléket őrizi míg él a magyar” (180 éve született Ipolyi Arnold), <http://www.gomorország.sk/465.html> (2010.01.01).

⁹ Eötvös például Kölcseyt – mint kritikust és mint politikust – volt kénytelen mentegetni; Ipolyinak Lonovicsal mint konzervatív politikussal kapcsolatban kell magyarázkodnia.

¹⁰ Jóllehet szónoki fénykorát 1839-től mondja. IPOLYI, i. m., 21.

¹¹ KÖLCSEY Ferenc, *Országgyűlési napló*, s. a. r. VÖLGYESI Orsolya, Bp., Universitas Kiadó, 2000 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái) (a továbbiakban: KÖLCSEY 2000), 92–93.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. évfolyam 3. szám

Felmerül a kérdés, miért hozta fel Ipolyi Kölcsey szavait, miért gyártott köré egész kis ideológiát, hiszen egyszerűbb lett volna nem szólni a neheztelő véleményről. Leginkább abban az esetben érthetjük meg az előadó gondolatmenetét, ha elfogadjuk az alapvetést, miszerint a hallgatóság várta, hogy az elhunytak akár a *Hymnus* költőjére, akár más liberális hírességre vonatkozó viszonyát interpretálja a méltató.¹² Azért volt szükséges tehát e defenzíva, mert 1833. február 20-ai beszédével az akkor még káptalani követ „nagy feltűnést keltett”,¹³ ahogy ettől kezdve a teljes reformkorban, s így akárcsak élete, halála is jelképpé vált. Ipolyi Horváth Mihálytól kölcsönzi szavait a borsodi gyökerekkel bíró főpapot illetően: „Eszméi tiszták, világosak, kifejezései szabatosak; az irályban annyi erő és szépség, hangzatosság és választékosság, hogy e tekintetben vele csak az egy Kölcsey vetekedhetett”.¹⁴ Horváth szavai – „Előadása könnyen folyó, gördülékeny” – a Kölcsey általi jellemzéshez (rétori simaság és fordulatok) látszólag hasonló, valójában ellentétes értelmű.

A műfajok közötti átmenet kérdése az 1826. évi beszéd kapcsán

Az első, vizsgálatunk tárgyát képező beszéd¹⁵ 1826. május 10-én hangzott el, tárgya a néhai Klobusiczky József személyének és munkásságának méltatása volt, aki épp Pozsonyban, a hosszú kihagyás után összehívott rendi országgyűlés idején hunyt el, így tevékenységének értékelése óhatatlanul összekapcsolódott a rendi ellenállás után az udvar és a nemesség új kapcsolatkeresését, e nexusok megújítását szorgalmazó korszak hangulatával.¹⁶ Ugyan katolikus templomban hangzott el, Klobusiczky búcsúztatása mégis sokkal inkább közéleti, mintsem egyházi eseménynek számított: a politikai szempontból jelentős személyiség, a főispán méltatása egyben a status quo melletti kiállás eszköze volt. Nem beszélhetünk ugyanakkor a vallási háttér ellaposodásáról, csupán a korszellem változásáról.¹⁷ Ilyen körülmények között került sor a beszéd elhangzására –

¹² Lásd a Vasárnapi Ujság által megörökített beszámolót: „Tagok és hallgatóság szokatlan nagy számmal jelentek meg” a Lonovics feletti emlékbeszéd előadása során. Vasárnapi Ujság, 15(1868), 21. sz., 252.

¹³ KÖLCSEY 2000, *Jegyzet*, 349. Nyilván jelentős várakozások kapcsolódtak a diétához, ahogy pl. egy névtelenül fennmaradt, néhány évtizede ismert paszkvillus meg is örökíti: „Felderült a Reform napja / A szegény nép sokat vár, / Azt mondja, hogy sokat adott, / Adjatok hát ti is már!” N. N., *Gúnyiratok az 1833-i országgyűlésről*. Idézi PÁNDI Pál, „*Hazug álmok papjai szűnnek*”: *A magyar költészet antiklerikális hagyományai*, Bp., Művelt Nép Könyvkiadó, 1952, 97.

¹⁴ IPOLYI, *i. m.*, 22.

¹⁵ LONOVICS 1826.

¹⁶ Klobusiczky József (1756–1826) a helytartótanács titkára, majd tanácsosa, a rendi Magyarország keretei között fényes hivatali karriert futott be. Fiume kormányzójaként, majd 1810-től (1826. február 8-án bekövetkezett) haláláig Borsod vármegye főispánjaként működött. Lásd SZINNYEI József, *Magyar trók élete és munkái*, VI, Bp., 1899, 571–572.

¹⁷ A korszellemre, az idők kívánatára hivatkozó érvelés a reformkor liberális retorikájának fontos eleme volt, néhány konzervatív – köztük Lonovics – ugyanakkor saját céljainak megfelelően használta a terminust. Vö. PONORI THEWREWK József, *Hazafiúi elmélkedések*, Pozsonyban, Snischeknél, 1833, 54–55; vö. BÉKEHÁZI Incze, *A korszellem*, Pest, 1838; lásd DOBSZAY Tamás, „*Szokjon gyapjas fülök az ezután már gyakrabban*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXV. évfolyam 1. szám

nem melleleg egy pályakezdő, ám fiatal kora ellenére kiforrott elvekkel, mondanivalóval és kifejezőkészséggel bíró paptól, a város egyik kiemelt, a helyi katolikus társadalom szempontjából fontos intézményében, a „parochiális főtemplomban”.¹⁸

Bár az előadásnak nem a szakrális vetülete volt a lényeges, a 19. században a valláshoz való viszony nagymértékben ideológiai állásfoglalást is jelentett. A hagyományok tiszteletére építkező magatartás már ekkor meghatározta Lonovics – és konzervatív kortársai – szemléletét és retorikáját, s e templom ideális helyszín volt jelentős egyházi(as) politikai / politikai(as) egyházi események celebrálásához.¹⁹ Egy nevezetes közszereplő méltatása az intézményi keretek kialakulása előtt, azonban csupán évekkel korábban, a prédikáció-oratio-émlékbeszéd határterületét idézhette elő. Korántsem meglepő azonban Lonovics beszédének átmeneti jellege, hiszen pl. Gáti István 1828-ban még „úgy vélte, hogy a születőben lévő magyar világi retorikának a prédikációkészítés már kialakult szabályaihoz kell igazodnia”, Szeberényi Lajos viszont 1849-ben immár „a világi ékesszólás fölényéről beszél”.²⁰

1826-ban az országgyűlés összehívása, a régi és az új rendet képviselők küzdelmeinek minden téren megjelenő diskurzusa – nem beszélve az erős lábakon álló rekaticizmus felvilágosodás-ellenes retorikájáról – erősen meghatározta a közgondolkodást, így kerülhetett sor egy politikai felhangoktól sem mentes beszéd elhangzására.²¹ Nem tekinthetjük ugyanakkor egyedülállóknak vagy úttörőnek e szempontból Lonovics előadását, példának okáért már Meszlényi Antal a gyászbeszéd politikai jellegére utal „kalapos királyunk” nekrológiájával kapcsolatban: „E nyersanyag kétségtelenül a tényeken alapult, de hangján mégis kiérzett, hogy olyan ember szedte csokorba, akinek minden törekvése odairányult, hogy VI. Pius előnyeit kidomborítsa II. József rovására, ami pedig ily gyászbeszédben nem lett volna egészen ildomos.”²² A (halotti) prédikáció – sőt a (halotti) oratio, vagyis a

hallható igazság szavához”: A politikai élet verbális közegének átrendeződése a reformkorban, Századvég, 13(2008), 114–150, főként 122–126.

¹⁸ A reformáció idején kálvinistává lett Miskolc lakosságának felekezeti összetétele a 18. századi népességnövekedés idején egyre tagoltabb lett. A 19. század első felében a többségi (hozzávetőlegesen 50% körüli) reformátusok mellett jelentősen nőtt a római katolikusok, illetve más egyházakhoz tartozók aránya. Lásd FARAGÓ Tamás, *A város népessége = Miskolc története 1702–1847-ig*, szerk. DOBROSSY István, Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 2000 (Miskolc története, III/1), 151–272.

¹⁹ A Mindszenti, másképpen alsóvárosi templom a kisszámú miskolci katolikus lakosság számára mindvégig megőrizte – a középkortól fennálló – vallási menedékhely jellegét, több időszakban is az egyetlen katolikus templomként funkcionált a városban. Vö. *Az egri főegyházmegye schematizmusa, II: Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése*, szerk. SOÓS Imre, Bp., Szent István Társulat, 1985, 133–135.

²⁰ VÍGH, *i. m.*, 146.

²¹ Megváltozott a polémia iránya; már csak részben a protestantizmus, sokkal inkább a felvilágosodás ellen irányult. Lásd LUKÁCSI Zoltán, *Egy ismeretlen Apor: Apor József (1759–1813) prédikációi*, ItK, 109(2005), 494–503, idézet: 501. Ez az érvelésmód jellemző Lonovicsra, azzal a megkötéssel, hogy konkrétan a katolicizmusra irányuló védelem esetén polemizált erőteljesen a protestantizmust képviselőkkel. Vö. ugyanakkor a kortárs álláspontjával; a felvilágosodás korában és utána szokatlan a vallás és tudomány együttélése, nincsenek a korábban jellemző hitviták, így társadalmilag a felekezeti kérdések jelentősek. IPOLYI, *i. m.*, 34. Ipolyi tehát még a vallási vetületét emeli ki a katolikusok és protestánsok harcának.

²² MESZLÉNYI Antal, *A jozefinizmus kora Magyarországon (1780–1848)*, Bp., Stephaneum Nyomda, 1934, 45.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXV. évfolyam 4. szám

világi szónoklat is – lehet politikai eszmékkal áthatott, azonban még nem jellemző – emeli ki Lonovics ’26-os alkotásának újszerűségét Ipolyi.²³ Lukácsi Zoltán szerint ugyanakkor már a felvilágosodás korában gyakoriak a politikai utalások – főleg II. József-re és Napóleonra –, a 19. század elejére pedig egyetemesen érvényes a politikai hangvételű beszédek léte.²⁴ A nagyenyedi református kollégium – históriát és ékesszólást tanító – professzora, Hegedűs Sámuel²⁵ fontosnak tartja előtérbe helyezni a halotti beszéd tiszteletadó jellegét, sőt egyenesen elhatárolódik a politikai állásfoglalástól: „Hagyjuk-el tehát egy státus’ nagy emberének politikai oldalát; mert a’ mellett hogy bajos, nem-is lehet az egy ilyen órának foglalatossága, végyük csak erkölcsi oldalról”.²⁶ Nem lényegtelen szempont ugyanakkor az erdélyi papoknak, tudósoknak a szűkebb Magyarországétól eltérő állapota, pl. Antal János²⁷ végig „a’ két Magyar Hazának” államférfiját ünnepli beszédében.²⁸

Talán éppen a felfokozott politikai hangulatnak a valóság minden területére – úgy a magán-, mint a közéletre – egyaránt rátelepedő jellemzőjéből adódott Lonovics megfélemleni akarása, s az ebből következő rendhagyó megoldása: a szokványos kérdésre adott rendkívüli válasz. A vonatkozó kérdést talán úgy fogalmazhatnánk meg leginkább: mit jelent az aktuális esemény, Klobusiczky József halála, milyen jelentés rendelhető alakjához halála után. Az alig egy esztendeje lelkipásztorkodó, fiatalsága ellenére higgadtságával, határozottságával kitűnő Lonovics láthatóan szűknek érezte a saját maga által generált feladat, vagyis a tervezetten politikai mondanivalótól visszhangzó szónoklat szimpla halotti beszédként történő celebrálását. A műfaji kereteket nyilván kénytelen volt részben megtartani, másrészt viszont céljainak megfelelően kitérni, sőt átalakítani.

Az emlékbeszéd hazai debütálása a köztudatban Kölcseynek Kazinczy Ferenc felett tartott 1832-es szerepléséhez kötődik,²⁹ ez azonban nem jelenti azt, hogy szó szerint a

²³ IPOLYI, *i. m.*, 13.

²⁴ LUKÁCSI *i. m.*, 502. Lonovicsnál teljesen természetes a katolicizmus primátusát megkérdőjelező rendszer és a társadalmi-ideológiai változásokat előidéző császár elleni verbális támadás, lásd pl. a jozefinizmusról és a konkordátumról írt műveit: [LONOVICS József], *A jozephinismus és az egyházat illető legújabb császári rendelkezvény*, Bécsben, 1851 (a továbbiakban: LONOVICS 1851); Uő, *Az 1855-i augusztus 18-ról kelt osztrák konkordátum magyar szempontból tekintve*, [Bécs, 1855], OSZK Kt., Fol. Hung. 1917 (Lonovics József kisebb munkái), 1^r–4^v. Kiadta BUSKU Anita Andrea, *Lonovics József a jozefinizmusról és az 1855. évi konkordátumról*, Egyháztörténeti Szemle, 10(2009), 3. sz., 83–102 (a továbbiakban: LONOVICS 1855). A – száműzetését töltő – főpap leggyászosabban II. Józsefet festi le uralkodóink közül: „a történelem híven őrzi emlékezetét azon fejedelmeknek is, kik balul tanácsolva, édes anyjuk, leghűségesebb szövetségesök elnyomásában, trónjok legszilárdabb alapjának támoszlopának elerőtlenítésében vélték hatalmuk gyarapodását feltalálhatni”. LONOVICS 1855, 4^r.

²⁵ HEGEDŰS Sámuel, *A’ status’ fő-embere erkölcsi oldalról megítélve, egy halotti tanítás, melyet a’ római sz. b. Széki gróf Teleki Sámuel úr ő excellentiájának [...] elmondott*, 1822 = *Halotti beszédek*, Kolozsvár, 1825 (a továbbiakban: HEGEDŰS S. 1822), 117–151.

²⁶ HEGEDŰS S. 1822, 121.

²⁷ ANTAL János, *Nemzetiünk’ bölcsének, nagy méltóságú r. sz. b. gróf Széki Teleki Sámuel kegyelmes úrnak [...] utolsó tisztességére tartott beszéd [...]*, 1822 = *Halotti beszédek*, Kolozsvár, 1825, 155–197.

²⁸ ANTAL, *i. m.*, 195.

²⁹ FENYŐ István, *Valóságábrázolás és eszményítés 1830–1842*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990 (Irodalomtudomány és Kritika), 50.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 20. évfolyam 2. szám

költő lett volna az első ilyen jellegű előadás szülőatyja honunkban, mindössze a legjelentősebb; a műfaj életének szempontjából lényegi kezdőpontként értékelhető e fellépés. A kategóriával kapcsolatban felmerülő másik fontos jellemző, a műfaj intézményes jellege ugyancsak megfontolandó körülmény, hiszen az emlékbeszédek körébe sorolható alkotások léte elsősorban az Akadémiához köthető, vagyis alapvetően az 1830. év után jönnek létre – bár rövid idő elteltével egyre-másra – a magasztaló beszédek.³⁰ 1826-ban a tudós társaság még nem érte el az intézményesülés szintjét, sőt megvalósíthatóságának lehetősége is kétségesnek számított.

A főispánról megemlékező szöveg kapcsán a leginkább szembetűnő momentum a szerző, a kortársak, sőt a szakirodalom kétségeit egyaránt tükröző műfaji bizonytalanság. Nem tekinthetjük lényegtelennek vagy terméketlennek a dilemma felvetését, mivel a kézenfekvő lehetőség – a halotti beszéd – a magyar retorika több száz éves hagyományának egyik legősibb terméke, s ebben az esetben az újítás a rendelkezésre álló keretek között a társadalmi valóság sajátos szempontú kivetítését jelentené, míg emlékbeszédként nóvumnak kellene értékelni magának a kategóriának a választását.³¹ Az oratio lehetőségét sem vethetjük el ugyanakkor.

A szerző halotti beszédként (oratióként?) nevezi meg írását, nyilván az elhangzáskor is ehhez a besoroláshoz ragaszkodott, ahogy kortársai, például Palóczy László³² – vagy akár a Borsod vármegyei közgyűlési jegyzőkönyv írnoka – szintén.³³ Ipolyi Arnold ellenben 1868-ban már emlékbeszédként aposztrofálja a beszédet.³⁴ Leginkább nála szembeötlő a szónoklat tárgyának objektivitásra törekvő, mégis – az előadó liberális értékrendjéből fakadó, helyenként bíráló hangnemű – szubjektív megítélése, amely esetlegesen befolyásolhatta műfaji meghatározása során is.³⁵ A 20. század első felében megjelenő kiadványok a gyászbeszéd kifejezést használják,³⁶ netán a semleges beszéd³⁷ vagy szónoklat³⁸ terminust, míg az ezredforduló körüli évtizedek – alapvetően a korábbi szak-

³⁰ PORKOLÁB, *i. m.*, 122–139.

³¹ Ipolyi a beszéd elméleti hátterén gondolkodva azt írja: halotti beszéd régtől van magyar nyelven, viszont Lonovics mást, újat alkot. Lásd IPOLYI, *i. m.*, 10–11.

³² Idézi SZENDREI János, *Miskolcz város története és egyetemes helyirata*, IV, Miskolc, 1911, 250–252.

³³ Lonovics iratai között található „kihúzási” példányát lásd OSZK Kt., Fol. Hung. 1920 (Lonovics József iratai), I, 37.

³⁴ Ipolyi a következő megnevezéseket használja: „politikai színezetű emlékbeszéd”; illetőleg „első emlékbeszéde” (a sorszámnev, illetőleg a ’63-as szónoklattal való állandó említés egyértelművé teszi, hogy nem egyszerűen ’megemlékezés’ értelmű a szókapcsolat). IPOLYI, *i. m.*, 21, 30.

³⁵ Vö. IPOLYI, *i. m.*, 10.

³⁶ Így tesz SZENDREI, *i. m.*, 250; miként VÁRADY, *i. m.*, 35.

³⁷ SZINNYEI, *i. m.*, VII, 1900, 1368–1372. (A Klobusiczky-szócikkben viszont kiemeli, hogy Lonovics „gyászünnepélyt” és „emlékbeszédet” tartott az elhunyt felett, ami azonban valószínűleg ’megemlékezés’ jelentésben olvasandó. Lásd SZINNYEI, *i. m.*, VI, 1899, 571–572.)

³⁸ VICZIÁN János, *Lonovics József = Magyar katolikus lexikon*, szerk. DIÓS István, VI, Bp., Szent István Társulat, 2003, 90–91.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam 1. szám

irodalomra visszavezethetően – ismét a gyászbeszéd megnevezést követik.³⁹ Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy a retorika megnevezésével kapcsolatban a 19. század eleje táján észrevehető változás következik be, az „ékesszóllás” terminust mind gyakrabban váltja fel a „szónoklat” kifejezés.⁴⁰ Gyakorlatilag tehát kizárólag – ráadásul a Lonovics feletti emlékbeszédében – Ipolyi nevezi emlékbeszédnek (és ő maga is többször nyilvánítja pl. gyászbeszédnek más helyütt) a vizsgált szöveget; sem őt megelőzően, sem azóta nem született tanulmány, amely ekként minősítené Klobusiczky méltatását, vagy akár Lonovics szónoki vonatkozásait, írásait bővebben jellemezné.

Lonovics terminológiájának és narrációjának vizsgálata a kialakulatlan, az új célok-
nak kevésbé megfelelő keretekre utal. A „halotti oratio”, mely a „Gyász-Innepet” van
hivatva méltósággal betölteni, a szerző szavaiban ugyanis egy „végső Tisztelet-tétel” –
ez inkább a gyászt, a fájdalmat érzékelteti –, mely azért halasztódott viszonylag sokáig,
„hogy a’ mit egyenként kívántatok, azt Köz Gyűléstek, a’ Maradék’ emlékezetére is
elhatározott köz végzéssé szentelné” – ez viszont a fájdalommentes emlékezés melletti
választás esélyét erősíti. A közérdek tehát az egyéni sors alakulásának követését, az
abból való okulást a személyes érdekek – mint az elhunyt hozzátartozóinak fájdalma –
fölé emeli, s ezzel a konkrét ünnepség eléri célját: e mondanivalónak „az egész Haza
előtt maradandó bizonyossága leszsz”.⁴¹

Megfontolandó lehet a következő megjegyzés: „azt kell dítsernem, kit a’ közönséges
siralom már előttem eléggé megdítstért”; talán a jelzős szerkezet egy korábban megtartott
halotti búcsúztatóra vonatkozik (ahogy részben a következő határozói igenév is: „egy
olly Férfiút akarok dítserni, kit könnyebb *zokogva*, mint beszéddel magasztalni”).⁴²
Újabb érv lehet e momentum az emlékbeszéd mellett, ugyanakkor elképzelhető, hogy
korábban elhangzott halotti prédikációra vagy halotti oratio-ra vonatkozik; s nem a
szimpla búcsúztatás és a magasabb rendű esemény megörökítésének összehasonlításáról,
a siratás emocionális–actio, illetve a beszéd intellektuális–verbális különbségének felvil-
lantásáról van szó. A Klobusiczky feletti beszédben jóllehet szerzőnk a halott „emléke-
zetének újítására” kíván szolgálni,⁴³ szóhasználata az emlékbeszéd műfajához való köze-
lítést erősíti, amelynek gyakori formulája: az „emlékét megújítja”, „emlékét megelevení-
ti”.⁴⁴

³⁹ Lásd pl. LOTZ Antal, *Juhász Kálmán tudományos gyűjtése Lonovics püspök kormányzásáról = Emlék-
ülés, i. m.*, 4–20, főként 6. Lotz a Lonovics-kutató Juhász Kálmán, illetőleg Hermann Egyed forrásaira hivatko-
zik, vagyis tulajdonképpen ugyancsak a korábbi álláspontot veszi át.

⁴⁰ Vö. PAPP Kornélia, *Magyar Cicero kerestetik! A magyar romantika retorikaszemlélete a 19. század első
felében íródott retorikai művek tükrében*, Magyar Nyelvőr, 127(2003), 2. sz., 227. A szerző szerint e változás
tisztn jelzi a pronuntiatio elocutióval szembeni megerősödését, 228.

⁴¹ Az idézetek helye: LONOVICS 1826, 7.

⁴² Uo. Kiemelések tőlem.

⁴³ LONOVICS 1826, 13.

⁴⁴ TVERDOTA György, *Az emlékbeszéd mint a kultikus és a kritikai beállítottság és nyelvhasználat közötti
átmenet modellje = Az irodalom ünnepei: Kultusztörténeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, Bp., 2000
(A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 9), 87–95, főként 88.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXIII. évfolyam 1. szám

A műfaj kérdésének megválaszolásához nem jelentenek támpontot a kiadás körülményei, többek között az, hogy Lonovics nyomtatásban megjelent beszédéhez – Palóczy László tollából – vers is van csatolva;⁴⁵ ugyanis e megoldás korántsem volt szokatlan a kérdéses időszakban megjelenő szónoklatok esetében. A „Borsod Vármegyei Fő Notárius” alkotása nem terjedős, mindössze hat versszakot, 48 sort tesz ki, ami nem jellemző ugyan általában az emlékkersekre – hiszen egy valamirevaló költemény száz sornál kezdődik; ellenben az is igaz, hogy az adott esemény jellegéhez rendelendő a terjedelem, amely alkalmat Palóczy könnyen elképzelhető, hogy kisebb jelentőségüként értékelt, mint Lonovics. A tény, hogy hónapokkal a méltatott halálának bekövetkezése után hangzott el a szónoklat, ugyancsak sekély következtetésre nyújt alkalmat, mivel gyász- és nem csupán emlék- – beszédre a szomorú eseményt évekkel követően is találhatóunk példát.⁴⁶

Konkrét segítségünkre lehet azonban a műfajok lényegi jellemzőinek oppozícióba állítása.⁴⁷ A halotti beszéd hármaskörrel bír, amely nem más, mint a lamentatio (siralom), a laudatio (dicséret) és a consolatio (vigasztalás). Ezzel szemben az emlékbeszéd legfontosabb szerepe a laudatio; előfordulhat olyan eset, hogy a szónok rákényszerül a lamentatióra, de egyébként tiltott, a consolatióra pedig nincs szükség. Az oratio főrésze ugyancsak a laudatio, vagyis a halott magasztalása.⁴⁸ A Horváth János által megfogalmazott követelmény – miszerint az egyes emberek hibáit igyekezzen jobb színben feltüntetni az előadó – Tverdotánál még erőteljesebben szól: a szónok feladata az elődök és kortársak héroszokként vagy legalább a történelem jeles alakjaiként történő bemutatása.⁴⁹ E kívánalomnak Lonovics tökéletesen eleget tett.

A magasztalás tehát mind a gyász-, mind az emlékbeszédben követelmény, a konfirmáció – a méltatott nagyságára vonatkozó megerősítés – azonban csak az utóbbiban tilalmas, ahol fel kell mutatni, hogy a megemlékezés alanya fontos tényezők megteremtője. Lonovics már a Klobusiczky feletti beszédében fontos feladatának tartja mindezt,⁵⁰ s hangsúlyozza, hogy a főispán a pestis leküzdőjeként kiemelkedett kortársai közül,⁵¹

⁴⁵ Erről a költeményről egyetlen helyen történik említés, ahol is a méltató a „silány elégia” minősítést használja a műre, lásd IPOLYI, *i. m.*, 15.

⁴⁶ Az emlékbeszéd egyik széles körben elfogadott műfaji sajátossága, hogy a halálozástól „időbeli distancia választja el”. Lásd TVERDOTA, *i. m.*, 88.

⁴⁷ A halotti beszéd és emlékbeszéd összevetésének problematikájához lásd HORVÁTH János, *Az ékesesszólás a koporsónál*, Weszprémben, 1816; TAKÁTS József, *Gyulai emlékbeszéd, kanonizáció = A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. Uő, Bp., Kijárat Kiadó, 2000, 165–166; TVERDOTA, *i. m.*, 88–89.

⁴⁸ Vö. KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas Kiadó, 1998 (Historia Litteraria, 5), 164.

⁴⁹ HORVÁTH 1816, 9–10; vö. TVERDOTA, *i. m.*, 87.

⁵⁰ Hasonlóan Palóczyhoz: „Nagy Ember! kétszer szabadítván meg / A Pestistől Hazádat”. LONOVICS 1826, 26. (A lapszámozás a 32. lapot követően ismét a 25. lappal folytatódik.)

⁵¹ Életrajzi momentumként említi a döghalál feltartóztatását, szándékosan elmulasztva a *Nagyenyedi retorika* – egy évtizeddel későbbi, azonban antik gyökerekkel bíró – ajánlását, miszerint a ragályt úgy írja le a szónok, mint valamely feltétel alatt bizonyosan eljövendőt. Lásd *Az ékesesszólás vagy rhetorica elemei a római nyelvre alkalmazva, a tanuló ifjúság s közönséges leczkék számára*, Nagyenyed, 1839, 83. Ugyane forrás a reménykeltés módjaként nevezi meg, ha a hallgatóságot meggyőzzük arról, „hogy nékie annak elérésére elég

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXXI. évfolyam 1. szám

nem beszélve követésre méltó, mélyen hívó habitusáról.⁵² A tanulság keresése didaktikus funkció, az emlékbeszéd sajátja, viszont a halotti beszéd is feladatának tekinti az értelem felmutatását az élők számára, amely – egyébként a két szövegben közös pontként – a virtusokban gazdag, hívó életútra, mint az egyetlen lehetséges választásra vonatkozik. Ennek felismeréséhez a szerző lényegi vonások kiemelésén át juttatja el a hallgatót/olvasót, „mellyek nem ugyan méltó Fájdalmatok’ enyhítésére, de, legalább édes emlékezetének újítására szolgálhatnak.”⁵³ Nem a hallgatóság fájdalomának orvoslása, sokkal inkább a halott emlékezetének fenntartása, tetteinek méltatása, s a közösség mozgósítása a célja – fogalmazódik meg a gondolat. Előadónk vigasztalni kívánja a jelenlévőket, a vigaszt azonban az emlékezés nyújtja, amely által a hazafiság eszméje újratermelődik. A lélekhez szólva kiemeli: „Nem siratni tehát, hanem csak áldani akarjuk ezentúl emlékezetet”,⁵⁴ amely megfelel a Tverdota által kiemelt meghatározásnak, s ismét az emlékbeszéd-jelleget erősíti.⁵⁵ Lonovics kijelöli a súlypontot: „nem akarok én többé benne semmit se látni, a’ mit belőle a’ halál’ fagyaláló keze kitörült! Csak [...] Keresztény Virtussait”,⁵⁶ ebből azonban nem az következik, hogy az egyház borsodi szolgáloja a legfontosabbnak a vallást tartaná; sokkal inkább a harcos katolikus, gyakorlatilag konzervatív, tehát az úgymond „hazafias” személyiséget – így az emlékez(t)és révén a vigasztalás és a siratás háttérbe szorul, míg a dicsőítés és a tanítás előtérbe kerül. *Némileg* hasonlóan Méhes Sámuel érveléséhez,⁵⁷ aki szerint „A’ halotti beszédeknek kettős-czéljok vagyon, a’ meghóltnak emlékezte, ’s az élőknek tanulsága.”⁵⁸ Lonovics azonban jóval fontosabb szerepet szán a Klobusiczky által jelképezett, a szerző által kívánatosnak tekintett „hazafias” karakternek, mint magának az elhunynak.

Normabontónak tekinthetünk egy szöveget, ha bírál, miként Kölcsey tette Kazinczy feletti emlékbeszédében; mikor a nemzeti hálátlanság toposzát felhasználva azt a nemzeti közösséget kritizálta, amelyért Kazinczy az életét áldozta. E toposz továbbél többek között Petőfi Sándornál, Szép Károlynál, Arany Jánosnál, azonban már Lonovicsnál is megfigyelhetjük felbukkanását. A hatásos szerkesztés érdekében a kritikára készülő szónok a *genus demonstrativumból*, vagyis a bemutató beszédből – jelen esetben a laudatióból – átteszi előadását a *genus iudicialéba*, a törvényszéki beszédbe. Lonovics több

ereje és segédeszközei vagynak”, uo. Lonovicsnak sem a félelem-, sem a reménykeltés nem állhatott szándékában, hiszen éppen a főispán kivételes érdemeit kívánta hangsúlyozni; esetleg igyekezett a retorikai megoldásokat háttérbe helyezve az objektív biográfia megrajzolására, legalábbis e ponton. A pestissel kapcsolatos konkrét utalást illetően Lonovics valószínűleg Klobusiczky 1795–1796. évi, főleg a Szerémségben pusztító járvány megfékezésében vállalt szerepére céloz. Lásd SCHULTHEISZ Emil, *Fejezetek az orvosi művelődés történetéből*, Piliscsaba, MATI, 2006 (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára, 62), 196–207.

⁵² Ipolyi Lonovicssal kapcsolatban – szónoki pályájának fénykora (1839–1848) alapján – az irodalom munkásságának képét emeli ki, szemben az egyház fiával. IPOLYI, *i. m.*, 3.

⁵³ LONOVICS 1826, 13.

⁵⁴ LONOVICS 1826, 31.

⁵⁵ TVERDOTA, *i. m.*, 89. Vö. TAKÁTS 2000, 165.

⁵⁶ LONOVICS 1826, 26.

⁵⁷ MÉHES Sámuel, *A’ nagy cancellarius’ képe, melyet római sz. bírodalombéli gróf Széki Teleki Sámuel [...] élete leírásában [...] egy halotti beszédben előadott*, 1822 = *Halotti beszédek*, Kolozsvár, 1825, 43–88.

⁵⁸ MÉHES, *i. m.*, 45.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXXI. évfolyam 1. szám

ponton is bírálja a hallgatóságot, ahogy a későbbiekben még szót ejtünk róla. Az arisztotelészi–quintilianusi rendszer harmadik beszédfajtája, a *genus deliberativum* vagy tanácskozó beszéd ugyancsak megtalálható az 1826-os szövegben. Elődei rendszerét Melanchthon bővítette ki a *genus didascalicum*-mal, az egyházi és a tudományos előadáshoz kapcsolódó tanító beszéddel.⁵⁹ Lonovics a felvilágosodás, a jozefinizmus és a liberalizmus elleni – pontosabban a *status quo* melletti – küzdelemhez, vagyis az elsődleges céljához használta leginkább e beszédnemet.

A diszpozíciót tekintve a hagyományos barokk prédikáció felépítését látjuk.⁶⁰ A szöveget három egységre tagolhatjuk – a felosztást maga a szerzői instrukció is támogatja, hiszen a *textus*⁶¹ és a bevezető rész (*exordium*) végén Lonovics a téma megadása (*docilitas*) során bejelenti mondanivalója két részre történő elkülönítését (*partitio*):⁶² az első rész a hivatali érdeméről, a „halhatatlan érdemű” hazafi típusáról szól; gyakorlatilag kizárólag a Bibliára történő utalások segítségével. Ezt a hányadot tekinthetjük leginkább a halotti beszéd műfajához hasonlatosnak; míg a második szakasz a méltatott tulajdonságaira, a „virtusokkal ékeskedő” konkrét személyre vonatkozik, amelyben a szerző bibliai és klasszikus idézeteinek nagyságrendje körülbelül megegyezik, azonban mégis csak gyakoribb az antik auktorok említése – ez a tény némileg az *oratio* műfajához közelíti a művet. Ugyanakkor azt is elmondhatjuk, hogy a részek emlékbeszéd- (illetőleg *oratio*)-jellegűek, mert előtérbe kerül a dicsőítő és tanító célzat, háttérbe a vigasztalás és a siratás. Talán az emlékbeszédhez közelítés mellett szól a *textus*-választás – technikailag a prédikáció sajátja –, amely nehezítő körülményként a halhatatlan emlékezetéről, az emlékezetben való megőrzéséről szól. A *propositio*-ban láthatjuk az általános jellegű *thesist* (halhatatlan az ember, aki Istennek tetszően élt) és a konkrét esetre vonatkozó *hypothesist* (halhatatlan Klobusiczky, mert Istennek tetsző elveknek megfelelően, konzervatív eszméket vallóan élt). A részek végén a szerző előtérbe helyezi a vigasztaló funkciót, ugyanakkor az emlékezéssel karöltve, vagyis az emlékbeszéd funkciója eluralkodik a gyászbeszéden.

A prédikációban fontos követelmény az egyetlen igazság közvetítése, az *oratio* ezzel szemben nem kinyilatkoztatás, hanem csupán egy lehetséges valóság felvetése, amely-

⁵⁹ Egyes szerzők vitatják a beszédnem Melanchthonhoz való kötését. Vö. VIGH, *i. m.*, 448–449.

⁶⁰ Lukácsi szerint a 18. század végén a katolikus prédikációkban paradigmaváltás történt, amely – a korábban említettek mellett – a következőkben ragadható meg: „újfajta érvelés és beszédszerkesztés” (a barokk prédikáció hagyományát folytatja a felépítésben, azonban „a tartalom és a nyelvhasználat egészen új”). LUKÁCSI, *i. m.*, 501–502. Ez nem teljesen igaz Lonovicsra, hiszen ő nemcsak a Bibliát és az egyháztatyákat, illetve – jóval ritkábban – a pápai és zsinati dokumentumokat használja, hanem jelentős mértékben klasszikus szerzőket is, jelen esetben főként Seneca és Tacitus írásait. Az egyházi értelmiség laicizálódásának jelensége nyilván nem terjedt ki teljesen a sajóvárkonyi lelkipásztorra.

⁶¹ Fontos jellemző, hogy prédikáció *textus* nélkül nem létezhet; a bizonyítás pedig további bibliai szövegek kifejtésével történik, ezen túlmenően azonban általános formajegyei nincsenek, amelyek segítségünkre lehetnének.

⁶² LONOVICS 1826, 7.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam 1. szám

nek elhitésehez csaknem bármely eszköz megengedett;⁶³ szemben a prédikációval, ahol a szónok elsősorban a Bibliát használja saját szavainak igazolásához.⁶⁴ Ez utóbbi a Klobusiczky feletti beszédre részben igaz is, azonban az ókori szerzőknek és a felvilágosodás-elleni diskurzusnak Lonovics legalább akkora szerepet szán védelmezése során, mint a Szentírás szavának. A prédikációban sem tilalmas az antik szöveghelyek használata, azonban az oratióra mégis jellemzőbb, így ez újabb erősítést jelenthet utóbbi mellett.

Érdeemes megvizsgálni a szónok személyét, illetőleg pozícióját, hiszen oratiót tarthat ugyan papi személy, azonban csakis saját környezetén kívül. Palóczy Lonovicsot „mint halotti orator” nevezi meg,⁶⁵ viszont kérdéses lehet, milyen értelemben használja a kifejezést: egyszerűen a szónok, az előadó szinonimájaként;⁶⁶ vagy a prédikátortól való megkülönböztetés szándékával.⁶⁷ A miskolci születésű, sajóvárkonyi plébános a miskolci templomban feltételezhetően a saját miliójében – önnön egyház- és vármegyéjében – nyilvánult meg, ez alapján el kellene vetnünk az oratio lehetőségét, vagyis prédikációról beszélhetünk.

A nyelvkérdés esetleg támpontot jelenthet a műfaji dilemma eldöntéséhez. Az újkorban a prédikáció szinte kizárólagosan, az oratio azonban csupán jellemzően volt anyanyelvű, viszont utóbbi gyakorta keletkezett latinul is. A konkrét helyzetben – a magyarul íródott szöveg esetében – ugyan e tény nem nyújt segítséget; az intertextuális betétek ugyanakkor mégis megoldással szolgálhatnak. Alapvetően leszögezhetjük, hogy Lonovics igyekezett mindig eredeti nyelven közölni az idézésre szánt szövegrészeket, így jelen esetben az ókori munkák „deákul” szerepelnek; a Bibliából vett részletek ugyanakkor magyarul – talán azért, mert szerzőnk az Írás szavait rendkívül fontosnak tartotta, illetőleg az anyanyelvi kiadások lehetővé tették a szöveghelyek könnyebb, mindenki általi követhetőségét. Így a latin nyelvű részek egy magasabb rendű síkot képeznek a

⁶³ „Ami mellett az orátor beszél, az sokszor nem igaz; ellenben a lelki tanító prédikációja materiájának mindég igaznak kell lenni. Ő a bűnt soha nem oltalmazhatja, sem helyben nem hagyhatja”. TÓTH 1802, 15; idézi VÍGH, *i. m.*, 70. „A világi szónok mindenáron a maga javára akarja fordítani hallgatói indulatát, s ennek érdekében »hízelkedik, a dolgokat nagyítja, könyörög a hallgatóinak, sír, csúfolódik, vagdalkózik, gúnyolódik«, míg a prédikátor nemcsak indulatba hozni, hanem tanítani és jobbitani is akar, s szabad meggyőződésre, csendes elmélkedésre serkenti hallgatóit.” TÓTH 1802, 15–16; idézi VÍGH, *i. m.*, 149. Vö. KECSKEMÉTI, *i. m.*, 168.

⁶⁴ KECSKEMÉTI, *i. m.*, 56.

⁶⁵ SZENDREI, *i. m.*, 250.

⁶⁶ Vagyis rhetor. VÍGH felhívja a figyelmet, hogy a 19. században a rhetor és orator „megkülönböztetése egyre elmosódottabbá válik”, „a kortársak egy része nem érezte már” a két fogalom közötti különbséget. VÍGH, *i. m.*, 443; vö. BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., 1971, 47. Az orator fogalmának elhatárolása a poétához képest is gyakori volt a magyar retorikatörténet során: „A poétának az éles elme, eleven képzelődés, kimivelt értelem fő díszei; az oratornak a mély elme, érett ítélet, tudósult ész különös tulajdonságai.” Lásd FEJÉR György, *Az ékesszólásra egy tekintet*, TudGyűjt, 1818, 7. sz., 24–37. Vö. „a’ természet szüli a’ jó Orátort, valamint a’ jó Verselőt (Poétát).” GÁTI, *i. m.*, 9. Fejér, hasonlóan többek között Balogh Sámuelhez, hierarchiát is vél felfedezni a két terület, illetve képviselői között: „Az Oratorság tulajdon erejére, ’s fontosságára nézve a’ Poësisnál nyilván jelesebb.” FEJÉR, *i. m.*, 25. Lásd még BALOGH Sámuel, *Az ékesszólásnak ismertetése s felvilágosítására szolgáló némely jegyzetek*, TudGyűjt, 1823, 8. sz., 29–67, főként 29.

⁶⁷ Vö. TÓTH 1802, 15.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXIII. évfolyam 1. szám

teljes szövegen belül, párhuzamban a mélyebb mondanivalóval (persze az is lényeges körülmény, hogy az antik szerzők műveiből nem álltak rendelkezésre megfelelő fordítások, vagy nem terjedtek el még széles körben). Ez esetben az idézetek konkrét jelentése sem igazán fontos, amely azt a megfontolást teszi lehetővé, hogy csupán látszólag a bibliai háttér, a vallás, sokkal inkább a klasszikus műveltség, a politikai álláspont védelme a lényeges. Másként megközelítve a kérdést: a tágabb környezetnek, az átlagos hallgatóságnak az isteni vigasztalás, míg a műveltebb és igényesebb közönségnek az emberi nagyság, a követendő – bár hithű katolikus, hangsúlyosabban konzervatív – magatartás megrajzolása, az emlékez(t)és a cél.

A 19. század eleji retorika sajtóságainak meghatározásakor hasonló nehézséggel találkozunk, mint a barokk stilisztika esetében. Kecskeméti Gábor felhívja a figyelmet Hauser Arnold meglátására: „az ugyanazon stílust reprezentáló alkotások közös sajtóságai »nem formai természetűek, hanem a kor világnézetéből, közérzetéből és filozófiájából fakadnak.«⁶⁸ Az alkalom és a helyszín meghatározóbb tényező abból a szempontból, hogy milyen műfajba tartozik egy szöveg, mint akár maguk a műfaji formajegyek; vagyis mindenképpen emlékbeszédről beszélhetünk, ha az Akadémián hangzik el egy szónoklat.⁶⁹ A 15. század provizórikus időszak – a sermo és oratio átmenetét figyelhetjük meg –, akárcsak a 19. század eleje, amely a prédikáció és oratio, illetőleg emlékbeszéd határsávja. Nem tekinthetnénk tehát emlékbeszédnek a szöveget, hiszen még nincs intézményi háttér, azonban éppen emiatt a közösséget intézményként egybefoglaló szimbolikus templom emlékbeszéd-jellegűvé teheti a beszédet.

Stílusjellemezők, 1826

Lonovicsról nem mondható el, hogy kizárólag vigasztalni (consolare) vagy mozgósítani (movere), illetőleg tanítani (docere) akart, és nem volt számára fontos a gyönyörködtetés (delectare), láthatóan – mondhatnánk, hallhatóan – igyekezett minden kínálkozó eszközt felhasználni az általa elérni kívánt cél érdekében, egyben megfelelni a retorika hármaskörének. Bár Lonovics az értelemre kívánt hatni, s e törekvéséről maradéktalanul meggyőzte méltatóit is,⁷⁰ az elokúció igen fontos szerepet kap a beszédben, talán túlzottan is; annak ellenére, hogy a szerző kifejezetten elítélte a szofista retorikát.⁷¹ Miután élőszóban hangzott el a beszéd (nem tudjuk, a szerző számíthatott-e a megőrkítés igényére), az előadó törekvése elsősorban az akusztikus élmények – akár egymást

⁶⁸ Lásd KECSKEMÉTI, *i. m.*, 52.

⁶⁹ Vö. TAKÁTS 2000, 168: „egy adott közösség képviselője beszél magának a közösségnek a közösség egy elhunyt tagjáról.”

⁷⁰ Minden szakirodalmi utalás Horváth Mihályra vezethető vissza: „Ő többnyire az értelemhez szólott, ritkábban a kedélyhez”. HORVÁTH 1864, 326.

⁷¹ „A szicíliai iskola legnagyobb veszélye abban rejlett, hogy hozzászoktatta az elméket a fülnek tetsző, külsődleges szépségek élvezetéhez, feláldozta a gondolatot a kifejezésnek, a tartalmat a formának, s még ezen belül is a racionális elemet a pusztán érzékinek.” VÍGH, *i. m.*, 15.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXIII. évfolyam 4. szám

erősítő – jellegére irányulhatott. Más kérdés, hogy nyomtatáskor a vizualitást támogató eszközök – a beszéd elejére illesztett metszet, a kurzív szedés stb. – ugyancsak előtérbe kerültek. A teljes szövegben számos gorgiászi alakzat, elsősorban alliteráció található; közülük különösen említésre méltó a hangsúlyos helyzetben felbukkanó gégehang. Bár a magyar nyelv tipológiáját tekintve eleve első szótagi hangsúlyos, mégis feltűnő és eredményes e technika, amit a tipográfiai eljárások még inkább kiemelnek. A megszólítás segítségével, sőt iniciálészerűen a szerkezeti egységeket indító kezdőbetű nagyobb betűmérettel és „félkövér” szedéssel történő kiemelésével szintén képes fokozni a hatást, sőt a szimpla megoldásokon túl teljes mondatokban is megvalósítja a hangok varázslatos összecsengését. A nagyszámú gégehang alkalmazásával Lonovics a halál lehetőségét, valamint a suttogást s az e képzetek által sugallt borzongató tiszteletet és félelmet jelenítheti meg. Gorgiászi ajánlás a lelkipásztor által szintén kifejezetten gyakran alkalmazott szimmetrikus mondat szerkesztés, az antitézis, valamint a metaforák nagyszámú használata is.⁷²

Úgy tűnik, szerzőnk is úgy vélte, hogy a „beszéd befogadásának alapfeltétele a motivált odafigyelés, ami akkor teljesül, ha a közölt információ összhangban van a befogadó érdekeivel.”⁷³ Utóbbi pedig elsősorban akkor érvényesül, ha maga a hallgatóság is a megfelelő módon van kiválasztva. Lonovicsnak el kellett érnie, hogy a gyászoló-ünneplő közönség – némi ráhatás segítségével – önmagát szervezze, sőt teremtse meg. A multimedialitás ősi, az emlékbeszédre nagyon is jellemző karaktere tűnik fel az aposztrofés formulák használatában, amely a régebbi irodalomra rendkívül jellemző volt, a modernitástól azonban meglehetősen idegen.⁷⁴ A jelenlévők körének szűkítése, a megszólítás konkretizálása önaffirmatív, identitásteremtő funkcióval bír, illetve ez esetben didaktikus célt is szolgál. A hallgatóság kijelölésének egyik módja a megszólítás megfelelő alkalmazása. A hallgatóság szűkítésével az általános, tömegjellegű embercsoport helyett a megyei rendekre koncentrál,⁷⁵ ami során szembevetődő a saját birtokviszony érzékeltetése („Hallgatóim”), vagyis az előadó tökéletesen tudatában van önnön fontosságának, bízik szavai erejében, és érzi, hogy szónoklata – pontosabban a megjeleníteni és védelmezni kívánt ideológiai háttér – lényegesebb jelen esetben, mint a halott személye. Az elhunytat ellenben a közösségi, közös tulajdonra utaló személyjellel illeti: „Jósefünk”, „Fő-Ispányunk”; ergo az előadás a sajátja, önnön felelőssége és érdeme, viszont az elhunyt emléke mindenkiben tovább él.

Lonovics – hasonlóan más szónokokhoz – gyakran alkalmaz szerénykedő szófordulatokat beszédeiben. A deminutio módszere már az első remeklése esetében kifinomult

⁷² Vö. VÍGH, *i. m.*, 14–18.

⁷³ ACZÉL Petra, *Retorikai kérdés a szónoklatban – szónoki kérdés a retorikában = A retorikai kérdés a nyelvhasználatban*, szerk. SZATHMÁRI István, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001 (Az alakzatok világa, 2), 55–65, idézet: 56.

⁷⁴ A multimedialitás fogalmának bevezetéséhez, monomedializálódásának feltárásához, egyszóval az időfolyamba való beillesztéséhez lásd főként KIBÉDI VARGA Áron, *Szavak, világok*, Pécs, 1998, 197–198; vö. PORKOLÁB, *i. m.*, 136–137.

⁷⁵ Például: „Ti, ezen kies Megyének Nagy Érdemű s Tekintetű Tisztviselői!” LONOVICS 1826, 4.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam 4. szám

eszközként szerepel fegyvertárában,⁷⁶ mégsem értette félre egyetlen hallgató sem, lévén hogy széles körben elterjedt módszerről van szó. Egy újabb eszköz, a tettetett szerénység toposza jelenik meg a mentegetőzés formulájában, a szónoki beszéd fontos elemeként.⁷⁷

Lonovics József beszédeinek általános jellemzői, 1826–1863

Ahogy korábban rámutattunk, Lonovics szónoki képességeinek kiemelése, különösen a régebbi irodalomban, egyáltalán nem volt ritka; – többek között – Szvorényi József „gyakorlati nagy szónokaink” közé sorolta.⁷⁸ 1826-os beszéde volt az egykori kanonok első fontos, mindazonáltal egyik legjelentősebb retorikai teljesítménye, így nem meglepő, hogy több méltatás is fennmaradt róla. Különösen említésre méltó, hogy a későbbi – ám már ekkor alapvetően a konzervatív eszmékkel szemben állást foglaló – politikai ellenfele, a szintén felejthetetlen stílusáról elhíresült Palóczy László⁷⁹ szorgalmazta a mívésre sikerült előadás kinyomtatását.⁸⁰ Szintén emlékezetes az elhunyt méltóság, Klobusiczky feletti gyászbeszédet nem sokkal követően az új borsodi főispán, Reviczky Ádám beiktatására tartott, „sablonos szónoklatok sorából kiemelkedő” üdvözlőbeszéd, melynek reális megítéléséhez érdemes felidézni Reviczky – Wirkner Lajosnak tett – megjegyzését, miszerint a nevezett szónoklat „nagy hatással volt a kancellárra és döntő volt Lonovics jövőjére.”⁸¹ Feltűnő tehetsége mellett az előadót rendszerhűsége is – amely már e korai megnyilatkozásából is egyértelműen kitűnt – a fényes karrierre predestinálta.⁸² Későbbi szereplései sem törpülnek el azonban kezdeti fellépései mellett. Országgyűlési követként, illetőleg a főrendi tábla tagjaként – az 1830., 1832–36., 1839–40., 1843–44., 1847–48., 1848., végül az 1861. évi országgyűléseken – ugyancsak

⁷⁶ „Virtussait ’s tulajdonságait, bár ügyetlen etsettel is, festegetni szándékozik.” LONOVICS 1826, 7.

⁷⁷ A szociolingvisztika nézőpontja megegyezik a retorikáéval: „A tudományos értekezés konvenciója szerint a »szerény« szerző utalhat kompetenciájának korlátaira: ez az addubitatio rítusa, amelyet illetlenség szó szerint érteni.” Lásd CSERESNYÉSI László, *Nyelvek és stratégiák: avagy a nyelv antropológiája*, Bp., Tinta Könyvkiadó, 2004, 28.

⁷⁸ SZVORÉNYI József, *Ékesszólástan vezérletül a remekírók fejtegetése s a szép-írásművek kidolgozásában*, Eger, 1851; idézi VÍGH, *i. m.*, 233.

⁷⁹ Vö. „Igen sajátos eredeti magyar szónok, ki a komoly méltóságú követi táblát kimeríthetetlen jó szeszélyével, mulattató elmés ötleteivel szokta leginkább földerítgetni, noha gyakran az ünnepélyes komolyság s a magasztosabb lelkesedés sem hiányzik beszédéből s előadásán.” VAHOT Imre, *Néhány alsótáblai szónokunk jellemrajza: V. Palóczy László. Borsodmegyei követ = Országgyűlési almanach*, szerk. Uő, I, Pest, 1843, 27–30, idézet: 27.

⁸⁰ Felfigyel ezen ellentmondásos tényre IPOLYI, *i. m.*, 14.

⁸¹ VÁRADY, *i. m.*, 36. Ugyancsak nyomtatásra került a kézirat „egy alacsony röptű óda” kíséretében – „a sárospataki híres jogtanár Kövytől” –, ráadásul ismét közköltésen. Lásd IPOLYI, *i. m.*, 14–15.

⁸² „Itt egy plébános üdvözlő beszédet tartott, ennek genialis, nagyműveltségű férfiúnak kell lenni; kérlek foglalkozzál vele és minden közelebbit tudj meg róla.” Reviczky szavait idézi VÁRADY, *i. m.*, 36.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam 4. szám

felfigyeltek kortársai a felszólalásai révén egyre nagyobb hírnevet szerző egyházfő retorikai képességeire, rendkívüli meggyőző erejére.⁸³

Az 1863. évi emlékbeszéd stílusjellemzői

A másik, vizsgálatunk tárgyát képező beszéd⁸⁴ egy ugyanúgy udvarhű konzervativizmusával ismertté vált közéleti személyiség, id. Majláth György méltatásaként fogalmazódott meg.⁸⁵ A Magyar Tudományos Akadémia közgyűlésén, „a már munkába vett nagyszerű palotában”⁸⁶ 1863. január 17-én – majdnem Majláth 1861. április 11-én bekövetkezett halála után két esztendővel – hangzott el, s megint csak óhatatlanul aktuálpolitikai felhangot kapott azáltal, hogy a temetésre a provizórium, vagyis az udvarral való kiegyezés útját kereső magyar közélet, a régi konzervatívok utolsó hatalomra kerülésének idején adódott alkalom.

A beszéd retorikájára rányomta bélyegét az a „jelentős fordulat, amelyet a kiegyezés felé vezető úton az osztrák seregek súlyos solferinói veresége (1859), Bach menesztése és az 1861-es országgyűlés összehívása jelentett”.⁸⁷ Lonovics még nyilván nem aknázhatta ki ’63-ban a később megjelenő szónoklattani tankönyveket, beszédgyűjteményeket, ámbar a politikai változások a retorikára is jelentős hatással bírtak. Az 1826-os beszédhez hasonlóan ez a szöveg is eleget tesz az ékesség (ornatus) stíluserejére által támasztott követelménynek, hiszen mind a bővítés (amplificatio) eszközt tekintve⁸⁸ – pl. Napóleon mint ellenfél nagyságának leírásával érzékelteti I. Ferenc kiválóságát (különösen a korábbi műben teszi hatásosan) –, mind a képes beszédet illetően komoly kimunkáltságot láthatunk a szövegekben: a trópusok és a figurák általánosan kimutathatóak Lonovicsnál.

A trópusokkal kapcsolatban érdemes lehet kiemelni, hogy az antonomasia a korábbi beszédre jellemzőbb – Napóleon 1826-ban még egyáltalán nem nevezi meg Lonovics, a „szelidíthetetlen Hódoltató” néven illeti,⁸⁹ 1863-ban viszont már igen –; ugyanakkor a

⁸³ A diétákon „Lonovics feltűnt beszédeinek szépségével, rendíthetetlen nyugalmával, az ellenfél felfogásával szembeni megértésével is és a reformok sürgetésével is.” Lásd LOTZ, *i. m.*, 6.

⁸⁴ LONOVICS 1863.

⁸⁵ Mailáth György (1786–1861) 1821-től helytartótanácsos, majd királyi személynök, államtanácsos, az Akadémia ügyének pártfogója, az intézmény vezető személyisége. 1839-től országbíró, 1848-ban a főrendiház elnöke. Lásd SZINNYEI, *i. m.*, VIII, 1902, 327–330. Lásd még N. N., *Id. Mailáth György*, Vasárnapi Ujság, 9(1860), 28. sz.

⁸⁶ LONOVICS 1863, 3.

⁸⁷ VÍGH, *i. m.*, 242.

⁸⁸ Az ismétlést Arisztotelész írásos kompozíció esetében nem tanácsolja, szóban elhangzott előadásnál azonban igen. Vö. VÍGH, *i. m.*, 31. Lonovicsnak elsősorban az utóbbi követelménynek kellett eleget tennie.

⁸⁹ Vö. a Borzsák által idézett, 1790. évi megjelenésű *A matzedóniai vitéz* soraival: „A magdeburgi tömlöcben sínylő szerző »iparkodik a római Sylla vagy a görögök Sándora orcájáru a Lárvtat levenni, s őket úgy ábrázolni, amint valósággal voltak«, de úgy, hogy a következő versekben név szerint senkit se rágalmazzon.” BORZSÁK István, *Nagy Sándor irodalmi képének kétarcúságához*, ItK, 106(2002), 101–111, idézet: 102. Lonovics 1826-ban még alkalmazkodott ehhez az elvhez, a ’60-as években már nem; illetve – mint látni fogjuk – más irányban valósítja meg, Kossuthtal kapcsolatban.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2020. CXXXI. évfolyam 1. szám

hasonlat eszköze a szerző kiegyezés előtti időszakában sokkal hangsúlyosabb szerepet kap. A metaforák alkalmazása mindkét beszéd fontos sajátossága, nyilván a szemléleteség és a retorikai rátermettség csillogtatása végett. A gondolatalakzatok szerepe lényegesebb a reformkor előtti szövegben; mind az obsecratio, mind az exclamatio kiemelt, a licentia ugyanakkor a Majláth feletti beszédben is lényeges pozíciót tölt be. Lonovics mondat szerkesztésére a periódus rendkívül jellemző, a korábbi írásmű esetében kifejezetten változatosan, rövid mondatokkal, szókapcsolatokkal váltakozva;⁹⁰ a későbbire viszont sokkal kevésbé, hiszen Majláth méltatása körmondatoktól hemzseg, a kolonok ellenben ritkák, a kómmák pedig teljesen hiányoznak. A jelentős eltérésnek több oka is lehet: a műfajkülönbség; az írásbeli megjelenésre (is) építő szempont; a beszéd elhangzásának háttérében álló okok és célok különbözősége – hiszen ’26-ban valamennyire fontosnak tarthatta a hallgatóság meggyőzését, az Akadémián azonban a vitatkozás még kevésbé lényeges szempont lehetett –; esetleg csupán az időközben eltelt majd’ négy évtized.⁹¹

Szintén mindkét szövegben kimutatható a nap és az élet párhuzamba állítása: Lonovics jellemzően az életutat az égítést pályájával hozza összefüggésbe. Az égítést két attribútuma révén válik alkalmassá feladatára, egyrészt mozgásának íve – amely némi emelkedés után eléri a zenitét, majd hanyatlik, akár az ember az egyes életszakaszaiban –, másrészt pedig az általa sugárzott, környezetét elvakító fény révén, ami az ember esetében a jelleménél és eredményeinél fogva merülhet fel, mintegy elhomályosítva mások jellemzőit. Nem egyedülálló a nap-motívum felhasználása, azonban Lonovics kifejezetten az életút jelképeként használja. Csiszár Sámuel hasonlóan jár el: „Feljön a’ Nap, világot, ’s meleget szór magoss útjáról Földünk’ határirá; ilyenek a’ Haza’ Nagy emberei munkássági tereken – az ő hívségeken, ’s buzgóságokban te dicsőülsz. A’ Természet szomorú a’ Nap’ elhunytával; hát a’ Haza’ fiai ne érzékenyednének-é el – midőn a’ Haza’ Egéről annak Napjait elhunyni látják?!”⁹³

A szóbeli előadás (declamatio) során – részben értelmi, részben esztétikai és retorikai szempontból – igen fontos a megfelelő kiejtés, különösen az alkalmi beszédekre vonatkozóan. A Klobusiczky fölötti szövegben a szónoki hangsúlyozás eszközét még az írásos mű is – feltűnően – tükrözi, a Szeberényinél kívánatosnak tekintett pausa emphatica

⁹⁰ A *Nagynyedí retorika* pl. a körmondatok, egyszerű mondatok (kolonok) és szókapcsolatok (kómmák) arányos váltakozását ajánlja, vö. VÍGH, *i. m.*, 180. Lonovics nemcsak eleget tesz e követelménynek, de mintha kifejezetten ezen elvre építkezne.

⁹¹ Az 1863. évi beszéd figyelembe vehette SZVORÉNYI népszerű, többször megjelent műve mellett LAKY Demeter (*Írályrendszer, vagyis szerkesztésmódja a gyakorlati életben eléforduló írásmű-nemeknek*, Pest, 1854) tankönyvét, amelyek az 1849 és 1867 közötti időszak meghatározó szónoklattanai voltak.

⁹² CSISZÁR Sámuel, *A’ fő-tiszviselő, egy halotti prédikációban, melyet a’ méltóságos gróf Széki Teleki Sámuel úr’, az erdélyi nagy fejedelemségbeli udvari cancellaria’ fő-cancellariussa ő excellentiája’ halotti innepén, az Erdélyi Méltóságos Ev. Ref. Fő-Consistorium’ parancsolatjából Kolo’svárt [...] elmondott, 1822 = Halotti beszédek, Kolozsvár, 1825, 1–40.*

⁹³ CSISZÁR, *i. m.*, 3–4.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam 1. szám

jelenik meg,⁹⁴ pl. „nagy vígasztalás fekszik amaz Igazságban, hogy az olly Emberek, – kik az Isten és a’ Felebarát eránt való kötelességeiket híven tellyesítették, – kiknek magas Virtussaik, ezereknek például ’s Vezércsillagúl szolgáltak, – ’s kik...”⁹⁵ A későbbi beszédben mindössze kilencedrésze a hangsúly jelölése a korábbinak, arányosan negyede; vagyis nyilván kisebb jelentőséget tulajdonított a szónok a hallgatóság meggyőzésének, a megfelelő hangsúlyozásnak. Ezen túlmenően nehezen ítélnéljük meg Lonovics szóbeliségét, ugyanakkor az „aranyajjú Lonovics”⁹⁶ gyakran előforduló megjelölés okot adhat szónoki képességeinek – s talán leginkább a kifinomult előadásra vonatkozóan – elismerésére.⁹⁷

Lonovics két vizsgált beszéde között felfedezhetünk további eltéréseket is. A korábbi szövegben a szerző megszólítja a hozzátartozókat, az özvegyet, majd a halottat, leírja a betegség és a haldoklás körülményeit; a későbbi alkalommal kevésbé részletező, nyilván a műfajból fakadóan. Az 1826. évi megemlékezés sem viseli magán teljesen a koporsó fölötti helyzetből adódó jegyeket, talán mert templomban hangzott el, a Majláthot méltató emlékbeszéd viszont az Akadémián került bemutatásra, így sokkal inkább törekednie kellett a halál körülményeitől való elvonatkoztatásra.⁹⁸ A szóban forgó differencia Lonovics egyéb szövegei esetében is kimutatható, melynek alapját azonban vélhetően a különböző keretek alkotják. Példának okáért – elfogadva Ipolyi Arnold megállapítását – klasszikus idézetek ritkán fordulnak elő az egykori érsek parlamenti beszédeiben, ugyanakkor közbeszédeiben hemzsegnek.⁹⁹ Lonovicssal – csakúgy, mint Deák Ferenczel¹⁰⁰ – kapcsolatban bevett, Horváth Mihálytól eredeztethető szakirodalmi közhelynek számít, hogy a borsodi születésű egyházfő a szívvel szemben az észhez szól.¹⁰¹ A két híres szónok retorikája közötti különbséget – előzményekre alapozva – Ipolyi fogalmazta meg: Deák kezdetben ékesszóló, majd egyszerű, míg Lonovics fordítva.¹⁰²

⁹⁴ SZEBERÉNYI Lajos, *Politikai szónoklattan: Alapos útmutatás nyilvános beszédekben és a parlamenti vitatkozásban*, Pest, 1849, 151.

⁹⁵ LONOVICS 1826, 1.

⁹⁶ Az elnevezés nem teljesen egyedi, vö. „aranyajjú” Kazinczy Gábor.

⁹⁷ Laky Demeter a szónoklat szinonimái között említi a jelzöt, lásd LAKY, *i. m.*, 11–12.

⁹⁸ TVERDOTA, *i. m.*, 88: „alapvető topográfiai és jellegbeli eltérések adódnak a nyitott koporsónál vagy a frissen hantolt sírnál tartott gyászbeszéd és a másutt, például az Akadémián vagy a Kisfaludy Társaságban egy későbbi alkalommal tartott emlékbeszéd között.” Ez a különbség már 1885-ben teljesen világos, vö. „A szónoklat a sírnál, vagy a koporsó fölött vagy egyáltalán ott, ahol azzal a halál és az elmúlás ütötte sebeket kell behegeszteni, egészen más természetű, mint a szószéken.” Kisfaludy Társaság Évlapjai, XX, 1885, 27–28; idézi VIGH, *i. m.*, 303.

⁹⁹ IPOLYI, *i. m.*, 25. Ipolyi a ténymegállapításon túl nem magyarázza meg a Lonovics stílusában bekövetkező változások okait. A blairi stilisztika egyik legfőbb ismérve, hogy az előadás körülményeihez, a mondani-való tartalmához szabja a kifejezőeszközök alkalmazását, amely elvet Lonovics teljes pályája során alapvetésként kezelte. Vö. VIGH, *i. m.*, 105.

¹⁰⁰ Deák szónoklatáról szólva egyértelműen pozitívan nyilatkozik a vele azonos elveket valló történész: „ment minden dagálytól s üres nagy szavaktól; egyszerű, szabatos nyelvű, derült, velős”. HORVÁTH 1864, 344.

¹⁰¹ *Uo.*, 326.

¹⁰² IPOLYI, *i. m.*, 22.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2020. CXXIII. évfolyam 4. szám

Ipolyi minősítésének az azóta eltelt csaknem másfél évszázad alatt senki sem vizsgálta meg a helytállóságát. E helyütt nyilván nehezen nyílna rá mód, annyit azonban kijelenthetünk, hogy Lonovics stílusa kezdetben sem volt egyszerű, sokkal inkább egyházi-as. A szónoki beszéd három szintjét tekintve, talán az eddigiekből is kitűnt, Lonovics korai szövegeire ugyanúgy jellemző az alapos szerkesztés, a kifinomult képes beszéd alkalmazása, mint élete alkonyán; valójában – ahogy részben már Ipolyi is hangsúlyozza – az alkalom határozta meg számára, hogy eszköztárából mely elemeket hasznosítson.¹⁰³ Blair szabatos megfogalmazása ragyogóan érzékelteti az alsó szinten íródott szövegek értékeinek időtálló voltát: „a legfenségesebb és leghatásosabb helyek egyszerű stílusban, képek nélkül íródtak.”¹⁰⁴

Ipolyi meglátása szerint Lonovics fiatal- és öregkori stílusa egészen más; én úgy vélem, sokkal több hasonlóság mutatható ki, mint különbség. Ezúttal az utóbbiakra figyelmezve kijelenthetjük: érthető, hogy sok az eltérés, hiszen a '20-as évek retorikai stílusa, politikai helyzete egészen más, mint a '60-as éveké, illetőleg figyelembe kell venni e négy évtized mozgalmas eseményeit. A legnagyobb differencia a műfaji eltérésekből fakad, hiszen a Klobusiczky feletti beszédben nagyobb szerepe van a siratásnak és a vigasztalásnak, mint a későbbi szónoklatban. Több és többsíkú az idézett irodalom, sokkal inkább a klasszikus, illetőleg az újkori francia és angol kultúra, a tudományos eredmények hangsúlyosak, kevésbé a bibliai szöveghelyek és a már korábban is viszonylag ritkán hivatkozott egyházi írók művei. A 1863-as beszéd Walter Scott-idézettel záródik, amely révén szerzőnk kiemeli, hogy a méltatott neve fennmarad a történelem lapjain; '26-ban ugyanezt a hatást még elsősorban a Biblia révén kívánta elérni. A korábbi szövegben némileg jellemzőbbek a diskurzustömbök, pl. a megszólítás, a jelzők, azonban ez a sajátosság a későbbi beszédre is jellemző.

A szónok mindkét esetben megokolja a gyászünnep időpontját: a közösség kívánatát, a kellő tiszteletadás igényét nevezve meg. A Klobusiczky feletti beszéd vonatkozásában sem volt kérdéses a méltató személye, hiszen Lonovics borsodi lelkipásztorként alkalmasnak tűnhetett az alapvetően rutinfeladat (mint halotti búcsúztatás) végrehajtójának,¹⁰⁵ a Majláthra emlékező szöveg esetében azonban némileg más volt a helyzet. Az 1860-as évekre már kialakultak a szabályok; tudniillik az emlékbeszéd¹⁰⁶ tartásához közösségi felhatalmazásra van szükség: pályázatra való beküldés vagy személyes felkérés útján válhat alkalmassá ebben a vonatkozásban valaki. Lonovicsot Majláth fia kérte fel, ugyanakkor értelemszerű is volt az előadó személye – az elhunyttal való közös akadémiai tagsága miatt; illetve a szerző érzékelteti, hogy a belső kötelesség, vagyis az elvrokon-

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Idézi VÍGH, *i. m.*, 104.

¹⁰⁵ Gáti István a szónoklatot papszónak nevezi, „Mert Papokra szokták bízni nemzetünkben rendszerént az ilyen fontosbeszédnek tartását, még akkor is, midőn több személyekből álló követség nevével egynek beszédet kell tartani.” GÁTI, *i. m.*, 7.

¹⁰⁶ Prózai és verses – ez utóbbi Horváth kifejezésével élve az ún. emlékkóda – formában egyaránt maradtak fenn méltatások a korszakból, a kommemorációs funkció mindkét esetben megfigyelhető.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXXI. évfolyam 4. szám

ság szintén vezérelte.¹⁰⁷ A megbízatás toposzát látjuk, ez esetben azonban nem tekinthetjük üres frázisnak.

Közös vonásként említhetjük, hogy Lonovics – az előírásoknak megfelelően¹⁰⁸ – mindkét szövegben hangsúlyozza: nem életrajzot akar nyújtani, csupán a fő vonásokat megrajzolni.¹⁰⁹ Ipolyi előadása eltér ettől az elvtől,¹¹⁰ ahogy a Vasárnapi Ujság Lonovics-nekrológja is kiemelte: „nyomról-nyomra követé az ünnepeltnek életpályáját, s ezzel kapcsolatban vázolta egyszersmind közéletünk és politikai viszonyaink fejlődését is, a miben Lonovics érseknek évtizedeken át tevékeny szerep jutott.”¹¹¹ A Klobusiczky-beszéd jelentőségét Ipolyi annak úttörő voltában látja,¹¹² hiszen (ebben a megközelítésben Lonovics utódja) Kölcsey Ferenc – a „költészeti hangulatú politikai szónoklat” képviselője¹¹³ – 1826-ban még kevésbé volt ismert, Toldy Ferenc pedig még nem lépett fel az irodalom terén.

Ipolyi a Toldy névvel fémjelzett irányzat mellett Eötvös helyett – miként általánossá vált az emlékbeszédek csoportosítása – Kölcseyt nevezi meg. Ennek oka talán az lehet, hogy az életrajzi méltatás mellett a lírikus politikai szónoklatot, az egy elv mentén feltárlakozó beszédet érzi a másik tendenciának, nem az évfordulóra építő megemlékezést. Nem volt ugyanakkor egyedül Ipolyi az efféle felosztással, hiszen például Szász Károly szintén az írásait egy vezéreszme köré rendező Kölcsey és a biografikus típust képviselő Toldy nevét említi.¹¹⁴ Lonovics karakteresen kijelenti: nem pályaképet kíván nyújtani, mindössze néhány vonást hangsúlyoz,¹¹⁵ vagyis a Toldyhoz fűződő iránnyal szemben az Eötvös-féle megközelítést vallja. Majláth ünneplését nem a kivételes hivatali pálya lezárásának, kizárólag akadémiai tagságából fakadónak látja,¹¹⁶ így a megemlékezés egyben didaktikus funkcióval is bír. Majláth személye mindamellett tökéletesen alkalmas a követésre – olvashatjuk, hasonlóan Klobusiczky jellemzéséhez. Látszik, hogy 1863-ra tökéletesen kialakultak a műfaj keretei, sőt intézményes jellege is minden esetben megnyilvánult.

A vizsgált szövegekben kiemelkedő fontossággal bír mind az éthosz, mind a pathosz eszköze, hiszen a méltatottak és a méltató egyaránt köztisztelőben álló személyek, akik-

¹⁰⁷ LONOVICS 1863, 4.

¹⁰⁸ Takáts a halotti beszéddel kapcsolatban Horváth Jánosra hivatkozva írja: „Nem az elhunyt életrajza a beszéd tárgya tehát, hanem életének csak azon válogatott részletei, amelyek alkalmasak arra, hogy meghatározott eszméket és viselkedésmódokat szemléltessenek: az elhunyt erényeit.” TAKÁTS 2000, 166.

¹⁰⁹ Pl. „feladatom nem életírás, hanem lehetőleg rövid emlékbeszéd.” LONOVICS 1863, 11.

¹¹⁰ Ő maga is érzi, hogy átlépte az emlékbeszéd „minden határát”. IPOLYI, *i. m.*, 4, 21.

¹¹¹ Vasárnapi Ujság, 15(1868), 21. sz., 252.

¹¹² IPOLYI, *i. m.*, 13.

¹¹³ A politikai beszédek poétikusságára hívja fel a figyelmet PAP Endre, *Kölcsey Ferenc = Magyar szónokok és statusférjak: Politikai jellemrajzok*, szerk. CSENERGY Antal, Pest, 1851, 285–333.

¹¹⁴ SZÁSZ Károly, *Toldy Ferenc*, Kisfaludy Társaság Évtapjai: Új folyam, 1876, XI, 285–314, főként 285.

¹¹⁵ Méltatása alanyának tanulmányait – ellentétben Ipolyival – egyik esetben sem részletezi. Bár a Majláthok családja ősi, miként fogalmaz, „ezt be is bizonyítanom valamint célomon kívül fekszik.” LONOVICS 1863, 6–7.

¹¹⁶ „Ennek egyedüli oka az, hogy ő testületünknek kezdet óta köz tisztelőtű s munkás igazgató tagja volt.” LONOVICS 1863, 4.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam 1. szám

nek jelleme hitelessé teszi magát a szónoklatot is. Ahogy néhány évvel a kiegyezést követően Zichy Antal fogalmaz: „a szellemi erőnek csak akkor szeretünk hódolni, ha bizonyos morális erővel párosul.”¹¹⁷ Egyik fogalmazványában Lonovics számot ad mind a személyes varázs, mind az elokúció, mind a diszpozíció fontosságáról: „Érdemesnek tartjuk fordításban közölni, Bossuet beszédének sz[ent] Pál ékesszólására vonatkozó töredékét, mely magában is méltán az ékesszólás remeke gyanánt tekinthető. Három kellék teszen rendszerint valamely szónokot kedvessé s hatályossá, t[udni]i[llik] az ő személyessége, az általa tárgyalt dolgok szépsége, és a tárgyalás ügyesvolta; oka ennek szemebetűnő: mert a szónok személyes érdeme neki a hallgatók kedvező figyelmét már előre leköti; meg a szép tárgyak táplálják a lelket, és mert a tárgyalt dolgokat az ügyes előadás a szív mélyébe vezeti.”¹¹⁸ A szónok egyénisége mindenekfelett, a kifejezés fontossága azonban minden bizonnyal egy határon belül képzelhető el Lonovics felfogásában.

A 19. századi retorika – sőt a platóni vita óta gyakorlatilag minden korszak visszavisszatérő – jellemzője, hogy különbséget tesz aszerint, meggyőzni (convincere) vagy rábeszélni (persuadere) kíván-e a szónok.¹¹⁹ A felvilágosodás, majd a reformkor egyik sajátosságaként – a Lonovicsnál is hangsúlyozott – „észt”, tehát a meggyőzés technikáját hasznosító szónokokat erőteljesen megkülönböztették a „szívre” hatni kívánó, rábeszélésre építő előadóktól.¹²⁰ A filozófia és a retorika elhatárolása igen fontos kíváncsi volt az úgynevezett leghosszabb század folyamán, mely elvárást a főpap leginkább a retorika francia alapú filozófia általi hatásainak felszabadításaként fogott fel. 1863-as beszédében hangot ad ezen véleményének: „A francia corrosiv bölcselem adeptjei másfél századig hirdetik, mily boldog lesz az emberiség, ha majd egykor teljesedvén a Plátó álma, a philosophia a trónra ül.”¹²¹ Nem volt azonban ritka – különösen a századforduló környéki évtizedekben – az ellenkező álláspontot képviselők véleménye, akár a lelkipásztorok körében sem.¹²² Lényeges szempont lehet a főpap harcos katolikus habitusa mellett a kiegyezést megelőző években új erőre kapott általános monarchiapártoló magatartás.

A filozófia és a teológia elválasztása szintén elsődleges volt Lonovics számára, ahogy pl. Kölcsey is megfogalmazza: „A vallás különbözik mindazon dolgoktól, melyek a filozófiának tárgyait teszik”.¹²³ Lonovics azonban csupán az elvárások terén követelte meg a két terület elkülönítését; országgyűlési beszédeinek alapvető sajátosságaként a vallá-

¹¹⁷ ZICHY Antal, *A szónoklatról*, Kisfaludy Társaság Évlapjai: Új folyam, 1870, IV, 463.

¹¹⁸ OSZK Kt., Fol. Hung. 1919 (Lonovics József beszédei, I), 10^v–11^r.

¹¹⁹ VÍGH, *i. m.*, 18. Papp Kornélia megállapítja, hogy a romantika retorikafelfogása a meggyőzést és a rábeszélést, vagyis a funkciót előtérbe helyezi a formai ékesítéssel szemben; a szónoki szándék alapján viszont nem tesz különbséget. PAPP, *i. m.*, 230. Lonovics tehát alapvetően megfelelt a romantika által támasztott szónoklás követelményeinek, hiszen elsődlegesnek tartotta a tekhnet, s csupán időnként csábította el az ars.

¹²⁰ VÍGH, *i. m.*, 19.

¹²¹ LONOVICS 1863, 13.

¹²² „Plátó a’ maga remek köztársaságokról írott munkájában azt írja: azon köztársaság lenne a’ boldog, melynek előljáróji Philosophusok.” MÉHES, *i. m.*, 72. Vö. „Igaz ugyan szép sohajtása Plátónak: hogy boldog dolog a’ mikor a’ Philosophia forgattya a’ kormányt”. HEGEDŰS 1822, 123.

¹²³ KÖLCSEY Ferenc, *Töredékek a vallásról* = KÖLCSEY Ferenc *Válogatott művei, Költemények*, vál. FENYŐ István, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1975 (Magyar Remekírók), 422–463, idézet: 451.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXXI. évfolyam 1. szám

si kérdésekben a világi törvényhozás jogosultságát vitatva. Feuerbach a vallást politikai értelemben használja, véleménye szerint szoros összefüggés van a kettő között,¹²⁴ ezzel Lonovicssal kapcsolatban is egyetérthetünk, hiszen a jozefinizmus kritikáját, valamint a – gyakran – liberális törekvések térhódításaként értelmezett vallási téren tett engedmények elleni küzdelmet egész életében alapvető, erkölcsi kötelességének tekintette.

Lonovics emberi jellemzése – szerény, higgadt, mégis humoros (külsője fiatalon kedvező, idősen kedvezőtlen) – nagyjából megfelel szónoki ábrázolásának, melyet az elégiikus hangnem, a szójáték és az adomák határoznak meg. Plosszer Ferenc meglehetősen pozitív jellemzést ad Lonovics Jánosról (sic!): „Szónoki tehetsége, éles belátása, helyes felfogása őt az előbbi diaeták legünnepeltebb férfiává tették. Izmos teste, közép termete, hosszú kövér arca, ép vonásai és haja alig 45 évesnek gyanították őt, ki főpapságában már ekkor 15 évet töltött.”¹²⁵ A „szép termet” fizikai követelménye a megfelelő szónoklás feltételeként széles körben elfogadott nézet volt, többek között Gáti István is megfogalmazta elvárásait: „A’ papolónak hibás teste bizodalmatlanságot gerjeszt a’ halgatókban, az ép és szép bizodalmat, ’s annál fogva figyelmezést.”¹²⁶

Ipolyi jellemzése alapján Lonovics az évek múlásával egyre kevésbé értékes előadásokra lett volna képes, ugyanakkor retorikai teljesítményei kapcsán éppen az ellenkezőjét fogalmazza meg. A szabadságharcot követő évek megtépázhatták a betegeskedő főpap korábbi kedvező küllemét, megfogyhatott ereje, ámbar életének utolsó írásbeli, sőt szóbeli megnyilatkozásai mind kiemelkedő hatásáról számolnak be. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül az időbeli távolságot, hiszen Plosszer két évtizeddel korábbi állapotában jellemzi a főpapot, mint Ipolyi; nem beszélve a napló és a visszaemlékezés között feszülő jegyek igen éles különbségéről,¹²⁷ hisz pl. ’48 kapcsán Plosszer a jelent, míg Ipolyi a múltat hivatott értékelni, ráadásul előbbi a személyes múltját, privát életének eseményeit, míg utóbbi – legalább törekvéseiben – az objektív történelmet.

Lonovics emlékbeszédeinek tartalmi elemzése

Az 1826. évi beszéd

Az eddigiekben bemutatott külső elemzés után talán sokkal fontosabb lehet a tartalmi analízis – különösen az 1826. évi szöveggel kapcsolatban. Tegyük fel még egyszer a kérdést: mit jelképezett Klobusiczky még életében? A továbbiakban – részben – erre próbálunk választ találni. Már az első lapokon erősen körvonalazódik Lonovics politikai

¹²⁴ Lásd TORDAI György, *Az 1848-as márciusi ifjak az egyházzól és a vallásról*, bev. POGÁNY Róbert, Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1965, 189.

¹²⁵ Plosszer Ferenc káplán feljegyzései 1848–1849-ről a pápai Szent István Római Katolikus Plébánia historia domusában, kiad. HERMANN István, Pápa, 1998 (Jókai Füzetek), 44–45.

¹²⁶ GÁTI, i. m., 44.

¹²⁷ Lásd K. HORVÁTH Zsolt, *A lehetséges emlékezésektől a lehetséges történelmekig: Az 1848–49-es emlékezések történeti képe és olvasási dilemmái = Emlékezet, kultusz, történelem: Tanulmányok az 1848/49-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából*, szerk. HUDI József, TÓTH G. Péter, Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum–VEAB, 1999, 7–17, főként 7–12.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. évfolyam 2. szám

hozzaállása. Akárcsak a későbbi beszédében, nézetei alapján az alábbi jelzőket emelhetjük ki leginkább: a méltatás alanya, ezáltal a hazafi karaktere *királyhű*; a '60-as évekre hangsúlyosabban *kormányhű*,¹²⁸ de mindenekelőtt *hazafi*. Hanák Péter kutatásának részben ellentmondva – érdekes módon – Lonovics nem a magyar, sokkal inkább a Birodalom nyugati felében megfigyelhető identitásváltáson ment keresztül. Ennek magyarázatául talán a germanizáló hatások hangsúlyos jellege, a főpap emigrációjának színhelye, a centrális politika Bécshez – egész Ausztria szimbólumához¹²⁹ – kötöttsége, valamint nem utolsósorban a történeti szituáció, illetőleg az egyéni szituáció és az alkat kölcsönhatásának Hanák által szorgalmazott vizsgálata szolgálhat. „Az osztrák társadalmi és politikai elit identitásának csúcán [...] századokon át a császárhűség állt. Ezt a felvilágosult abszolútizmus bővítette és modernizálta. A császárt az *állam* váltotta fel, amelynek maga az uralkodó is szolgálja volt, a hűséget pedig fokozatosan a *hazaszeretet* korszerűsítette.”¹³⁰

A hazafi definícióját Lonovics mindkét beszédében megtalálhatjuk, érdemes lehet tehát megvizsgálnunk alaposabban e terminust: „az igaz Hazafiság abban áll, hogy Fejedelmünk iránt esküdt hűségünket készek légyünk Javainknak feláldozásával, vérünkkel 's életünkkel petsétni, – hogy Hazánkat 's ennek Törvényeit, Polgár-társainkat, 's ezeknek Jussait minden személyes hasznainknak 's egyéb mellyékes tekinteteknek félre tételével Lelkünkéből szeressük, tiszteljük, 's védelmezzük, – hogy hivatalainkat nem a' hozzájuk kötött parányi hasznokért, hanem Honnyunk' javáért tulajdon javaink', erők' 's nyugodalmunk' feláldozásával is Lelki-esméretes pontossággal viseljük”.¹³¹ E szavak mintegy ars poeticaként szolgálnak egész életét tekintve. Későbbi beszédének kéziratában – törölve – a Majláth nyomán is képviselt, közös politikai elveik részletezését követően olvashatjuk: „az igaz hazafiság nem a kormány örökös gyanúsításában, hanem a kormány és a nemzet felvilágosításában, s kiengesztelésök, kölcsönös bizalmuk s közremunkálkodásuk eszközlésében áll, s hogy az, ki hivatlanul a nemzet élére igyekszik magát feltolni, s ezt a közszabadság, honboldogság s népuralom nagy szavaival s azon kevélység ingerével szédítvén, mely a rongyok s az aranyos mez alatt egyiránt lüktet, megfontolatlan, rögtöni lépésekre tüzei: ez a közjó czége alatt csak saját érdekét keresi,

¹²⁸ Egyik „átmeneti” években kelt leveléből egyértelműen kitűnik, mit tart elsődlegesnek a politikai helyzet stabilizálásához: „egy számos, szilárd, kompakt kormánypárt létesítése nélkül teljességgel nem lehet reményleni” nézete szerint a kérdés rendeződését. Lásd Lonovics József levele Pálffy Móriczhoz, Pest, 1862. január 9., OSZK Kt., Fol. Hung. 1920, IV, 236–242; kiadta BUSKU Anita Andrea, *Lonovics József levelei Pálffy Móriczhoz, 1862*, Lymbus, 2010 (megjelenés alatt).

¹²⁹ SOMOGYI Éva, *Abszolútizmus és kiegyezés 1849–1867*, Bp., Gondolat Könyvkiadó, 1981 (Magyar História), 10–11.

¹³⁰ HANÁK Péter, *Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában*, Történelmi Szemle, 39(1997), 2. sz., 159–179, kiemelések az eredetiben.

¹³¹ LONOVICS 1826, 17. Vö. MÉHES 1822, 66: „Egy fő pólczon ülő Status' Emberében két tulajdonság czimerezi a' jó hazafit: – Fejedelméhez való hűség, és hazájához való szeretet”. Politikai állásfoglalásuk ugyanakkor jelentősen különbözik, aminek legegyszerűbb jele az eltérő uralkodói jelzők alkalmazása. Méhes elismerően szól mind „a' nagy” II. Józsefről, mind „a' bölcs” II. Lipótról; Lonovics azonban néhány évtized múlva egyértelműen elmarasztalja a jozefinista uralkodót és utódját. Lásd LONOVICS 1855.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2020. CXXXI. évfolyam 1. szám

s a haza s szabadság ellensége.”¹³² Tehát a monarchista, törvénytisztelő, önfeláldozó karakter négy évtized múlva Kossuth-ellenes, kiegyezéspárti, fontolva haladó.

Praznovszky Mihály 1850–1860-as évekről szóló tanulmányában legfőbb magyar sajátosságként az irodalmi kultusz politikai eredeztetését és motiváltságát emeli ki, hangsúlyozva, hogy „Nemcsak az emlékbeszédek, de olykor a pohárköszöntők szövegét is előzetes cenzúrára kérték be.”¹³³ 1849 után kialakult egyfajta Kossuth-kultusz,¹³⁴ ezért Lonovics esetlegesen óvakodni kívánhatott az emigrációban élő politikus nevének az említésétől is, még ha a közismert és a publikum előtt ismeretlen vélekedések között egyaránt szép számmal akadtak elmarasztalóak is.¹³⁵ Érdekesség a két definíció kapcsán a pozitív meghatározást felváltó negatív, valami ellenében történő megfogalmazás, amely esetleg a bizonytalan jövőképre utal, s érdekes módon az ellenzéki álláspontot tükrözheti. Bodor Pál székelyudvarhelyi református pap 1822-es – jóllehet évekkal későbbi megjelenésű – hazafi-értelmezése gyakorlatilag megegyezik Lonovics '26-os meghatározásával: „Az igaz és jó Hazafi egészszen más utat követ, a' mit az Isten öszve kötött, az Atyát, és az Anyát, a' Fejedelmet, és a' Hazát, azokat nem választja el; hanem együtt szereti. – Megadja a' Császárnak, a' mi a' Császáré; de a' Hazának-is, a' mi az Hazájé!”¹³⁶ Gyakori utalást alkalmaz (Mt 22): „Adjátok meg a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami az Istené.” Ez a bibliai igevers a vallási és világi dolgok szétválasztására, mintegy a szekularizáció bizonyos vonásaira is értelmezhető.

Érdekes momentum Isten fogalmának a Haza eszméjével való helyettesítése, különösen vallásos személytől.¹³⁷ Bodor haza-definíciója részben magyarázatul szolgálhat erre, a nemzeti érzés vallási magatartássá formálódásának jeleként: „az Haza annak a' Nemzetnek, melyből eredetünket vettük; Földnek, Helységnek, Tartománynak, melyen nevedtünk, jovaival tápláltattunk; Törvényeknek, melyekkel igazgattattunk; Jussoknak, melyekkel birunk; ruháznak, nyelvnek, szokásoknak, melyeket Öseinktől által-vettünk; Szüléinknek, Barátinknak, Atyánkfiainak, Rokonainknak, kik kedvesek mi előttünk; az

¹³² OSZK Kt., Fol. Hung. 1919 (Lonovics József beszédei, I), 134^f–149^f (a továbbiakban: *Kézirat*), 146^{f-v}. Vö. Kossuth Lajos 1833-as megfogalmazásával: „Mi a szabadság? [...] Engedelmisség a törvény iránt. Kevés szóba szorított philosophiája a társaságos szövetkezeseknek, örök, cáfolhatatlan igazság!” Lásd BARTA István, *Kossuth ismeretlen politikai munkája 1833 elejéről*, Száz, 99(1965), 399–424 (a továbbiakban: BARTA 1965), 404.

¹³³ PRAZNOVSZKY Mihály, „A szellemdialal ünnepei”: *A magyar irodalom kultikus szokásrendje a 19. sz. közepén*, Bp., Mikszáth Kiadó, 1998, 8.

¹³⁴ Lásd a néhány évvel később megjelent versgyűjtemény tanulságait: *Kossuth a magyar nép szívében és költészetében*, szerk. ZSILINSZKY Mihály, Pest, 1868.

¹³⁵ Az erősen forradalom-párti, liberális érzületű ferences szerzetes 1989-ig lappangó naplójában például némileg megkopott a „magyarok Mózesének” korábban tündöklő fénye: „Kossuth s a forradalom hibája, hogy a cath. papságot mindenből kizárta, sajtó útján üldözte, az aristocrátiát minden jogától egy csapással megfosztotta, s nélküle, sőt ellene tett mindent.” PIRY CIRJÉK János, *Érsekújvári napló 1848/1849*, bev. KONCSOL László, Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 1998 (Csallóközi Kiskönyvtár, 1), 156.

¹³⁶ BODOR Pál, *A' jó hazafi és jó keresztvén elé-adva egy halotti beszédben, melyet néhai b. e. nagy méltóságú r. sz. b. gróf Széki Teleki Sámuel úr ő excellentiájának [...] Dicső emlékezete' megtisztelésére készített [...]*, 1822 = *Halotti beszédek*, Kolozsvár, 1825, 201–224, főként 211.

¹³⁷ Jóllehet gyakorlatilag valamennyi Teleki fölötti gyászbeszéd lényeges eleme, hasonlóan a hazafi karakteréhez.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2020. CXXXI. évfolyam 4. szám

Haza mondom mind ezeknek össze-summázata!”¹³⁸ A „tudós Hazafi” terminusa egyébként már az 1780-as évektől állandó része az irodalmi diskurzusnak, így nem meglepő, hogy jó pár szöveg központi – bár gyakran részleteiben egymásnak ellentmondó, az aufklérizmust vagy a liberalizmust támadók és védők által is népszerű – elemének tekinthető a hazafi ideális alakjának megrajzolása. Ahogy Debreczeni Attila felhívja rá a figyelmet, a „»tudós Hazafiak« közössége virtuális, s azért az, mert valójában közösségtudatként létezik, teoretikus szövegekbe írva (mintegy paratextusként).”¹³⁹

A társadalmi nyugalomért, a szabadságért, illetőleg a – nyilván nem a Habsburgoktól való – függetlenségért és magáért a király személyéért harcol tehát egy igazi hazafi – Lonovics interpretációjában.¹⁴⁰ Hangsúlyozza az uralkodó, illetőleg a haza iránti bizalom összeférhetőségét, s ezzel a hallgatóság számára is követendő mintát nyújt, a megkérdőjelezhetetlen támogatást. Klobusiczky – s ezáltal a hazafi ügy általában – hűsége nemcsak Borsodra terjed ki, nem csupán önös érdekeit és személyes kapcsolatait szem előtt tartva éli az életét, hanem egész országáért küzdő patrióta. Klobusiczky politikai hozzáállásának feltárása akár Lonovics saját credójának is tekinthető.¹⁴¹ Az ilyesfajta értékelés egyébként sem idegen szerzőnktől; mely vélekedésünket megerősítheti, hogy saját meggyőződését olvashatjuk a főispán egyik beszédével kapcsolatban: „amaz ékes, ’s velős Beszédet tartá, mellyet valóban úgy lehet tekinteni, mint ama Principiumoknak, mellyek Őt’ egész Kormányra alatt vezették, rövid Hitvallását.”¹⁴² Klobusiczkyt csaknem Mózesként ábrázolja, ki legfontosabb küldetéseként ama feladatot kapta, hogy a „Külföldi segítő Sereget, melly egy Déli Tartományba a ’Szabadság’ szent neve alatt lappangó féketlenség’ maszlagja által megszedített párt-ütőknek büntetésére ’s kiirtására hívatott, Hazánkon keresztül vezesse”, vagyis tágabban értelmezve a francia forradalom hatásának és eredményeinek eltiprására hívatottat.¹⁴³

Hol van ez a feltétel nélküli királypártolás a ’48-as forradalom alatt Piry Cirjéknél – a történelmi körülmények nyilvánvaló különbségein túl – megfogalmazódó hazafiság eszményétől: „Népek! lássátok, hogy a Királyok n(em) csak esküt törnek, félelem nélkül, hanem vallástok szentségét is kevesebb értékűnek tartják a hadi s katonai érdekeknel! – Királyok, s fejedelmek! Kebletekben Isten lelke, s körötökben az Isten csak báb, a szentség, hokuspokus, az eskü – 0. De van bosszuló Isten, s van eszköze.”¹⁴⁴ Sokkal közelebb áll Plosszer Ferenc felfogásához: „A franczia 1789-i forradalom hősei a »szabadság s egyenlőség« eszméinek gyújtó fáklyáját veték a népek közé, s a nép, mely minden szót

¹³⁸ BODOR, *i. m.*, 209.

¹³⁹ DEBRECZENI Attila, *Nemzet és identitás a 18. század második felében*, ItK, 105(2001), 513–552, idézet: 532.

¹⁴⁰ LONOVICS 1826, 15.

¹⁴¹ Erre először Ipolyi hívja fel a figyelmet; szerinte 1826-ban Lonovics meghatározta, mit fog tenni (vö. VÁRADY, *i. m.*, 35: „a congenialis férfiú jellemzésében akaratlanul önmagát jellemezte”), 1863-ban pedig immár visszatekintett. IPOLYI, *i. m.*, 30.

¹⁴² LONOVICS 1826, 12.

¹⁴³ *Uo.*, 16.

¹⁴⁴ PIRY, *i. m.*, 110–111.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXXI. évfolyam 4. szám

igaz értelmében vesz, a szabadság alatt a törvénytőlküliséget, az egyenlőség alatt pedig n[em] csupán a törvény előtti, hanem a birtokbani s rangbani egyenlőséget is értette.”¹⁴⁵

Lonovics elnézően fogalmaz Klobusiczkyvel kapcsolatban, mondván, „a’ *legsiklándóbb* Politicai kérdések’ kifejtésében ritka ügyességét” mutatta meg gubernátorként.¹⁴⁶ A jelző néhány lappal később, hasonló kontextusban újra feltűnik,¹⁴⁷ ez alapján (is) feltételezhetjük, hogy Lonovics szóhasználatában a „csiklandós tárgy” kifejezés alatt, illetőleg a jelző konnotációja alapján a konzervatív, nacionalista szempontoknak való megfelelés – önkéntes¹⁴⁸ – kényszerét érthetjük. Az uralkodót ugyancsak önzetlennek ábrázolja,¹⁴⁹ aki a népe érdekében kötött bécsi béke értelmében olyan tartományokról is hajlandó volt lemondani a telhetetlen ellenuralkodó javára, amelyek évszázadokon át a monarchiához tartoztak. A republikánus beszédmód egyik központi elemére figyelhetünk fel. „Akik részt vehetnek és vesznek a közéletben, a honpolgároknak, nemcsak közszolgálatokat kell vállalniuk, de folyamatosan át kell, hogy hassa őket a közszellem, a hősies készség a szabadság, a haza megvédésére a zsarnok vagy a hódítók ellen. E közszellem elsősorban azt jelenti, hogy a közjót az egyéni vagy a családi érdek elé helyezi a polgár.”¹⁵⁰ E jellemzés tökéletesen ráillik a Lonovics által ábrázolt Klobusiczky – vagyis saját maga – alakjára, aki a zsarnok (Napóleon) és a haza egyéb külső (katonai, vallási, ideológiai támadások) és belső (nem megfelelő gondolkodású, pl. jozefinista uralkodók; a felvilágosodás és a liberalizmus hazai hirdetői) ellenségeivel áldozatok árán is felveszi a – nem önérdékből, sokkal inkább kötelességből vállalt – harcot.

Magyarország érdekeit – akárcsak jellemzően más konzervatívok is – érdekesen értelmezte méltató és méltatottja egyaránt. A hon számára meglehetősen kedvezőtlen vámrendszer hátrányait figyelmen kívül hagyva kizárólag az előnyökre koncentrált. Tény, hogy a „Nemzeti Kereskedés”, „Nemzeti iparkodás” kívánalmait előtérbe helyezve „tulajdon bőségében fülladozó Honnyunk’ természetmennyeneinek eladására új tsatornákat” talált Klobusiczky, azonban személyes érdemei jóval kevésbé hangsúlyosak, mint ahogy azt Lonovics megrajzolja.¹⁵¹ A magyar tengerpart ügye – különösen a vasút kapcsán – a nyilvánvaló gazdaság- és eszmetörténeti szempontok mellett jelentős politikai jelentő-

¹⁴⁵ PLOSSZER, *i. m.*, 14.

¹⁴⁶ LONOVICS 1826, 10. Kiemelés tőlem.

¹⁴⁷ Klobusiczkyra hárult a kormányzósága alá eső területek – bécsi békekötés alapján történő – átadásának terhe a győztes fél számára. *Uo.*, 12.

¹⁴⁸ Az „önként választott” hivatal a Majláth feletti beszédben is hangsúlyos, a kéziratban e szerkezet utólag betoldott, ami esetleg a megfontoltságra, átgondolt megfogalmazásra utalhat, lásd *Kézirat*, 136^v. Vö. az érsekre vonatkozóan: „Tán nem is gyanítá, hogy önkényt megy a verembe, mely őt hazájától elválasztja.” PLOSSZER, *i. m.*, 45.

¹⁴⁹ Lonovics arisztokratikus szemléletéhez képest vö. Csiszárnak a királlyal szemben támasztott modern(ebb) – némiképp a társadalmi szerződésre emlékeztető – elvárásait: „A’ ki Státusban él, annak le kell mondani a’ maga commoditássá’, ’s haszna’ kereséséről [...] – így olvad-egybe minden polgárnak – sőt még a’ Fejedelemnek személye is a’ Nemzet’, ’s a’ Haza’ személyével.” CSISZÁR, *i. m.*, 20.

¹⁵⁰ TAKÁTS József, *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején (A keret)*, ItK, 102(1998), 668–686, idézet: 669.

¹⁵¹ LONOVICS 1826, 9–10.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXIII. évfolyam 1. szám

séggel is bír.¹⁵² A kikötőváros 1809 és 1813 között a francia érdekszférába tartozó Illíria részét alkotta. Éppen Klobusiczky kormányzóságának végét jelzi ezen intervallum kezdete, így a téma említése ismét kedvező alkalmat jelenthetett Lonovicsnak a francia telhetetlen étvágy elleni felszólaláshoz. Nem beszélve az aktuális állapotról, az 1826. évről, hiszen éppen ez az az időszak, amikor jelentősen megnőtt a korábban kisebb forgalmat produkáló – ráadásul komoly exportot felmutató – Fiume jelentősége a stagnáló – az importot nem nélkülözhető – Trieszttel szemben.¹⁵³ Azzal a Trieszttel, amelynek fennhatósága alól alig néhány évtizede – 1776. október 20-án – került ki, muníciót szolgáltatva a magyar érdekek minél erőteljesebb kiaknázásának: „A magyar jegyes, egy újabb Perseus, fölmenti Fiumét az idősebb testvér, Trieszt zsarnoksága alól.”¹⁵⁴

Az 1825–1827. évi országgyűlés nagy hangsúlyt helyezett a kereskedelmet és a közlekedést könnyítő intézkedések realizálására, ahogy pl. József nádor is komoly lépéseket tett, először éppen 1826-ban ez irányban,¹⁵⁵ sőt a fiumei országgyűlési követ röpiratában emelt szót a kérdés érdekében.¹⁵⁶ Fiume ügye a haladást és a maradást képviselők egyik szimbolikus terepévé vált, jóllehet a liberális és a konzervatív erők szembenállása – a merkantil, összbiriodalmi szempontokat előtérbe helyező, illetőleg a nemzetgazdaságot kiépíteni, megerősíteni szándékozók nézetkülönbségeként – igazán jelentősen csupán évekkel később, a '30–40-es években jegecesedett ki.¹⁵⁷ Érdekes módon ugyanakkor a vasútterv „kiegyenlítően hatott a horvát–magyar politikai viszályra”,¹⁵⁸ azonban csak a kiegyezést követően, hiszen a 19. század eleje óta, különösen a '48 körüli időszakban, az illírismus fontos követelésévé vált Fiume fennhatóságának kérdése. Méltatása alapján leszögezhetjük, hogy Lonovics nemcsak gazdasági, de jogi, a „Nemzeti Alkotmánynak sokszoros áldásait” kiaknázó értelemben is „hódító” elveket vall.¹⁵⁹

Az alkotmányra való gyakori hivatkozás jellemző a beszédre,¹⁶⁰ amelynek különös üzenete abban ragadható meg, hogy 1825-ben az egész magyar közéletet meghatározta

¹⁵² GERGELY András, *Egy gazdaságpolitikai alternatíva a reformkorban: A fiumei vasút*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982 (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből: Új sorozat, 98) (a továbbiakban: GERGELY 1982). Lásd még NAGY Tamás, *A magyar vasútügy az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc idején = Katonák, papok, polgárok 1848/49-ben*, szerk. DÖBÖR András, JANCsÁK Csaba, KISS Gábor Ferenc, NAGY Tamás, ZAKAR Péter, Szeged, 1999, 87–103 (Belvedere Meridionale Kiskönyvtár, 12); HORVÁTH Lajos, *Fiume és a magyar tengerpart 1848–49-ben* = HUDI-TÓTH, i. m., 113–125.

¹⁵³ GERGELY 1982, 8–11.

¹⁵⁴ HORVÁTH L. 1999, 113.

¹⁵⁵ Rudolf SIEGHARDT, *Zolltrennung und Zolleinheit*, Wien, 1915, 64.

¹⁵⁶ ADAMICH András Lajos, *Észrevételek azon módokról, mellyek a Magyar Országí kereskedésnek, főképpen az Adriai Tenger felé virágzó állapotba való helyheztesítésére nézve szükségesek*, Pósonyban, 1825.

¹⁵⁷ Egyes szakirodalmi állásfoglalások szerint az 1843–1844. évi országgyűlés óta tekinthető egyértelműnek. Lásd GERGELY 1982, 88.

¹⁵⁸ *Uo.*, 89. A Horvátországhoz történő csatolás szándéka azonban, különösen a forradalom és szabadságharc időszaka alatt, komoly szembenállást okozott. HORVÁTH L. 1999, 113.

¹⁵⁹ LONOVICS 1826, 10.

¹⁶⁰ A szakirodalom egyes elemei éppen az alkotmányra történő erőteljes hivatkozás hiányát emelik ki Lonovics beszédével kapcsolatban, lásd LOTZ, i. m., 6: „Érdekes, hogy még ekkor az országgyűlések se reformál-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXXI. évfolyam 4. szám

az országgyűlés 13 évnyi szünet után történő összehívása, az 1820-as évek eleji vármegei ellenállás viszonylagos sikere miatti bizakodás és elégedettség. Lonovics a fennálló rendszer igazságosságát hangsúlyozza, amiben a főispán hivatala nem más, mint Justitia pártolója, mert ő csak egy a sok (nyilván nobilis) közül. Kiemeli, hogy Magyarországon a nemesség „sarkalatos Jussai sérthetetlenek”, ahogy Werbőczy is megfogalmazza törvénykönyvében. Nyilván ugyancsak a kiváltságosok jogaira utal, amikor azt írja, hogy a törvény „a’ kitsinyt a naggyal egyaránt óltalmazza”, ezen a kisenemesség és az arisztokrácia egyenjogúságát értve.¹⁶¹

Korábban kiemeltük, hogy Lonovics polgári származása ellenére a nemesi társadalmat támogatja – e ponton egyértelműen megerősíthetjük arisztokratikus szemléletére irányuló megállapításunkat. „Az előjárónak tetszése többnyire a’ többségnek akarattjához kötve van”, olvashatjuk, mely sorok a főispáni tisztségre vonatkozóan nem lennének igazak, hiszen e hivatalt nem választás, hanem – leginkább uralkodói – kijelölés útján töltötték be. Lonovics ezért más elemét hangsúlyozza a rendszernek, a megközelíthetőség eszméjét ragadja meg: „az Elöljáró, Nemes Jobbágytársainak nem Ura, hanem tsak az egyformák közt Első”, vagyis a nemesek társadalmában a primus inter pares elve érvényesül. Levonhatjuk a következtetést, hogy „nemzet” alatt Lonovics még inkább a feudális nemesi értelmezést nyújtja, nem a nyelvi, kulturális, etnikai vagy állampolgári közösség kategóriáját. Apor József találóan foglalja össze az új korszellem kívánata és a régi rend szokásainak ideális egymásra hatását: „Nemesség kívántatik az tisztuiselésre, de nem olyan milyent szüléink nyujtanak, hanem az milyent az érdemek szereznek, nemesség kívántatik de nem anyira az ő, hanem a személyes nemesség”.¹⁶² Lonovics hasonlóan szól: „az Elöljáró a’ testeken nem uralkodhatván, elkerülhetetlenül szükséges, hogy ő a’ Köz-Jó’ hasznára, tudománya, ember ősmérete, ékes szóllásának bájai, ’s hódító bánás’ módja által a’ Lelkeken uralkodjon.” Lonovics szerint azonban a jó urakra – így természetesen Klobusiczkyra – nem jellemző, hogy „Cselédjeikben az alaton szolgálai név felett az embert elfelejtik”, hanem a fő gondot a testi tápláláson túl az erkölcsi nemesítésre fordítják.¹⁶³

Franciaellenesség jellemzi a teljes szöveget. Ennek egyik jeleként kisebbíti Lonovics a „fegyvereinek gyarló szerentséjében” győzedelmeskedő ellenség érdemeit, amelynek nagysága pusztán hatalmából fakad, míg a másik oldal erkölcsi kiválósággal bír. Korántsem szokatlan, a magyar irodalomban különösen gyakori megoldásról van szó; többek

tak, csak az alkotmányt védték és Széchenyi is csak fogalmazta a *Hittelt*. »Oratiók és ovatiók frazeológiájától« távol állt az ilyen beszéd, mert nem az unos-untig hangsúlyozott nemesi szabadságot emlegette.”

¹⁶¹ LONOVICS 1826, 12–13. Vö. ehhez képest LOTZ, *i. m.*, 6.

¹⁶² Lásd később is: „Mít használ nagy emberektől származni és kicsin lelket hordozni?” LUKÁCSI, *i. m.*, 499–500. Meglehetősen népszerű gondolat volt ez, vö. „Személyes érdem nélkül, minden nagy születés mellett olyan az ember, mint a’ Hold, Nap nélkül.” CSISZÁR, *i. m.*, 16. Hasonlóan MÉHES *i. m.*, 47: „A’ fényes származást belső érdem nélkül úgy nézem én ugyan, mint a’ szép testet aztat nemesítő lélek nélkül”. Vö. „Isten jóvoltából megértük / A várva várt boldog napot: / Hogy nem a születés, de érdem / Előtt emelünk kalapot”. TOMPA Mihály, *Némuljatok meg = TOMPA Mihály Összes költeménye*, Bp., Arcanum, 1998, 130.

¹⁶³ LONOVICS 1826, 13–25. Vö. ehhez képest: „Az igaz Hazafi – sem gyermek – sem szólgá.” CSISZÁR, *i. m.*, 21.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam 1. szám

között a *Szigeti veszedelemben* Szulejmán és Zrínyi, hasonlóan a *Bánk bánban* Gertrudis, illetőleg a címszereplő viszonyából ismerhetjük. Klobusiczkyt szónokunk minden körülmények közt királyhűként rajzolja meg, aki nem tehetett semmit, mentegeti, nem az ő hibája a történelem menetének kedvezőtlen alakulása, az „idegen hatalom” előtti kényszerű behódolás, aki azonban kihozta a helyzetből a lehető legtöbbet: megmentette az angolok által küldött segílyt. A szerencse motívuma többször feltűnik a beszédben: a siker, illetve a sikertelenség oka egyaránt e tényezőtől fakad, vagyis Lonovics ismét mentséget keres Klobusitzky számára. A véletlennek köszönhető, legalábbis interpretációja alapján, hogy a gubernátor csupán kétszer tartott „Építő-Széket”, „mert a ’ parantsoló környüállások többször nem engedék”; de kifejezésekben is megmutatkozik a refutatio: szerencsés választás volt a főispán bizonyos feladatokra, a „lelkek meggyőzésében”, miképp a megye irányításában.¹⁶⁴ Napóleont szintén burookban születtként ábrázolja – ugyanaz a kép jelenik meg Lonovicsnál, mint Apornál, a Dávid próféta által megjövendölt veszedelmes uralkodó alakja, a szerencsés, alsóbb rétegből érkező király (Dán 8, 23–24).¹⁶⁵

Lonovics ellenben egy fontos képpel egészíti ki ábrázolását: „Azonban Napnyúgotról újjonnan egy irtóztató fergeteg támad, ’s ama szelidíthetetlen Hódoltató, kinek színe előtt az Írás’ ejtése szerént a’ Föld elnémult, diadalmas Sassaival Hazánk’ szívéig nyomúl.”¹⁶⁶ Ez az ún. kecskebak-allegória, mely Nagy Sándorra – illetőleg ez esetben II. József-re is – vonatkozik. Helyt adva Martinkó András értelmezésének, Vörösmarty Mihály *A Guttemberg-albumba* című 1839-es alkotásában a felvilágosodásra történő utalást láthatjuk a „keletre nyugatról” támadó „világosság” leírásában,¹⁶⁷ persze az ódává mélyült epigramma esetében pozitív jelentésben. Lonovics szintén a nagy forradalom nyomán kibontakozó revolúciók, a Franciaországból induló felvilágosodás asszociációjaként használja a – meglehetősen sokak által feldolgozott¹⁶⁸ – bibliai verset, ugyanakkor éppen hogy negatív megközelítésben. Talán nem túl merész képzettársítás az értelmezés II. József figurájával való tágítása. *A matzedóniai vitéz* előszavában Laczkovics arról vall, hogy a „mostani üdőben lévő fejedelmink között, Istennek hála! sem Tamerlánt, sem Nagy Sándorokat nem találunk.”¹⁶⁹ Lonovics ugyanakkor épp ellenkezőleg vélekedik az 1790 körüli évekről, hiszen az ő világában a „kalapos király” sok vonásában emlékeztet a Napoleon/Nagy Sándor személyében testet öltő hódoltatóra. A makedón uralkodót II. József példaképével, Nagy Frigyessel azonosították egyes korabeli szerzők,¹⁷⁰ részben azért, mert a neves hódító (is) híres volt művészetpártoló tevékeny-

¹⁶⁴ Idézetek helye: LONOVICS 1826, 11–14.

¹⁶⁵ LUKÁCSI, *i. m.*, 499.

¹⁶⁶ LONOVICS 1826, 11. Vö. „Az egész föld elnémult előtte. Erre szíve elbizakodottá vált és göggel telt el.” (1Makk 1, 3.)

¹⁶⁷ MARTINKÓ András, *Értjük vagy félreértjük a költő szavát?*, Bp., RTV–Minerva, 1983, 129–130. Napnyugatról jön Lonovics ábrázolása szerint a fergeteg, tehát a mindent felforgató csapás, a társadalmi és ideológiai változás. Ennek ábrázolását ismét ószövetségi kép segítségével teszi hangsúlyossá (Dán 8, 5).

¹⁶⁸ A témához lásd BORZSÁK 2002; Uő, *A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon*, Bp., 1984.

¹⁶⁹ Idézi BORZSÁK 2002, 102.

¹⁷⁰ Többek között Gyöngyössi Pál. *Uo.*, 108–111.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2020. CXXXI. évfolyam 4. szám

ségéről. Ez bizonyos mértékig a magyar uralkodóról szintén elmondható,¹⁷¹ leginkább azonban a Dániel-prófécia alapján mutatható ki a kapcsolat (Dán 11, 21): „És ennek helyébe egy útálatos áll, a kire nem teszik az ország ékességét; hanem alattomban jó, és hízelkedéssel jut az országhoz.” Bár konkrétan nem szerepel e szöveghely Lonovicsnál, azonban feltételezhetjük, hogy a „kalapos királyra” vonatkoztatva, a korabeli – elsősorban katolikus – közönség számára egyértelmű lehetett a több, szomszédos idézmény citálása által felidézett megfelelés. A „hízelkedés” alatt – mindennek megerősítéseként – a retorikai jellemzőkre, a felvilágosodás szónoklatának Lonovics által elutasított vonásaira is asszociálhatunk; a retorika terén esett sérelem hangoztatása mellett ugyanakkor legalább ekkora vehemenciával az ideológia, a vallás és a filozófia szféráját ért támadások okán is tiltakozását fejezi ki a szerző. A Biblia szavait saját igazsága alátámasztásához hívja segítségül, mindenekelőtt központi terminusa, az „irtóztató fergeteg”¹⁷² kifejezés eredendően a Szentírás egy újabb versére vonatkozik.¹⁷³ A Lonovics által emlegetett sasok alakja áttételesen ismét csak politikai értelmezést kaphat, hiszen e ragadozó madár a Habsburgok címerállataként könnyen utalhatna az uralkodóház egyik tagjára, konkrétan akár II. Józsefre is.¹⁷⁴

A „második részben” Lonovics ugyancsak a hazafit jellemzi, azon személyiségjegyek, emberi vonások alapján, amelyek a hazafiság szolgálatában állnak; a tudománypártolás kívánalmát fogalmazza meg, azzal a megkötéssel, hogy az ismeretanyag Isten és a király szolgálatában hasznosíttatik.¹⁷⁵ Az elhunyt kompromisszumképességének ecsetelésénél Lonovics érezhetően saját jellemzését adja, e hajlandóságát egyébként méltatói is gyakran megemlítik.¹⁷⁶ Ipolyi Lonovics politikai nézeteit a reformok melletti, józan haladás követésében összegzi,¹⁷⁷ s enyhe mentegetésként értékelhetjük megállapítását, miszerint utólag szabadelvűként jellemzett felfogása miatt érte mindkét – liberális és konzervatív – oldalról szemrehányás a polgári származású egyházfőt. Az érsekkel kapcsolatos, leggyakrabban felvillanó vádak közül a *Magyar mythologia* szerzője az ingadozó politikai szemléletet, a pártokkal való kacérkodást és a bátorsághiányt emeli ki.¹⁷⁸ Védelmébe veszi Lonovicsot, az *ingadozó* jelzőt *mérsékeltre* módosítva, azonban eltérő politikai álláspontjukról nem feledkezik el beszédfonalának szövése során, hiszen Lonovics konzervatív beállítódását határozottan felemlíti, ugyanakkor erénnyé formálja szenvedélyte-

¹⁷¹ Budát kormányzati és kulturális központtá kívánta átalakítani, de megítélése általában is kedvező volt a művészethez való viszonya alapján. Mozart például az uralkodónak ajánlotta a *Così fan tutte* című operáját.

¹⁷² LONOVICS 1826, 11.

¹⁷³ „De a vég idején összetűz vele a déli király, és mint a forgószél, úgy megy reá az északi király szekerekkel” (Dán 11, 40).

¹⁷⁴ Vö. „Az első olyan, mint az oroszlán, és sas szárnyai vannak” (Dán 7, 4).

¹⁷⁵ LONOVICS 1826, 20.

¹⁷⁶ SZEMERE Bertalan, *Nemzetiségünk és a szlávtság* = VAHOT 1843, 41–59, idézet: 47. Lásd még LOTZ, *i. m.*, 6.

¹⁷⁷ IPOLYI, *i. m.*, 31–36.

¹⁷⁸ Vö. „Deák, mint státusférfi nem bátor, hanem bölcs. Tagadhatatlanul a legjobb magyar politicus, kinek jóslatai mathematicai pontossággal teljesednek.” PAP, *i. m.*, 37. Egyszóval a „bátorság hiánya” kifejezés – az értelmező szándékától függően – bírhat pozitív és negatív tartalommal is...

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2020. CXXIII. évfolyam 4. szám

lenségét. Konszenzusra való törekvésének hangsúlyozásával kívánja igazolni szónoki stílusát, amiért – miként Horváth Mihály fogalmaz – „nyugalmas minden affectatio és szenvedély nélkül” valók beszédei. Gyávasággal vádolták – a reformokat sürgető erők –, foglalja össze defenzív offenzíváját Ipolyi, pedig csak nem akart forradalmat; s 1868 forradalmon és szabadságharcon túli, viharoktól megtépázott világítótornyából az 1830–1840-es évek status quo-hoz való görcsös ragaszkodása talán valóban a józan megfontoltság látszatát kelthette.

Szécsen Antal szintén az objektivitást és a megegyezésre való hajlandóságot emeli ki elvbarátságával kapcsolatban: „A méltányosság és tárgyilagosság elválaszthatatlanok a szellem emelkedettségétől, mely Lonovics püspök szónoklatát jellemezte”.¹⁷⁹ A *sine ira et studio* tacitusi elve – legalábbis törekvéseiben – valóban jellemzi Lonovicsot, a gyakorlatban azonban mind a harag, mind a részrehajlás mellőzésének szempontjából sokszor meglehetősen sikertelennek tekinthető munkássága. Döbrentei Gábor – hasonlóan pl. Toldy Ferenchez – már a század elején hangsúlyozza, hogy az életrajzíró fontos feladata a tényekhez való ragaszkodás, „eltérően a »Halotti-Orátor« kihagyásokkal szépítő gyakorlatától, nem kell illendőségből elhagynia a kínos részleteket”.¹⁸⁰

A 19. századi irodalmat művelők egyik legfontosabb eszméjévé, a haladó szellemiséget követők táborának jelszavává vált az objektivitás, tehát a püspök-érsek-emigráns egyházpolitikust nem tekinthetjük elméletben e szemlélet követőjének. Mégsem mondhatjuk, hogy ne tett volna eleget sokszor a tacitusi elvnek, hiszen róla aztán nem mondható el a Virág Benedekre – legalábbis Gyulai Pál szerint – érvényes megállapítás,¹⁸¹ a szerzetessel ellentétben vizsgálatunk tárgya, a világi katolikus pap komoly indulatokkal bírt egész életében, amelyeken ugyanakkor – hol több, hol kevesebb – sikerrel uralkodott. Bajza József viszont 1845-ös *Világtörténetében* kifejti, hogy „tisztán »érdek és részrehajlás nélküli« történetírás nem létezhetik, a műfaj görög és római klasszikusaié, köztük Tacitusé sem az, mindannyian »hazájok, annak szokásai és honfiaik iránt részrehajló előszeretettel tanúsítanak«, ezért ő maga nem törekszik művében »a’ teljes, tiszta tárgyilagosságra«”.¹⁸² Vagyis a részrehajlatlan irodalom egyben nemzetietlen is. A szabadságharc után a tacitusi eszmény, a pártatlanság igénye – nyilván nem függetlenül a politikai helyzettől – még inkább követőkre talált, mint a korábbi években; kissé átértelmeződve, az indulatok legyőzésének eszményeként, jóllehet komoly különbségek mutat-

¹⁷⁹ SZÉCSEN, *i. m.*, 256.

¹⁸⁰ DÁVIDHÁZI Péter, „*Sine ira et studio*”: Toldy Ferenc és a tacitusi eszmény meghonosítása, *ItK*, 106(2002), 24–66, főként 29.

¹⁸¹ „Az a mély gyűlölet, fájdalom s mégis nyugalom és méltóság, mely Tacitust jellemzi, sehol a mi különben felvilágosodott, hazafias, de jámbor szerzetesünkben, kit mélyebb szenvedély és melancholia aligha zaklatnak.” –g. [GYULAI Pál], *A magyar nemzet classicus írói*, I, Koszorú, 1863, 306–307.

¹⁸² DÁVIDHÁZI, *i. m.*, 46.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXXI. évfolyam 4. szám

koztak az egyes írók munkáiban – egyéni habitusuk tükréeként.¹⁸³ Arany János 1850-ben belátja saját elfogultságának lehetetlenségét, Lonovics ugyanakkor nem.¹⁸⁴

A liberálisok követelésére emlékeztető elvárás, miszerint a megfelelő pozícióban álló hazafi „a” különböző Vallásbeli Felekezeteket, a’ nélkül, hogy a’ magáé iránt való tiszteletből ’s buzgóságból legkissebbet is engedne, a’ Szent Szeretet’ kötelével egybe kötni” tartozik, Lonovics esetében részben teljesült.¹⁸⁵ Az igazi nehézséget talán leginkább maga a katolicizmus jellege adja, amely semmilyen engedményt nem fogad el gyakorlatilag semmilyen irányban – ellentétben a protestantizmussal –; emiatt látható a későbbiek során a főpap retorikájában bizonyos esetekben az összefogás, esetleg a nyitás egyes protestánsok felé, de leginkább csak más felekezetek, vallások (elsősorban a zsidó), illetve egyes irányzatok, eszmerendszerek (felvilágosodás, liberalizmus) ellenében.¹⁸⁶ A magyarországi katolicizmus ráadásul a kezdetektől igen erősen kötődött a monarchiához, sőt gyakorlatilag – már pusztán létében is – függött az uralkodó akaratától. Lonovics komplex „franciaellenes” felfogása e résznek szintén a sajátja, erőteljesen érzékeltetve, hogy a franciák képviselik a mohó katonai terjeszkedés mellett az egyedül üdvözítő rendszer elleni ideológiai támadást, a hódítás modernebb, kifinomultabb formájaként. Klobusiczkyt szimbolikus személyiségnek látatja, hiszen abban a „boldogtalan” időben kellett megküzdenie magas pozícióban e kihívásokkal, amelyben a Romlás „a’ Hitetlenség, a’ feldúlt Óltárnak és Thronusnak gyászos töredékei, a’ Szabadság’ és egyenlőség’ nevében rab-lántzokra fűzött szerentsétlen Nemzetek, és az ezereknél felkontzolt hív ’s jámbor Polgároknak hólt Testei felett istentelen hahotával innepelte vélt diadalmát”.¹⁸⁷

Nem csodálkozhatunk a hithű katolikus, felvilágosodás-ellenes, konzervatív Lonovics szavain, hiszen a magyar társadalom egészét megosztotta a francia események értelmezése. A külföldi sajtó, az utazók eltérő véleményeket fogalmaztak meg a forradalom és Napóleon magyarországi fogadtatásával kapcsolatban, amelyek a cenzúra beavatkozásának következtében az amúgy is erősen válogatott és hiányos tájékoztatással karöltve gyakorlatilag ellehetetlenítették az objektív, korrekt véleményalkotást, nem beszélve a különböző társadalmi rétegekből származó, eltérő műveltségű és -területű, tehát

¹⁸³ *Uo.*, 48–49.

¹⁸⁴ Arany János levele Szilágyi Sándorhoz, 1850. április 14. = ARANY János *Levelezése (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1975 (Arany János Összes Művei, 15), 273. Vö. LONOVICS 1851, 16. Utóbbi mű még 1850-ben született.

¹⁸⁵ LONOVICS 1826, 21. A tolerancia magasabb fokát láthatjuk a kolozsvári református lelkészénél: „Igaz Vallás, a’ melyről – azt lehetne kívánni, hogy közönséges – és uralkodó legyen, csak egy van, – mert okosság – és erkölcs-is csak egy lehet: – de a’ Vallás’ formái sokak, és különbözők, – az emberi értelem’ – felfogás’ – és érzékiség’ mértéke szerént.” CSISZÁR, *i. m.*, 28. Vö. a mellesleg szintén egyházi Horárik János álláspontjával: „mindenkinek egy vallása van – az emberiség”. Idézi TORDAI, *i. m.*, 107.

¹⁸⁶ Vö. ugyanakkor Csiszárnak a tisztviselővel szembeni elvárásait: „Ne lásson ő alattvalói között sem ’Sidót, sem görögöt, sem Rómaít, sem Génévait – hanem lásson csak Isten’ fiait, ’s Haza’ gyermekeit.” CSISZÁR, *i. m.*, 30.

¹⁸⁷ LONOVICS 1826, 26. Az utolsó tagmondat Tacitus hatására utal, amellyel kapcsolatban érdekes momentum lehet, hogy Kölcsey 1823. évi *Hymnusának* bizonyos része („Vert hadunk csonthalmain”) a római író *Annalesén* alapszik. Lonovics akár a római történetíró, akár a magyar költő, vagy egyéb magyar író, pl. Kisfaludy recepcióját is ismerhette. Lásd DÁVIDHÁZI, *i. m.*, 26–27.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam 4. szám

eleve rendkívül differenciált rálátású honoráriusi, középneemesi, arisztokrata fők gyökeresen különböző felfogásáról.¹⁸⁸ Többen üdvözölték a francia forradalmat, az emberiség üdvét látták benne. Kossuth Lajos ugyanakkor – éles ellentétben későbbi vélekedésével –, ahogyan egyik néhány évtizede napvilágra került munkája alapján világosan kijelenthető,¹⁸⁹ 1833-ban még úgy találta, hogy Napóleonnal visszatért az új szolgaság korszaka, a felvilágosodás ébredését eltiporva, hiszen „a szabadság fonák képzetének több véres áldozatok estenek még mint a vak babona pokolbeli dühének is, s e kettőnek bizonytalán több, mint a döghalál szörnyetegmirigyének.”¹⁹⁰

Lonovics az egyenlőség ellen foglal állást, úgy véli, az ateizmust látják a felvilágosodás – gyakran alacsony sorból érkező – követői felemelkedésük kulcsának: „minden esztelen, a’ ki magát a’ Pór Néptől meg akarja különböztetni, a’ Hit’ édes igája ellen pártot üt”.¹⁹¹ Az Isten és a király, pontosabban a konkrét magyar (osztrák) uralkodó, illetőleg eleve a monarchia rendszere ellen lázadók ellen szólal fel. Az istentagadókat, illetőleg a tudományos eredményeket hit nélkül elfogadók táborát ugyancsak kárhoztatja, akik „a hitetlenséget böltsességnek”, „a hitet babonáságnak”, „a’ jövőendő életet képtelen agy-leleménynek” vélik. Mindamellett eleve elutasítja a felvilágosodást népszerűsítőket (kik „az erkölytelenséget szabadságnak”, „az alázatosságot gyávaságnak” hiszik), vagy akár Rousseau követőit (kik „a féketlenséget természeti jusnak” magyarázzák). Nem meglepő, hogy a köztársaságot mint államformát, illetve a monarchia-ellenességet mint magatartásformát egyaránt helyteleníti – az ezen elveket gyakorlók „az engedelmisséget szolgaságnak” tartják, írja – nem beszélve a felvilágosodáshoz kapcsolható retorikáról, amely „felzavarván a’ dolgok’ nevezeténél valóságos értelmét” a „két értelmű szemtelen beszédet elmésségnek” látatja,¹⁹³ „dögleletes tudománynak mirigyzeit” termeli, s „feneketlen örvényt” támaszt.

Láthatóan elismeri a felvilágosodás eszmei jelentőségét, ezért is tartja rendkívül veszélyesnek a nyomában támadt eredményeket. A kárhoztatott rendszer további jellemzőit szintén ostromozza, melynek hívei „az önn’ haszon keresést okosságnak” látatják, s a status quo konzervjának felnyitására sarkallnak, panaszkodik. E kifejezés esetleg a gaz-

¹⁸⁸ BORSI-KÁLMÁN Béla, *Polgári Franciaország és nemesi Magyarhon? A francia forradalom és a forradalmi Franciaország képe a magyar nemesi értelmiség körében a magyar jakobinus mozgalom leverésétől a reformkor kezdetéig (1795–1830) = Magyarhontól az Újvilágig: Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára*, szerk. ERDŐDY Gábor, HERMANN Róbert, Bp., Argumentum, 2002, 64–79, főként 64–72.

¹⁸⁹ Kossuth fiatalkori pályaszakaszához lásd főként BARTA István, *A fiatal Kossuth*, Bp., 1966; Uő 1965. Hasonló álláspontot alakítottak ki a radikális megoldást elutasítók, általában véve a reformerek.

¹⁹⁰ BARTA 1965, 405–406.

¹⁹¹ LONOVICS 1826, 26. Ez talán összecseng Tacitus véleményével a dekadenciáról, mely szerint a „nagy ékesszólás »a zabolátlanság neveltje, amelyet az ostobák szabadságnak neveznek, társa a zendülésnek, a féketlen nép ösztökélője, híjával a zord tekintélytisztelőnek, híjával a szigorúságnak, makacs, vakmerő, követelőző.«” Vö. VÍGH, *i. m.*, 34–35.

¹⁹² Jóllehet a holbachi, meglehetősen ismert felfogás éppen hogy a vallást magyarázza a tudatlanság folyamánaként.

¹⁹³ Lonovics szándékosan kerüli a hangzatos frázisokat; elutasítja a hatásos, „szofista” retorikai fogásokat. Lásd pl. TÓTH Ferenc, *A haza és a haladás képviselője = Emlékkülés...*, *i. m.*, 43–45.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXXI. évfolyam 4. szám

dasági liberalizmus bírálataként fogalmazódhat meg Lonovicsban¹⁹⁴ – vélekedésünket megerősítheti, hogy szintén a szabadverseny ellen, a céhek védelmében szólhat a következő sorok révén: „a’ szép Mesterségekben a’ régieket felül múlni *törekszünk*”¹⁹⁵ –, ahogy „a’ gyönyörűséget az élet’ czéljának” esetében Lonovics szóhasználata egyfajta hedonista utilitarizmus – akár individuális, akár speciális válfaját pellengérré állítva – kritikájaként hat. Jól érzékeli az érsek, hogy a régi rendet anakronisztikusnak kívánják beállítani a haladást szorgalmazók, „a’ Virtust bolondságnak” láttatják, s talán bizonyos mértékig még az ő esetében is célt érnek törekvésükkel, esetlegesen ez lehet az oka a többes szám első személyű igealak alkalmazásának.

A felvilágosodás kora Klobusiczkyra nem – ahogy nyilván Lonovicsra sem – hatott, olvashatjuk, mintegy az eddigi támadásokra adott helyzetértékelésként. Háromszor említi szerzőnk a konzervatívokat szomorító „boldogtalan idő” kifejezést;¹⁹⁶ joggal alkalmazva az érzelmek felfokozásának módszerét, hiszen – saját nézőpontjából – az elhunyt élete kedvezőtlen időszakra esett, azonban nemcsak a múltban érvényesült interpretálásában e ciklus negatív hatása, s éppen emiatt bír jelentőséggel Klobusiczky személye, sőt emléke. Lonovics valójában tanítani, feddni kíván, miután a „ma” még a kárhoztatott „tegnapnál” is erkölcstelenebb, így a szónoklat didaktikus funkciója prioritást élvez. Ez a rész egyértelműen mutatja, hogyan képezheti a vallás és a politika egyazon támadni, illetve óvni kívánt közeget: az ateizmust és a felvilágosodást terjesztő, hódító franciák a katolicizmust, tágabban a kereszténységet, mi több, a Hitet mint eszmét védelmező, defenzív magyar, illetőleg Habsburg-befolyású nemzetet fenyegetik. A „boldogtalan idő” kifejezést meglehetősen gyakori szófordulatnak tekinthetjük a századforduló környékén, ám még a reformkor ideje alatt és azt követően is jellemző terminus. Feltűnik többek között Bodornál, hasonló kontextusban: „Fájdalommal szemlélvén a’ mái boldogtalan időben a’ Vallástalanságnak, a’ Naturalismusnak, Deismusnak – Indifferentismusnak elterjedését, mely veszedelmes férgék éppen a’ Trónusoknak – az Országoknak, és emberi Társaságoknak gyökereit rágják, emésztik”.¹⁹⁷

Szónokunk az ateizmustól „felfűvokodott gyáva Lelkeket”, a Teremtő haragját kihívó „szerentsétleneket” gyengének tekinti, hiszen „az emberek’ félelme miatt az Istent tisztelni szégyenlik”, de nem mulasztja el az igazi kritikát, miszerint ez is a hit egy formája, csak nem Jézust, hanem „az esztelen Hitetlenség’ bálványát tömjénezik”, vagyis a tudomány harcosai ugyanolyan fanatikusan védelmezik a – számukra egyedüli princípium-

¹⁹⁴ A Védegyletet – bizonyos források alapján kijelenthetjük – több okból is elítélte. Perlaky Mihály piarista tanár visszaemlékezéseiben vall erről: „Védegyleti tagságunk száka volt Lonovics érsek szemében, ki utóvégre is hatalmával kivitte, hogy 1845/6-ban mind a nyolcunkat szétszórtak az országban”. Második, lényeges találkozásuk leírása egyértelmű jele kettejük – valójában, legalábbis alapjaiban, világnézeti – különbségének: „Itt találtuk Lonovics érseket is elfogva, mire fel kiáltottam: miként juthattunk mi egy hajóba!” Lásd PERLAKY Mihály, *Életrajzom* = PERLAKY Róbert, *A perlaki Perlaky család történeti és irodalmi hagyatéka*, <http://perlakycsalad.hu/?q=node/34> (2010.01.01).

¹⁹⁵ LONOVICS 1826, 27. Kiemelés tőlem.

¹⁹⁶ Újabb gorgiászi alakzat, az ismétlés eszköze tűnik fel e ponton.

¹⁹⁷ BODOR, *i. m.*, 219.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam 1. szám

umként értékelt – tudományos eredményeket, miként a hívők az Úrhoz fordulnak.¹⁹⁸ Lonovics felfogása szerint a hit nélküli dicsőség érdemtelen, hisz „csak azok ígérhetnek magoknak igaz halhatatlanságot, – nem a’ millyent a’ Világ ád, ’s a’ mellyet a’ szél elfúj, ’s az idő letörül, hanem a’ millyent az Isten oszt”, akik – a papság közvetítésével és a nemesség egyetértésével (élén az uralkodóval) – kiérdemelték azt.

Az 1863. évi beszéd

A teljes Majláth György fölötti emlékbeszédben – még a Klobusiczkyhoz kapcsolódó szövegnél is inkább – úgy tűnik, hogy a méltató jellemrajza hangsúlyosabb, mint maga a méltatott, hiszen alakja folyton feltűnik, mintegy felfeslik ábrázolásának szövete alól. Majláth elveinek leírásával részben saját hozzáállását magyarázza a szerző, ugyanis kapcsolatuk, ismeretségük jellemzése önnön politikai állásfoglalását szolgálja; olyannyira, hogy a 10. lapon már egyértelműen előtérbe kerül az egyre nyomatékosabbá váló főpap figurája, már-már privát élete részeként említi a főispánt. Lonovics mindkettőjükre igaznak tartja – s lássuk be, nem alaptalanul –, hogy az 1848 előtti időszakban nagy fontossággal bírt személyük, míg a forradalom és szabadságharc után, „a gyászos események folytán” mellőzöttekké váltak.¹⁹⁹ Gyakorlatilag egyértelműen önjelmezést tesz, s szinte a véletlennek köszönhető, hogy a szónok és az elhunyt személyisége, habitusa és politikai nézetei hasonlóak voltak.²⁰⁰ Lonovics egyik levelében hangot ad afeletti örömeinek, hogy módja nyílt kifejezni politikai nézeteit: „Reám nézve nagy nyereség, hogy alkalmam volt e beszédben valamint a boldogult Ur s több más jeles férfiak iránti buzgó tiszteletem s hálám érzelmeit kifejezni úgy multunkat illető nézeteimet is kendőzetlenül kitárni” – írja ugyanazon évben,²⁰¹ azonban bizonyos szinten, ahogy már volt róla szó, a Klobusiczky feletti beszédben szintén él a hitvallás lehetőségével.²⁰²

Láthatóan tisztában van vele szerzőnk, hogy – legalábbis bizonyos mértékig – az 1863-as helyzet egészen más, mint az 1826. évi szituáció. Az előjogokkal kapcsolatban mindössze azt hangsúlyozza az emigrációjából néhány éve hazatért, már korántsem mellőzött politikus-pap, hogy a nemesi cím bármely hivatal betöltéséhez kellő alap lehetett az elmúlt struktúrában; nem hallgatva el az alkotmány, az intézményrendszer, sőt ad absurdum „minden ember” arisztokratikus voltát – nyilván a nemesek közösségén belül, erkölcsi értelemben csupán érintőlegesen bárkire vonatkoztatva. A közgyűlés intézmé-

¹⁹⁸ LONOVICS 1826, 27.

¹⁹⁹ Uő 1863, 5.

²⁰⁰ Lásd pl.: „igazán hiszem, miszerint a tisztaelkü, s mélybelátásu kormány férfi hazafias érdemeit senki sem ismerhette jobban, és nem ecsetelhette volna élénkebben, mint Nagyméltóságod úgy mint hasonérelmű, s közpályán vele egyetértőleg munkálkodó társa, a magánosságban pedig meghitt barátja.” Herceg Esterházy Pál levele Lonovics Józsefhez, Bécs, 1863. február 17. OSZK Kt., Fol. Hung. 1920, IV, 299^f.

²⁰¹ Lonovics József levele Mailáth Józsefhez, Pest, 1863. március 21. OSZK Kt., Fol. Hung. 1920, IV, 315^f.

²⁰² Ipolyi összegzése szerint Lonovics Klobusiczkyhoz kapcsolódó beszédében saját maga jellemzését, jövőendő pályájának programját adta, a Majláth-emlékbeszéd pedig visszaemlékezés gyanánt szolgált. IPOLYI, *i. m.*, 12.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2020. CXXXI. évfolyam 4. szám

nyéről ugyancsak a múlt egyik elemeként szól, amely vélekedése szerint alkalmas volt „minden sorsú s rangú államférfi kiképzésére”,²⁰³ mivel ez volt az a közeg, amely által megvalósulhatott a felemelkedés álma. Nyilvánvalóan a felvilágosodással szemben, a társadalmi érvényesülés valódi, reális megoldásaként írja mindezt, azonban valójában csupán egyes rétegeknek lehetett esélyük az apparátus részévé válni. A bürokráciáról azonban 1863-ban sem szól kedvezőbben, mint 1851-ben, amikor is a jozefinizmus elavult, hibás rendszerének támogatójaként aposztrofálva említi: „nem volt sem a bureaucratia hosszas, dermesztő, mintaszerű idomítására, sem valamely hierophant rejtélyes avatásaira szüksége”.²⁰⁴

Nem mulaszt el a jelenlévők részére történő utalás kötelezettségének eleget tenni; az akadémiai tagtárs Bartal György alakja Lonovicsnál hangsúlyozottan nem anakronisztikus figura, sokkal inkább a dicső múlt emlékét jelképező idol: „nem mint sirató dalnoka, hanem mint dicsőítő történésze múltunknak, [...] nem mint valamely rom, hanem mint tisztos emlék”.²⁰⁵ Valójában azonban ugyanúgy egy letűnt kor sajátja, miként az általa képviselt elvek, ezáltal Majláth – s így Lonovics – is. A megszűnt rendszer az udvarral való esetleges kiegyezés révén mintegy reneszánszát éli, ismét aktualitással bír; ezért tartja fontosnak az érsek, hogy minden eszközzel védelmezze e sok vihart megélt szisztémát. Új keretek között értelmez egy letűnő, s voltaképpen – részben – újjáéledő korszakot.

A franciaellenesség természetesen e beszédben is hangsúlyos, azonban a „hatalmas császárt” – már ez sem pejoratív –, illetőleg uralmát Lonovics már szükségesnek tartja megnevezni; láthatóan kevésbé köztudatban élő, első számú ellenségként értelmezi. „I. Napoleon önkényének az európai szárazföldre nehezült szégyenítő uralmát” kárhóztatja, elfogadva, hogy az angol gondolkodók, a konzervatív irodalom megalapozói, Pitt, Fox, Burke, Sheridan, megfelelő alapot szolgáltatottak a franciás műveltség ellensúlyozására.²⁰⁶ Hasonlóan a korábbi szöveghez, ez esetben ismét a „szelídíthetetlen hódoltató” képében jelenik meg Napóleon; Majláthnak nem volt választása, a „hatalmas császár” előtt kénytelen volt elvei ellenére fejet hajtani.

A refutatio ugyancsak nyomatékos, többek között az úrbéri szabályozásért tett érdemek leírásánál: „ha fáradozásikat méltó eredmény közvetlenül nem követte is, érdemüket ez nem érinthetné, úgymint melyet a siker nem feltételezhet.” Lonovics megfogalmazásának van némi alapja, hiszen már az 1790–1791. évi diéta az úrbériség szabályozására készült, azonban érdemben csupán az 1832–1836. évi országgyűlés során került

²⁰³ LONOVICS 1863, 6.

²⁰⁴ Uő 1851, 34; Uő 1863, 6.

²⁰⁵ LONOVICS 1863, 7–8. Szőgyény kedvezően szól Bartalról, „kinek magyar publicisztikai ismereteivel és klasszikus tollával senki sem mérkőzhetett.” Idősb SZŐGYÉNY-MARICH László országbíró *Emlékiratai*, I, Bp., Hornyánszky Viktor, 1903, 22. Károlyi Árpád mindkettőjüket a reformpártoló, de konzervatív érzelműek táborába sorolja: KÁROLYI Árpád, *Az 1848-diki pozsonyi törvénycikkek az udvar előtt*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1936 (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai), 36.

²⁰⁶ LONOVICS 1863, 6. Feltehetően Szalay könyvét ismerte, amelyben „a parlamentarizmus, az óvatos reformizmus áll főhelyen a kiemelkedő tulajdonságok között.” Lásd VÍGH, *i. m.*, 455. Vö. SZALAY László, *Státusférjak és szónokok könyve*, I–II, Pest, 1846–1847.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXIII. évfolyam 1. szám

tárgyalásra a „toldozó-foldozó úrbér”, jóllehet vitatott formája, az önkéntes örökváltás akkor is elbukott.²⁰⁷ A kérdés egyébként szimbolikus, a jobbágyi terhek felszámolása az 1848. évi „rendszerelváltás” része volt. A másik, jellemző mentegetés Majláth országgyűlési követként való ábrázolásakor tűnik föl, „mindig nyomos, de mindig ovatos előadásoknak majd támogatására, majd czáfolatára célzó kísérletét” dicséri;²⁰⁸ e jellemzés meglehetősen emlékeztet Klobusiczky leírására.

Az 1825–27. évi „nagy fontosságú de viharos országgyűlés” leírásánál egyértelműen kitűnik a fontolva haladás eszméje, amely a gravameneket támadásként értékelte: „az akkori heves, s vádakban, panaszokban s követelésekben partatlanul áradozott vitatkozásokot mérsékelni, a szenvedélyeket csillapítani, a kormány jogos szándokait támogatni, szóval a tanácskozásokat annyi szirt és vész közt célhoz vezetni tudta”. A diétán elfogadott törvényeket ugyanakkor üdvösnék, sőt „alkotmány-biztosítónak” mondja; ezt vagy úgy értelmezhetjük, hogy kénytelenségből, utólag elfogadja e korábban általa elutasított törvényeket, vagy pedig úgy, hogy Majláth személynöki posztját kívánja a pozitív értékeléssel felmagasztalni.²⁰⁹ Tekintve Lonovics konzervatív habitusát, bár előbbi is szerepet játszhat, hangsúlyosabb az utóbbi, különösen, hogy a liberalizmus-ellenes fejtegetések át- meg áthatják a beszédet. Ugyancsak a konzervatív törekvések támogatására ismerhetünk Lonovics ama szavaiban, mikor az elhunytak „az alkotmány megőrzése s fokenkénti fejlesztésére irányzott törekvéseit” emeli ki. Megfogalmazása az alkotmányra hivatkozó érvelésmódot hasznosítja, amely szerint – Takáts József szavaival élve – „az alkotmány, a constitutio nem az éppen élő nemzedék tulajdona, amelyet az, ha jónak látja, megváltoztathat, hanem örökség, melyet az ősök hagytak a most élőknek, s melyet csorbíthatatlanul kell továbbadni az unokáknak.”²¹⁰

A Szent István keresztje és a belső titkos tanácsosi cím kiemelésével egyértelműen az előadóra asszociálunk, aki szintén rendelkezett e szimbolikus kitérítésekkel, s ezáltal rá ugyancsak érvényesek a korábban kidomborított dicső tettek. I. Ferencet 1863-ból uralkodására visszatekintve „akkori jó urunk s királyunkként” aposztrofálni a kiegyezés előkészítése miatt talán nem túlzott, azonban tökéletesen elénk tárja Lonovics Habsburg-párti habitusát. Metternichet pozitívan – szintén a fontolva haladók sorában – ábrázolja: „a nagy nevű s tekintélyű országlár honunk irányában szorososan az alkotmány terén állott, és valamint ennek a történeti alapokon eszközendő kifejlését őszintén ohajtá, úgy másrészt a kormányzat erélyének a törvény korlátai közti alkalmazását következetesen sürgette”, aki mindvégig Majláth támogatója volt. Ebben megintcsak saját magára utal, hiszen köztudottan csaknem baráti levelezés folyt az érsek és a kancellár között.²¹¹ Nem ritka a konzervatív fők között a herceg pozitív értékelése, példának okáért Szögyény-

²⁰⁷ SZABÓ István, *Kossuth és a jobbágyfelszabadítás = Jobbágyok – parasztok: Értekezések a magyar parasztság történetéből*, s. a. r., bev. FÜR Lajos, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976, 253–332, főként 284.

²⁰⁸ LONOVICS 1863, 8.

²⁰⁹ Az idézeteket lásd *uo.*, 9.

²¹⁰ TAKÁTS 1998, 672.

²¹¹ Metternich véleménye Lonovicsról egyértelműen elismerő volt: „a magyar püspöki karban kiváló helyet foglal el, nagy tekintélynek örvend a felső táblán, állásának valóságos dísze.” VÁRADY, *i. m.*, 79.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXIII. évfolyam 1. szám

Marich László hasonlóan fogalmaz emlékiratában: „Búcsúzáskor a magyar ügyekre vonatkozó aforizmákat ajándékozta nekem, reáírva ajánlását. Ezen munkából világosan kitűnt, hogy Metternich nem ellensége alkotmányunknak és nemzetiségünknek, sőt annak erős istápjá volt. Ő volt az akkori osztrák államférfiak közt utolsó, igaz, józan barátja Magyarországnak.”²¹²

Lonovics igyekszik előadása során mindvégig tudatosítani, hogy az Akadémián tartja beszédét – egy tag egy másik tagnál a többi tagnak.²¹³ Éppen ezért tartja lényegesnek kiemelni az intézmény születésének körülményeit: Széchenyi István (és némi túlzásként Majláth) szerepét, a magyar nyelv – „mint a spártaiak vas pénze, mely csak Lakonia szűk határain belül bírt forgalommal” – és az irodalom akkori, korántsem „versenyképes” állapotát; utóbbit a feltűnően gyakran alkalmazott hasonlat eszköze révén fejezi ki.

Az 1826. évi beszédben látott nap-szimbolika e szövegben újra megjelenik, azonban a szerző ezúttal sokkal mélyebben kiaknázza az égitest metaforikus jegyeiben rejlő lehetőségeket. Művészettörténeti és asztronómiai ismereteiről egyaránt számot adva festi le idegen kultúrák, például az inkák – egyes ősöknek akár „fel épen a Napig” visszavezethető, kutyabőrre emlékeztető lajstroma által – hierarchikus berendezkedését, és ismerteti a naprendszerek tudományos alapon nyugvó működését: „mint az égi testek rendszerében a planéták egymástól függetlenül futván elliptikájokat, valamennyien ugyanazon középpont vagyis nap felé gravitálnak, s ugyanazon nap fénye s melegében úsznak s tündöklének.”²¹⁴ Érdekes, hogy a katolicizmust szilárdan védő Lonovics ezúttal pozitívan nyilatkozik távoli népek istenhitéről, nem beszélve a heliocentrikus világképnek mint a hittel megférő ismeretnek alkalmazásáról – talán (bizonyos esetekben) a Klobusiczyt méltató beszédben megkívánt vallási türelem élete végére beért.

Széleskörű olvasottsága a tudományok gazdag tárházáról tanúskodik, többek között kiterjed a paleontológiára: „valamint a Cuvier lángeze bármily csontdarabból képes volt a hajdani őslényt szervezete s roppant alakjának teljes voltában kiismerni”,²¹⁵ illetőleg a fizikára: „mikép a Volta oszlopának lemezkötegében minden tányérka saját villanyosságával s a többiével is bír”.²¹⁶ A görög mitológiában való jártasságára szintén tesz – ugyan negatív, a 19. század költészeteszményének kevéssé megfeleltethető, pszichológizáló – utalást: „miként a régiek, kik isteneiket önmagok teremtvén, saját agyrémeikkel népesíték be az Olympot”,²¹⁷ de akár a biológia ösvényén is haladhatunk a választékos-

²¹² SZÖGYÉNY-MARICH, *i. m.*, 32.

²¹³ Vö. TAKÁTS 2000, 168. Hasonlóan a későbbi esethez: „Ipolyi Arnold rendes tag tartott emlékbeszédet Lonovics József igazgató-tag felett.” Vasárnapi Ujság, 15(1868), 21. sz., 252.

²¹⁴ LONOVICS 1863, 11. Vö. KÖLCSEY 1823. évi töredékével: „a több köröknek ugyan mindegyikében egy-egy égitest, vagy szféra mozogjon; a tizedikben pedig a csillagos ég, minden más köröket magában tartván, fussa pályáját.” KÖLCSEY Ferenc, *Görög filozófia* = KÖLCSEY 1975, 389–422, főként 421.

²¹⁵ LONOVICS 1863, 11. Cuvier rendszere – amely felváltotta a régi természetszemléletet a folyton változó, fejlődő új elméletével – másoknál, pl. Tánácsics Mihálynál is megjelenik. TORDAI, *i. m.*, 85.

²¹⁶ LONOVICS 1863, 11.

²¹⁷ *Uo.*, 12. Vö. „ama szerencsétlen nemzetek, kik az egy élő Istentől (sic!) mitsém vagy éppen keveset tudván, számtalan isteneket koholtak magoknak, és kik közül majd minden egyes tárgynak, dolognak különös istene volt.” SCITOVSKY János, *Ujévre* (Pécsett, a főtemplomban. 1842) = Uő, *Egyházi beszédek a nagymélt.*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam 1. szám

ságra törekvő Lonovics segítségével: „mint a selyemrovar az ő fonalszárait, sajtószertű ügyességgel egy természetes de szét alig bontható gombolyaggá tudta kerekíteni”.²¹⁸ Hasonlóan négy évtizeddel korábbi beszédéhez, 1863-ban is fontosnak tartja a kutatókkal megalapozott eredmények elsajátítását, azonban változatlanul csupán a hittel összeegyeztethető megoldásokat képes elfogadni: a „tévírányú tudvány viszketege” szerinte káros hatású, „az emberek elolthatlan tudományos szomjuk enyhítése végett mohón iszszák az olykor rosszul választott vagy önmagok által felzavart források habjait; hogy egy szemnyi igazságot találjanak, minden mocsáron átgázolván, az új ismeretet hitők árán vásárolják”.²¹⁹

A 19. században előretörő liberalizmus a „katolikus gondolkodásúakat”, különösen a főpapokat – ahogyan a korábbiakban már volt róla szó – sok esetben a protestánsokkal való összefogásra készítette, hiszen ragyogóan ráéreztek, hogy ez esetben jellemzően nem vallási, sokkal inkább politikai jelentőséggel bírt az új nézet térhódításával szembeni állásfoglalás. Scitovszky János pécsi püspök a következőképpen fogalmazza meg mindezt: „a jelen 19-ik századig voltak eretnekek, kik egy, két, három hitbéli ágazatot tagadtak, de a többire nézve megtartották hitöket [...] fájdalom, mi, e 19-ik századnak fiai, vagyunk azon szerencsétlenek, kiknek napjaikban a szent hitnek nem egy, két, három czikkei, de a mint van a szent religio egész kiterjedésében ostromoltatik tudósok és féltudósok által, a világot elárasztó rossz könyvek és városokat és falukat vizözön gyanánt minden postanap elborító hirlapok által. Ostromoltatik most a religio egész kiterjedésében, a köztanácskozások teremeiben, a kisebb gyülekezetekben.”²²⁰ A kifejezés terminussá előléptetése a modern, aktuális viszonyoknak való megfelelést jelképezte, amit Lonovics kitűnően megérezett, és – a liberálisok ellenérzéseit kiváltva – megfelelően alkalmazott.

Majláth a katolikus egyház kiemelt világi támogatója volt, így a jellemének domináns jegyeként kidomborított vallásosságot reális jellemzőként értékelhetjük, ugyanakkor kedvező alkalmat teremtett Lonovicsnak, hogy ismét részletezze a felvilágosodás, különösen a laicizálódás, a szekularizáció és az ateizmus elleni elveit, valamint kárhoztassa az individualizmus térhódítását. Az „oly időben növekedett” megfogalmazás, kontextusa révén, erősen emlékeztet az előző beszédben alkalmazott „boldogtalan idő” kifejezésre: „a tudomány többnyire vallástalan s magának a társadalomnak léte is problematikus volt. Egy nagy vajadásban szenvedett az emberiség, s a forradalom hősei, miután trónokat forgattak fel, bűnös diadaléretőkben, mint új Titánok, az eget akarák meghágni.” Ez utóbbi naturalisztikus ábrázolás során a téma iránti hev érzékeltetésének legmagasabb – Lonovicsra igen ritkán jellemző – fokát tapasztalhatjuk, különösen, ha figyelmeztünk az antik mitológia jelképeinek ugyancsak szokatlan használatára. A csaknem negyven évvel

nagy-kéri Scitovszky János pécsi püspök által mondottakból, Pécssett, 1844, 12–22, főként 15. Kiemelés az eredetiben.

²¹⁸ LONOVICS 1863, 14–15.

²¹⁹ *Uo.*, 13.

²²⁰ SCITOVSZKY János, *Ujévre* (Pécssett, a főtemplomban. 1844) = *Uő, Egyházi beszédek, i. m.*, 31–41, idézet: 35.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXXI. évfolyam 1. szám

korábban kifejtett gondolat – részben valós egyházpolitikai események következtében – ez alkalommal még erőteljesebben tűnik fel: vallásellenesség dűl a tudásvágy miatt.²²¹

Lonovics sikerrel tesz eleget azon nagy hagyománnyal bíró kíváncsiságnak, miszerint lehetőleg ne térjen ki a szónok (különösen a prédikátor) a támadni vágyott elméletek részletezésére, hiszen azzal akár felszithatja egy már kialudt tűz parazsát.²²² Ennek jeleként értelmezhető, hogy a Klobusiczky fölötti beszédben kevésbé jellemzi a felvilágosodást, mint a Majláth felettiben, hiszen a reformkort követően már kevésbé bírt aktuálpolitikai jelentőséggel, ezáltal „veszéllyel” a ráció és az empirizmus hatalmára építő gondolkodás. Bizonyos elemeket azonban – felvilágosodás-ellenes hittársaihoz hasonlóan – Lonovics is átvesz a kritizált irányzatok központi elemeiből, pl. „itt terjeszté elő az észen ’s tapasztaláson gyökerezett közhasznú javallatait; itt támogató tulajdon elméje’ mélységeiből merített meggyőző okokkal a’ fenn forgó idvességes Törvényt”.²²³ Országgyűlési felszólalásai során – konzervatív körökben kevésbé jellemzően – kifinomult eszköze lesz ez a szónoknak már a közeljövőben, jóllehet taktikai okokból.²²⁴ A biztonság kedvéért azonban nem mulasztja el a provizórium alatt íródott emlékszédben a negatívumok említése révén figyelmeztetni hallgatóit az 1789. évvel kezdődő események szörnyszerű eredményeire, mindenekelőtt a nyaktilóra, ahogy nem kerüli el tollát „sem az encyklopaedistáknak szóvirágba burkolt lassú mérge, sem a Voltaire szédítő gúnya”.²²⁵

A szabadelvűek szótárát fel-fellapozták ellenfeleik, s időnként kölcsönöztek abból, egy-egy kifejezés erejéig. A „türelem” és a „lelkiismereti szabadság” a reformkori szócsaták során a liberálisok gyakorta hangoztatott követelése volt, s bár a konzervatívok ugyancsak használták e terminusokat, természetesen egészen más értelemben tették, alapot adva a hosszan elnyúló polémiára. Lonovics szerint e nemes tulajdonságok jellemezték Majláthot – ami nyilván erősen szubjektív értékítéletéről ad számot.²²⁶

Az újkori szónokokra – Lonovicsra különösen – jellemző retorikai fogást alkalmazva kifejti, hogy a politika szemüvegén át szemlélve az ideológiai nézőpont befolyásolja az egyéniség megítélését, így a szabadelvűek hangos tábora a hagyományokhoz ragaszkodók emberi minőségét is negatívan értékeli, nem csupán elveiket utasítja el. Kivételt képez – legalábbis interpretációjában – Majláth, akit nem befolyásolt a politikai állásfoglalás terhének mindenre rátelepedő kényszere. A közjóért harcolt, *vagyon* és élete árán

²²¹ Apor József egyik prédikációjában ugyancsak láthatjuk a meghágás Dániel könyvére (Dán 8, 23–24) alapuló motívumát: „a hazánk ellen támadó Napóleont támadja a szószelekről, »ki a porból fel emelkedvén nem szégyellette az Pipinusok, Nagy Károlyok, Szent Lajosok szentséges tronusokban hágni éppen olyan időben midőn egy ártatlan királynak vére azon még füstölgöt, és az egeket boszu állásra hívta.«” LUKÁCSI, *i. m.*, 499.

²²² Vö. „...ha lehet félni, hogy a’ halgatónak eszébe ötlik valamelly ellenvetés, maga igyekezzen azt jó előre felkeresni és feltalálni az Orátor, de úgy hogy megtzáfoló feloldozás nélkül ne hagyja. A’ melly ellenvetésekre meg nem tud felelni, azokat jobb lesz elhalgatni, vagy erejéből kivéve, könnyebben megtzáfolható formában tenni fel”. GÁTI, *i. m.*, 26.

²²³ LONOVICS 1826, 18. Kiemelések tőlem.

²²⁴ Vö. DOBSZAY, *i. m.*, 125.

²²⁵ LONOVICS 1863, 15.

²²⁶ *Uo.*, 13.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXXI. évfolyam 4. szám

is – itt nyilván az 1841. évi saját római útjára gondol elsősorban, ami végső soron önköltségén, megtérítetlenül történt. Majláthot/önmagát a legnemesebb tulajdonsággal bírók között ábrázolja: „Az emberiség sem mélyebbre nem sülyedhetett, mint az emberáldozatban, sem magasbra nem emelkedhetett, mint az önfeláldozásban.”²²⁷

Majláthot retorikai teljesítménye apropóján ismét kimagaslónak ábrázolja Lonovics, amely viszont, úgy tűnik, mindössze újabb alkalom az előadó liberalizmus-ellenességének kifejtésére; ugyanis – olvashatjuk – a valódi szónokoktól²²⁸ élesen elhatárolható „demagóg és sophista szájhősök” miatt történtek Magyarországgal a vézes események, nyilván a forradalom és szabadságharc, illetőleg az azt követő megtorlások.²²⁹ Majláth viszont a „józan szabadság embere lévén”, azok közé az igazi „szónokok” közé tartozott, akik „irtózva a gondolattól, hogy hatalmuk hazájok káráig fajuljon”, a fontolva haladás híveként az apró lépések stratégiáját tekintették üdvösnek. A főispán szónoklatának jellemzésekor ismét menteget Lonovics: nem volt híján a tehetségnek, csupán nem akart üresen csengő lenni (nem hangzatos szavakban és pompás képekben, hanem az egyszerűen kifejezett, jól felépített érvelésben látja az érdemét); azonban Majláth – némileg Széchenyire emlékeztető módon – váteszként látta, hogy hová vezethet a szóban forgó – mások által az egyetlen követhetőnek ítélt – politikai magatartás.²³⁰

Lonovics a 19. század második felében a korábbinál lényegesebbnek tekinthette a szónoki vonatkozások jelentőségét. Klobusiczky retorikai képességeit gyakorlatilag annyiban jellemzi, hogy lefesti, hogyan „ragadá ékes szóllásának ígéző kellemeivel álméltkodására ’s tiszteletére, Országunk’ valamennyi nagyjait”²³¹ – Majláthtal kapcsolatban ellenben sokkal részletezőbb: „Egyébiránt az ő ékesszólásának jelleme s hatalma nem a csengő szavakban s keresett pompás képekben, hanem a gondolatok új, s egészséges s magas voltában, s az egybefüggő érvek ereje mellett a kifejezés egyszerűségében s azon sajátos festői tehetségben állott, mely szerint, midőn a múltrol vagy a jelenről szólt, szavaiban egy kristálytisztá s hű tükör mutatkozott; ha pedig olykor a jövőre is kiterjeszkedett, többnyire bús sejtelmek a látnokok hárfájának jóshangjaiként tünnek fel.”²³² A „lángész” kifejezés, amellyel – gyakorlatilag egyetlen komolyabb – méltatója jellemzi Lonovicsot, az angol klasszikus retorika triumvirátusának (Blair, Campbell,

²²⁷ LONOVICS 1863, 7.

²²⁸ Ez a pont arra utal, hogy Lonovics, miként már Platon, megkülönböztette a pozitív és negatív, másképp jó és rossz retorikát. Lásd FEHÉR M. István, *Filozófia, retorika, hermeneutika*, Világosság, 42(2003), 11–12. sz., 19–32. Lásd még VÍGH, *i. m.*, 16. Jellemző a szónoki képességek és az emberi tulajdonságok közötti szoros összefüggés feltételezése, pl. Cato szerint „jó szónok csak »jó ember« lehet.” Quintilianus megfogalmazásában: „a retorika a jó beszélés tudománya, úgyhogy a szónok mindenekelőtt derék, becsületes ember legyen, akkor annak hasznát lehetetlen kétségbe vonnunk.” VÍGH, *i. m.*, 33.

²²⁹ A szofisták, akik ellen Platon is fellépett, a gyönyörködtetést tartották a beszéd egyik fő funkciójának. VÍGH, *i. m.*, 15–16.

²³⁰ Az idézetek helye: LONOVICS 1863, 14.

²³¹ Uő 1826, 18.

²³² Uő 1863, 15.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXXI. évfolyam 1. szám

Whately) nézetével való rokonságra utal Horváth felfogásában²³³ – mely az előadókészséget is természeti adottságnak tekinti. Lonovics ehhez hasonlóan vélekedik,²³⁴ szemben az arisztotelészi retorika szellemével, és az ezt szem előtt tartó kiegyezés környéki szónoklattanok szerzőivel, akik „a valamennyiünkben benne szunnyadó szónoki képességet akarják mesterségbeli tudással fölvértezni.”²³⁵

Lonovics József 1863-as nacionalista elvei korábbi beszédéhez képest még kialakultabbak, „a világ legszabadabb népe”, a magyar – inkább az állam-, mint a kultúr-nemzet koncepciója keretén belül – piedesztálra kerül. A „többi nemzetiségek jogainak teljes méltánylása mellett igazoltaknak mutatni ki fajunk igényeit”, fogalmazza meg a szabadságharc után nem túl életképes, bár óvatosan fogalmazott elképzelést mint követendő magatartást, jóllehet felfogásával nem a kisebbség tábort erősítette. A „nép” érdemeit ecseteli az insurrectio – mely „a halált a szabadságnak elébe teszi” – és az 1741. évi országgyűlés híres jelmondata – „moriamur pro rege nostro” – révén, az arisztokratikus gondolkodás újabb bizonyítékaként.²³⁶ A nép, nemzet, faj fogalmai azonban kérdéses, milyen jelentéssel szerepelnek Lonovics szótárában.²³⁷ Egyes szöveghelyek alapján – a nemzetiségek jogainak elismerése mellett „igazoltaknak mutatni ki fajunk igényeit”, „emelni a nép vagyonságát és értelmiségét” – azt vélelmezhetjük, hogy a szónok a fajon a ’magyart’, a népen a ’nem nemes’ érti. A ma is népszerű gondolat fogalmazódik meg szerzőnkben – a legismertebb formában majd Adynál megjelenő „nekünk Mohács kell” –: „magyar fajunk csaknem páratlan honszeretetének okát” nem másban látja, mint „hazánk sokszoros előnye mellett különösen még egykori nagyságának s az őt ért annyi inség és szenvedésnek bús emlékezetében”.²³⁸ Széchenyi István önostorozó személyisége erősen módosít az eredeti értékelésen, napjainkra azonban még inkább érvényesnek tekinthetjük szavait: „A’ Magyarának semmi időben sem volt nagyobb vagy legalább károsb ellensége mint önmaga. ’S ezen boldogtalan öngyilkolási szellem, mely évrajzink minden lapjait diszteleníti, sehol egyebütt, mint Nemzetünk tenger-hiuságában ’s korlátot nem ismerő kevélységében vette eredetét.”²³⁹ A magyarság két különböző megrajzolása mögött, úgy vélem, az egykori figurák eltérő karaktere rejlik, amely tökéletesen kitűnik egyéni életrajzuk alakulásának alapján.

²³³ Gáti István ugyancsak kiemeli az egyéni adottság fontosságát: „a’ természet adja ezt a’ tehetséget”. Mindazonáltal „a’ fontosbeszédnek módját lehet is, szükséges is tanítani” – hirdeti. Magyarázata meglehetősen időtállóan bizonyult: „A’ minthogy látunk is olyan embereket minden nemzetben, kik soha nem tanulták annak mesterségét, még is mikor szükség, feltételeiket olly fontosan ki tudják beszélni született nyelveken, hogy a’ halgatókat egészen meggyőzik.” GÁTI, *i. m.*, 9.

²³⁴ „A szó, a beszéd ezen ajándokával Majláthunk különösen meg volt áldva”. LONOVICS 1863, 14.

²³⁵ VÍGH, *i. m.*, 95, 251.

²³⁶ LONOVICS 1863, 12.

²³⁷ A témához lásd DEBRECZENI, *i. m.*

²³⁸ LONOVICS 1863, 15.

²³⁹ Idézi BENKÓ Samu, *Széchenyi eszméinek és cselekedeteinek korabeli erdélyi fogadtatása*, Erdélyi Múzeum, 54(1992), 1–4. sz., 24–36, idézet: 27. Hasonlóan szól 1848. március 25-ei naplóbejegyzésében: „Nem remélek immár semmit; Magyarország haldoklik! Isten akarta így! Lehet, hogy a magyar faj javíthatatlan, nem nemesíthető!” SZÉCHENYI István, *Napló*, szerk. OLVÁNYI Ambrus, Bp., Gondolat, 1982², 12–16.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam 4. szám

Részben hasonló, részben egészen más szempontú ellentét rajzolódik ki a „haza bölcse” és a „turini remete” felfogása között. Előbbi hangsúlyozza: „abból, hogy [a nemzet – B. A. A.] erősebbnek hitte magát, mint amilyen volt, szomorú következtetések származtak; a mohácsi vész egyik oka erőnknek éppen ezen túlbecsülése lehetett.”²⁴⁰ Kossuth viszont Deák szemére veti: „te – fájdalom – nem bízol a nemzet erejében, s azzal vigasztalva magadat, hogy az élet és a körülmények enyhíteni fogják a következményeket, elfogadod a jogfeláldozásokat”.²⁴¹

Az Ausztriával, „a birodalom másik felével” való szoros egységet Lonovics fontos célnak tekinti, ahogy nacionalista érzelmei fölé helyezi a birodalomba tartozás érzését Pálffyknak írt levelében is. „Az osztrák monarchia, miként az a mennyei gondviselés szent végzése szerint számos különféle fajú, nyelvű s alkotmányú, de a közös fejedelem iránti hűségben összeforrt népekből létesült, valamint a lefolyt nehéz időkben a keleti vad csoportok rohama ellen a kereszténységnek s civilizációnak legyőzhetlen őrije volt, úgy magasztos rendeltetése szerint minden polyglott s etnografikus sajtószerevése mellett jövőben is képes leend, mint Európának egyik nagyhatalma, állását, tekintélyét s befolyását fenntartani.”²⁴² Az udvarral való kiegyezés kossuthi kritikájának, a „nemzet halálának” bizonyos elemei – úgy tűnik – még Lonovics felfogásába is beilleszthetők, hiszen „fajunk igényeit” az osztrák birodalom – alárendelt – részeként kívánja megőrizni. Elképzelése egyébként Ferenc József felfogásával paralel: „a kormány egyszerre nem kedvezhet valamennyi nemzetnek. A jelen pillanatban, amikor a nemzetiségek törekvései annyira divergensek, amikor lehetetlen, hogy a kormány valamennyinek megfeleljen, akkor az a feladata, hogy azokra támaszkodják, akiknek a legnagyobb életerejük van, egymáshoz szellemileg közel állnak, kölcsönös érdekeik közvetlenül érintkeznek, ti. a német és a magyar elemre.”²⁴³

A szabadságharc leverését követő időszak jellemzőjeként a kormányzat – a magyarokat félreállító, illetve jelentőségüket eltörpítő szándék értelmében – a nemzetiségi szempontból tagolt vidékeken a magyar nemzeti érdekekkel szemben a nemzetiségi igényeket érvényesítő főpapok (többek között Kolléricsik, Zabojszky és Moyses) kinevezésének rendszerét támogatta; 1867 után azonban a változtatás komoly szándékának biztos jeleként az egyházi és állami politika kapcsolatában a korábban, különösen Mária Terézia

²⁴⁰ DEÁK Ferenc, *A közös ügyek tárgyában készült javaslatról (Pest, 1867. március 28.)* = DEÁK Ferenc, KOSSUTH Lajos, *Párbeszéd a kiegyezésről*, bev. SZIGETHY Gábor, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1981 (Gondolkodó Magyarok) (a továbbiakban: DEÁK–KOSSUTH 1981), 16–52, idézet: 49.

²⁴¹ KOSSUTH Lajos, *Deák Ferencnek (Párizs, 1867. május 22.)* = DEÁK–KOSSUTH 1981, 53–65, idézet: 59. Kossuth a kiegyezéssel kapcsolatos „béccseli alkudozások titkairól” mondja a következőt: „én e tényben a nemzet halálát látom”. *Uo.*, 64.

²⁴² Lonovics József levele Pálffy Móriczhoz, Pest, 1862. január 31. OSZK Kt., Fol. Hung. 1920, IV, 251^r–254^v. „A nemzet modern fogalmának megszületése abban az oppozícióban érhető tetten, amelyben a kizáró jellegű rendi-nemesi nemzetértelmezéssel szembeesült az egységes és oszthatatlan politikai társadalom mint nemzet eszméje.” DEBRECZENI, *i. m.*, 525. Lonovics 1863-as felfogására sokkal inkább a jogkiterjesztő gondolkodásmód jellemző, mint négy évtizeddel korábban, érezhetően az egységes, bár sokszínű állam megerősítésének igényével lépett föl.

²⁴³ SOMOGYI Éva, *Ferenc József*, Bp., Gondolat, 1989 (Magyar História: Életrajzok), 152.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2019. CXXXI. évfolyam 1. szám

óta hangsúlyos udvari politika iránya „most már nem Bécs, hanem Magyarország érdekeit tartotta szem előtt.”²⁴⁴

Az alkotmányra való hivatkozás – némileg módosult formában – az 1863. évi beszédre is jellemző, a provizórium éveiben korántsem egyedülállóan, noha kevésbé elvtelenül rendszerhű alkotások is születtek szép számmal. „A királynak s a hazának egyiránt híve lévén, ebbeli loyális érzelmének kifejezését az ősi alkotmány iránti ragaszkodásban kereste” – fogalmaz Lonovics Majláth, illetőleg saját maga kapcsán.²⁴⁵ A konzervatív álláspont védelmezése során számot ad az – általa ugyancsak vállalhatónak ítélt – főispáni elvekről, melyek esszenciája nem más, mint a király és a haza támogatása, a tisztújítások során tapasztalható visszaélések visszaszorítása, a diéták egyenlőtlenségeinek kiküszöbölése, vagyis egy fenntartható rendszer túlburjánzásainak lenyesegetése. Teljesen világosan kiténik szavaiból, hogy a „régii intézményeinket elsodort özön árjaiból” lehetetlennek, s talán feleslegesnek is tartja a romok újjáépítését, sokkal inkább egy új, ugyanakkor régebbi elemeket bőven hasznosító struktúra megalkotását nevezi meg a politika elsődleges feladatának.²⁴⁶ Erős liberális-ellenes éllel utasítja el a külföldi példák követésének – általa megvalósíthatatlannak vélt, ugyanakkor sokak által támogatott – módját, amellyel szemben saját „történelmi múltunkat, nemzeti sajtáságunkat” tartja figyelembe veendőnek a jövő jogintézményeinek kialakítása folyamán.²⁴⁷ Idegen népek „építményének” átvétele helyett a magyar alkotmány „békés, zajtalan” átalakítását preferálja tehát Lonovics, egy évvel korábbi, Pálffy Mórchoz írt leveléhez hasonlóan: „Az 1848-i törvényhozók egyik megbocsáthatatlan bűne az, hogy vakmerően lerombolák a régi alkotmányt anélkül, hogy valamely életképes intézményt tudtak volna helyébe tenni”.²⁴⁸

Lonovics szubjektív látásmódja emlékbeszédének ezen a pontján igen markáns, hiszen az általa méltatott alak országgyűlési tevékenységének jellemzése finoman szólva sem ténszerű, ugyanis Majláth nemhogy elősegítette volna az említett vívmányok születését, valójában inkább gátolta azokat. A kiemelkedő országgyűlések felemlítése nagyszerű alkalmat szolgáltat ugyanakkor a főpaprak, hogy számot adjon széleskörű történelmi, jogi ismereteiről. Az 1839–1840. évi diétával kapcsolatban a – nézete szerint főleg Majláth fáradozásainak köszönhető – amnesztiát és a magyar nyelv ügyében elért eredményeket emeli ki (ez utóbbi egyaránt fontos volt a szabadelvűek és a konzervatívok számára),²⁴⁹ a liberális erők buzgalját természetesen meg sem említve. A nyelvkérdés

²⁴⁴ Lásd ADRIÁNYI Gábor, *Egyházpolitika a század közepén a püspöki kinevezések tükrében = Egyház és politika a XIX. századi Magyarországon*, szerk. HEGEDŰS András, BÁRDOS István, Esztergom, 1999, 131–140. Lásd még FRAKNÓI Vilmos, *A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Terézia koráig*, Bp., 1895; HEGEDŰS András, *Főkegyúri jog és felelős magyar minisztérium = Egyház és politika a XIX. századi Magyarországon, i. m.*, 141–150.

²⁴⁵ LONOVICS 1863, 16.

²⁴⁶ *Uo.*, 7.

²⁴⁷ *Uo.*, 16.

²⁴⁸ Lonovics József levele Pálffy Mórchoz, Pest, 1862. január 9. OSZK Kt., Fol. Hung. 1920, IV, 236^r–242^v.

²⁴⁹ Gáti István több helyen utal rá, hogy elsősorban azért foglalkozott írásaiban a magyar nyelv különböző vonatkozásaival, hogy megmutassa, „mitsoda ereje légyen az anyai nyelvnek a’ nemzeti karakter fenn tartása-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2019. CXXXI. évfolyam 1. szám

szempontjából jóllehet a következő diéta lényegesebb, hiszen fontos események történtek ugyan e tárgyban a reformkor teljes folyamán, azonban az 1844: 2. tc. vezette be hivatalosan a magyar államnyelv rendszerét. A „kompromisszumok országgyűlése” valóban jelentős történelmünkben – kivívott a részleges zsidóemancipációt célzó törvény, vagy elfogadásra került az önkéntes örökváltság intézménye, illetve komoly érvek hangzottak el a szólásszabadság ügye mellett –, bár Lonovics nyilvánvalóan szándékosan válogat az egyes törvénycikkek között.

Az 1843–1844. évi országgyűléssel kapcsolatban még hangsúlyosabban a jószágos Majláth képe jelenik meg, aki szinte egymaga vitte véghez a szimbolikus jelentőségű, polgárosodást megalapozó, jobbágyokat és nem-nemeseket boldogító intézkedések foganatosítását, a köztelherviselés elvének elfogadását; ez utóbbit ráadásul majd csak az 1848: 8. tc. mondja ki.²⁵⁰ Valószínűleg a jobbágyok birtokbírhatási jogára, a '44. évi diéta valós eredményére gondolhatott Lonovics, azonban Majláth érdemeinek további taglalása egyértelmű politikai állásfoglalásként értékelhető: a főispán ugyanis – olvashatjuk – elérte, hogy „a vallásbeli viszályok czélszerű intézkedések által meg voltak szüntetve”. Részben elfogadhatjuk e sorok igazságtartalmát, hiszen az 1844: 3. tc. többévnnyi huzavona után rendelkezett a vegyes házasságok és az áttérés társadalmilag elfogadható szabályozásáról (bár a törvény ellen egyébként a katolikus püspöki kar tagjaként Lonovics is szívós küzdelmet folytatott), azonban az 1848: 20. tc. is csupán a bevett vallások egyenlőségéről szólt. A passzív asszisztenciával kapcsolatos történések igen fontos elemét képezi az akkori csanádi püspök római útja, melynek során a pápai közbenjárás jelentősen hozzájárult a kérdés rendezéséhez; a „czélszerű intézkedések” kifejezés azonban sokkal inkább pozitívan cseng, mint ahogy valójában Lonovics megélte a helyzetet.²⁵¹ Széchenyi 1843. szeptember 5-ei naplóbejegyzésében vall az ország ügyeinek alakulását illető félelmeiről: „Hamar elmegyek. Lonovicshoz. – Néhány óráig maradok. Búsán beszélgetünk – a helyzetünkről.”²⁵² Aggodalma minden bizonnyal beszélgetőpartnerére is érvényes volt. A vallási sérelmek elsimítása Majláthtal kapcsolatban erős túlzásnak tekinthető, hiszen például 1826-ban, nem sokkal személynöki kinevezését követően, a gróf a szokásos eljárástól eltérő megoldást választott a szavazatszámmlálás

ra, milyen káros annak elmellőzése”. GÁTI István, *Fontos-beszéd tudománya vagy oratoria*, S. patakon, Nádaskay András által, 1823, *Előbeszéd*, X. A nyelvkérdés liberális elvekkel való összefonódására egyetlen példát idézve lásd: „a' magyaryelv 's nemzetiség ellen azért törnek, mert vele ugyanazulva van, mit Európa e' részében csak maga képvisel, 's mi sokak szemeiben szálka, t. i. az alkotmányos elv a' polgári 's lelkiismereti szabadság, az önkormányzás, az önkénynek utálata, a' felvilágosodás! A' szellemi haladás utáni vágyakodás! Ezekben rejlik azon kapcsolat, melly egyedül képes külön ajku nemzeteket összetartani. Itt rejlik pedig éppen a' magyarság elleni ármánykodásnak s azon visszhangnak a titka is, mellyet a' magyarság ellenségei némi keblekben találnak.” *Felséges Első Ferdinánd ausztriai császár, Magyar- és Csehország e' néven ötödik koronás királya által szabad királyi Pozsony városába 1843-diki május 14-kére rendelt magyar-országgyűlésen a' méltóságos Fő-rendeknél tartott országos ülések naplója*, III, Pozsony, 1843–1844, 66–67.

²⁵⁰ LONOVICS 1863, 16.

²⁵¹ Lásd főként VÁRADY L. Árpád és HERMANN Egyed idézett műveit. Lonovics Rómából „mindkét félt, ha nem is kielégítő, de megnyugtató végzéssel tért haza”. MENDLIK Ágoston, *IX. Pius római pápa és a magyar püspöki kar, vagyis főpapok és egyháznagyok életrajzgyűjteménye*, Pécssett, Lyceum, 1864, 139.

²⁵² SZÉCHENYI, *Napló*, i. m., 1018.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2020. CXXV. évfolyam 4. szám

során, hogy a kormány szempontjából kedvezőbb álláspontot támogassa. Olyannyira, hogy Széchenyi az alábbi sorokat jegyezte fel e naphoz kapcsolódóan: „Majláthé a dicsőség, hogy a magyar alkotmányt megdöntötte! Nevezetes nap!”²⁵³ Már ekkor erősen konzervativizmusáról volt híres és bizonyos körökben népszerű, ahogy a későbbi évtizedek során sem változott politikai és emberi habitusa.

1848 leírásánál ismét a mentegetés eszközével él Lonovics: Majláth a törvényhozás javát szolgálta a március 18-ai csonka – mindössze 17 tagot számláló – főrendi ülés elnapolásának indítványával.²⁵⁴ A gúnyos, zajongó tömeg, „a galériák terrorizmusa”²⁵⁵ hibájának rója fel az események kedvezőtlen alakulását: „nem azt fájlalta ő, a mi az akkori hongyülésen a nép köz érdekében történt, hanem azon szánandó rohamot, melylyel a törvényeket rögtönöztük.”²⁵⁶ A többes szám első személyű igealak ismét egyértelmű jele annak, hogy saját magát is exkuzálja; nem a reformokat hátráltatták, hanem a fontolva haladás, a lépésenként megvívott csaták híveiként a köz érdekét szolgálták.

Érdemi tanulságokkal szolgálhat a szöveg eredeti fogalmazványa:²⁵⁷ „a nép közérdekében, a művelt világ örömtapsaival üdvözölve történt” eseményekről olvashatunk, vagyis eredetileg a társadalmi elfogadottság hangsúlyozását fontosabbnak tartotta a szerző. A kéziratban a „szánandó rohamot (sic!), melylyel <{a szónoklatok varázsa alatt}> a törvényeket rögtönöztük” változatban – az általam jelölt, a szerző kezével utólag betoldott, majd mégis – kihúzott rész gyakorlatilag ismét a szofista, nyilván liberális retorikát kárhóztatja.²⁵⁸ Hosszabb, lényeges részlet is szerepel a kéziratban,²⁵⁹ amelyben a főpap – szokásától eltérően – nem jelöli a kihagyást: „Bekövetkeztek az 1848-i események, melyek fölötti elbúsultában nem azt fájlalta ő, a mi az akkori hongyülésen a nép közérdekében, a művelt világ örömtapsaival üdvözölve, történt, hanem azon <*> szánandó rohamot (sic!), melylyel <{a szónoklatok varázsa alatt}> a törvényeket rögtönöztük, *alig sejtván, hogy a nagy sebben a kitűzött czélt túlhaladtuk, s midőn, csak a réginek korszerű javítása volt s lehetett feladatunk, akaratlanul is atyáinknak annyi vésszel daczolt évez-*

²⁵³ 1826. március 9–10. SZÉCHENYI, *Napló, i. m.*, 459. Jóllehet „a legnagyobb magyar” éppen ellentétesnek gondolhatta a perszonális cselekedete mögött rejlő szándékot: „Én (miután biztosítottam, hogy nagy érdemet fog magának az udvarnál szerezni, – az egész magyar alkotmányt megdönthette volna etc. –) 10 vagy 20 év múlva emlékeztetni fogom e napra – s azt mondani, hogy becsületes ember és jó hazafi volt.” Uo. Kiemelések az eredetiben. Később több alkalommal is szembekerültek, lásd pl. 1840. április 22. *Uo.*, 912–913.

²⁵⁴ Visszaemlékezése nyilván nem függetleníthető a funkcionális, kultikus jellegtől, amely ’48-hoz tapadt és tapad. Lásd K. HORVÁTH, *i. m.*

²⁵⁵ Károlyi idézi a dietális bizottság, elsősorban Bartal és Szögyény kifejezését. Lásd KÁROLYI, *i. m.*, 37.

²⁵⁶ LONOVICS 1863, 17. Kiemelés tőlem. Ghyczy Kálmán, nádori ítélőmesterként, bár referálnia kellett volna, a személyes jelenlétet is elmulasztotta: „Oly vágatva ment a dolog, hogy én sem a rendek, sem a főrendek országos üléséről nem tudtam semmit”, idézi KÁROLYI, *i. m.*, 35.

²⁵⁷ Lásd *Kézirat*. A következő jelöléseket alkalmaztam: <n> kihúzott rész, [n] föléírt rész, {n} utólagos betoldás, * olvashatatlanság kifejezés.

²⁵⁸ *Kézirat*, 146^v.

²⁵⁹ A nyomtatottban hiányzó részt kurzívval jelöltem. Elgondolkodtató, mi lehet az oka a kihagyás – Lonovicsnál merőben szokatlan – jelöletlenségének. Elképzelhetőnek tarthatunk egy esetleges cenzori tollvonást, ámbar kellően nem indokolható.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXXI. évfolyam 1. szám

redes művét ledöntvén, romjain <uj divatelvek szerint s uj alapokon> egy egészen új alaku de tarthatlan épületet emeltünk.”

A csonka főrendi ülésen mindössze négy főpap volt jelen: Lonovics József csanádi, Scitovszky János pécsi, Rudnyánszky József besztercebányai püspök és Rimely Mihály pannonhalmi főapát. Ekkor „mondtak le” a tizedről, mely tényről említést sem tesz Lonovics. A – leginkább egykorú – köztudatban, sőt a szakirodalomban is általánosan él a képzet, mi több, a szófordulat, hogy Lonovics József jelentette be az egyházi klérus nevében a tizedről való lemondás szándékát, valójában azon egyházi személyek egyike volt, akik hangsúlyozottan a saját nevükben, vagyis saját bevételeikkel kapcsolatban tettek – felhatalmazás híján – nagylelkű, gesztusértékű kijelentést.²⁶⁰ A kérdés mellőzését feltehetően a – csupán napokkal az eseményt követő – konzervatív, különösen egyházi körökben támadt tiltakozás,²⁶¹ illetőleg a feudális bevétel végérvényes megszüntetésének terhe okozhatta. Ahogy nem említi Fiume vagy a vasút témáját sem, talán mert az ügy jelentős támogatói a gazdasági és infrastrukturális érdekek kiaknázása mellett a nemzeti szempontokat legalább olyan erőteljesen óhajtották érvényesíteni; ez utóbbit ugyanakkor Lonovics csakis a birodalmon belül tartotta kivitelezhetőnek.²⁶² Esetlegesen számba vehette emlékbeszéde készítésekor a Széchenyi nevével kapcsolatban fennmaradt anekdotát, amely túlzottan a köztudatban lévén éppen a liberális érzelmek felkorbácsolására teremthetett volna alkalmat, ugyanakkor a gróffal kapcsolatos egyes negatív

²⁶⁰ Lásd pl. SARNYAI Csaba Máté, *Kényszer és/vagy kompromisszum? Megjegyzések a klérus tizedről való lemondásának történetéhez (1848)*, *Egyháztörténeti Szemle*, 1(2000), 2. sz., 30–52; FAZEKAS Csaba, GYULAI ÉVA, *A katolikus egyház lemondása a tizedről 1848. március 18-án = A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XXXIX, szerk. VERES László, VIGA Gyula, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2000, 165–188. A kavarodást az okozhatja, hogy a papi rend alsó táblán helyet foglaló tagjai valóban lemondtak *motu proprio*, hirtelen elhatározással, valamint kárpótlás nélkül a dézsmáról, melyről a főrendeknek üzenetet küldtek, méltatván az áldozatot, „»mely a nép milliói szívében, míg e haza fennáll, örökösen hálás emlékezettel visszhangzani soha meg nem szünend.«” *Az Országgyűlési Irományokból* idézi KÁROLYI, *i. m.*, 42. Ezt követően a főtábla jelen lévő püspökei hasonlóképpen nyilatkoztak, azonban hangsúlyozottan saját állásukkal kapcsolatban. Lonovics másodikként szólalt fel: „noha a dézsma megszüntével csaknem valamennyi püspökségnek jelen jövedelmeik felét némelyek pedig legnagyobb részét elvesztendik, tekintve a másik táblán történeteket, s engedve a t.[ekintetes] RR.[endek] hazafiúi felszólításának, én is részemről kész vagyok a papi dézsmáról lemondani s ez áldozatot is a haza oltárára letenni”. Lásd *Felsőleges Első Ferdinánd austriai császár, Magyar- és Csehországok e néven ötödik apost. királya által Szabad Királyi Pozsony városába 1847-ik évi november 7-ikére rendeltetett Magyar-országgyűlésen a mélt.[óság]os Fő Rendeknél tartott országos ülések naplója*, Pozsonyban, 1848, 349.

²⁶¹ KÁROLYI, *i. m.*, 43.

²⁶² Széchenyi *A magyar közlekedési ügyről* című írásában már 1848-ban tisztán látja, hogy „a vasút fejlesztene a magyar vidéket is, és a csekély magyarságú perifériákat az ország középső, gazdag és inkább magyarok lakta részeihez kapcsolná”, mindamelllett a hazai ipar és kereskedelem fejlődését irányozná elő. Centrális vasúthálózati tervét az első felelős kormányban Kossuthal közösen terjesztette az országgyűlés elé – hogy felvillantsunk még egy indokot a sok lehetséges között. Lásd NAGY 1999, 95, 97.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2020. CXXVI. évfolyam 1. szám

vélemények megfogalmazódásának is teret engedhetett volna, amit barátságuk miatt nyilván eleve kerülni kívánhatott a főpap.²⁶³

Újabb refutációra figyelhetünk fel Lonovics szavaiban az 1848-as pesti országgyűlés eseményei kapcsán, amit Majláth, a sors forgandóságának áldozataként, korábbi, kiváltságos pozíciójától merőben eltérően, kénytelen volt jelentőségét veszítve megélni, miután az újdonsült helyzetben, az első népképviseleti országgyűlésben „nem jutott magas tehetségének kellő hatáskör”.²⁶⁴ Az „országos bizottmányban”, az 1849. január 4-én Windischgrätzhez indult küldöttségben való részvételének leírásakor ugyancsak igazolni igyekszik Lonovics Majláthot: „Magának ama testületnek állása több mint kétséges, a helyzet válságos, a feladat nehéz és sikamlós volt.” A siker illuzórikus képzetének felvétele révén önmagát – a szintén érintett félt – is rehabilitálja.²⁶⁵ A küldöttségről szándékosan nem tesz említést a főpap. Mindamellett, hogy Majláth életrajzában ugyancsak lényeges eleme, igen fontos pontját képezi a Lonovics-biográfiának, hiszen bár némileg leegyszerűsíti a képet a Vasárnapi Ujság 1867-es értékelése, alapvetően mégis elfogadhatjuk, s az idők távlatából egyre megalapozottabbnak tarthatjuk a hasonló értékeléseket: „S talán nem is volt más büne, mint ez [a követségben való részvétel – B. A. A.], miért oly keservesen kelle lakolnia. Oly idők következtek, midőn nemcsak a szabadelvű vagy éppen forradalmi politika emberei sujtattak halállal, száműzetéssel, börtönnel vagy egyéb büntetésekkel, hanem a régi híveknek is elfeledék minden egykori jó szolgálatát csak azért, ha hazájokat a válság és örvény szélén is szeretni s hozzá balsorsában ragaszkodni mertek...”²⁶⁶ Az idézet arra is jó példa, hogyan lesz az egyes megközelítések alapján hazaáruló, osztrákpártoló főpap a haza ügyének mártírjává, s az egyháztörténetben egykorúan, sőt még napjainkban is az áldozatok egyik jellemző típusává.²⁶⁷

Windischgrätznek rendkívül erőteljesen „udvarol” Lonovics, nem valamely körülmény által kényszerítette, kizárólag a folyamatosan hangsúlyozott rendszerhűség megjelentésének igénye vezérli. Az események alakulásáért ismét a sorsot, kvázi a kifür-

²⁶³ „István előre viszi a Hazát.” A szójáték alapjául az 1847 szeptemberében átadott pest–szolnoki vasútvonal István nevű mozdonya, s a szerelvény előtt haladó Haza nevű mozdony szolgált. A közbeszéd szerint Széchenyi e szavakkal fejezte volna ki István nádornak a vasút iránti bizalmát. *Uo.*, 92–93.

²⁶⁴ LONOVICS 1863, 17.

²⁶⁵ Vö. Deák szavaival: „Meg vagyok győződve, hogyha akkor, midőn minket az országgyűlés herceg Windischgrätz táborába küldött egyezkedés végett (*Halljuk!*), a herceg, ahelyett hogy föltétlen megadást követelt, jelen javaslatunk szerinti kiegyezkedéssel kínált volna meg, a nemzet képviselői nem lettek volna idegenek azt elfogadni.” DEÁK, *i. m.*, 46.

²⁶⁶ –R–, *Lonovics József*, Vasárnapi Ujság, 14(1867), 12. sz., 133–134.

²⁶⁷ Lásd többek között: „A gyűlés szeptember 28-tól kezdve forradalmi alakot öltvén magára V. Ferdinand törvényes királyunk azt october 3-án szétoszlatta. De a gyűlés törvényes királyunk intézkedését nem tekintve, tanácskozásait folytatta. Minthogy pedig Lonovics József azokban is részesültnek mondatott, a forradalom szerencsés legyőzete után annak egri érsekségre történt kinevezetése visszavonatott. Sőt a volt érsek fogság s perbe idézetett.” CHERRIER Miklós, *A magyar egyház története*, Pesten, Heckenast Gusztávnál, 1856, 354. Az egyháztörténész – még az önkényuralom időszaka alatt keletkezett – munkájában a pesti országgyűlésen való részvétellel, tehát törvényhozói minőségében látja Lonovics forradalmi kormányt pártoló attitűdjét, s ezáltal bűnösségét; nem a küldöttség tagjaként, vagyis nem egyszeri szerencsétlen esetként, hanem a szerencsétlen oldalon állás következményeként.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXV. évfolyam 1. szám

készhetetlen isteni szándékot hibáztatja; nem általában az Emberi természetet, de nem is konkrétan Valaki akaratát, és főleg nem a tábornagyot, aki „a nemzetünkhöz egyébként azelőtt is s később is mindig méltányosnak mutatkozott”. Meszlényi Antal kifejezésére emlékeztetnek Lonovics szavai, mikor az egyháztörténész a klérus viszonyulásának jellemzése során a „megbántottak szabadítójaként” nevezte meg az osztrák főherceget.²⁶⁸ Feltűnően sok az emlékezés kézírata és a végső változat közötti különbség ez esetben – az „azelőtt is” például csak a nyomtatott szövegben szerepel –, nyilván a sikamlós politikai háttér miatt. Szerzőnk jelen időben fogalmaz: „hinnünk lehet”, hogy el lehetett volna intézni méltányosan a helyzetet, ha a herceg „szelidebb s biztosítóbb választ ad”,²⁶⁹ s engedélyezi a király színe elé történő bocsátást. Szavai bizonyos mértékben ellentmondanak egymásnak, hiszen vagy komoly esélye volt („hinnünk lehet”) a diplomáciai megoldásnak,²⁷⁰ vagy sem („gyenge remény”).²⁷¹ Ez a leírás teljesen ellentétes az Ipolyiével: „a győzelem reményében elbizott vezér a nemzetközi törvény azon sérthetlensége ellenére, mely a követnek szent személyét fedezi, elfogatva a követség egyik tagját, és visszautasítva a többi, az általa még létesíthető béke és polgárvér kimélete elől szívét keményen elzárta.”²⁷² Érdeemes ugyanakkor ismét megvizsgálni a kéziratot az antagonizmus feloldásához, hiszen eredetileg az „ama testületnek állása” helyett „az országgyűlésnek állása, <jogosultsága>” szerepelt,²⁷³ így az eredeti megoldás nem a küldöttségre vonatkozott, hanem az országgyűlésre, amelyről vallott véleményét legin-

²⁶⁸ MESZLÉNYI Antal, *A magyar katolikus egyház és az állam 1848–49-ben*, Bp., 1928, 185.

²⁶⁹ *Kézirat*, 147^v. A nyomtatott változatban a „szelidebb”, nyilván a kedélyek csillapításának igényével, nem szerepel. Lásd LONOVICS 1863, 17.

²⁷⁰ Lonovics kézírása a „hiszem azt” kifejezést örökíti meg. A végső változat az előadó egyéni véleményével szemben sokkal inkább a kollektív történelmi tudatot hangsúlyozza. *Kézirat*, 147^v.

²⁷¹ Az eredeti fogalmazványban e mondat egyáltalán nem látható: „Sorsunk úgy hozta magával, hogy az ezen küldöttséghez kötött gyenge remény is eltűnjék, miként eltűnik a szívárvány a viharban.” Lásd LONOVICS 1863, 18. A sors forgandóságának hangsúlyozásával kisebbsíti a tábornagy jelentőségét, ezáltal a felelősségét. Nem véletlenül maradhatott ki a kézírásos változatban még olvasható részlet sem, miszerint akár megengedi Windischgrätz, hogy a küldöttség, miként „szándéka volt s előtte nyilatkozott is, közvetlenül Ollmützbe” járuljon: nyilván a herceg jó szándékát kívánta hangsúlyozni Lonovics e gondolat által, később viszont éppen ellentétesnek érezhette, hiszen ha már szavát is adta a tábornagy, akkor lelkiismeretlen, egyértelműen negatív figura benyomását kelti. *Kézirat*, 147^v.

²⁷² IPOLYI, *i. m.*, 50. Vö. a kortárs elfogult, a tényeknek nem minden ponton megfeleltethető leírásával: „Az országgyűlése Debreczenből Hám primást, Lonovics egri érseket, a két Majláthot, Batthányi (!) Lajost, Deákot (többek neveit nem tudom:) Windischgracchez, v(agy) ha ezzel végezni n(em) lehetne (:mivel)hog y kimondá, miképen ő rebelleikkel alkudni n(em) fog, s ezért Ivánka parlamentérünket elis fogta:) az uj császárral értekezni oly módon, hogy őt elismerendik királynak, ha minden szabadságainkat, az uj törvényeket is, a pénz s hadi ministeriumot biztosítja a Nemzetnek. De Görgei őket visszapirongatta.” PIRY, *i. m.*, 94. (Hám János esztergomi érsek nem volt tagja a küldöttségnek.) Vö. „Battyány Lajos gróf és Deák Ferenc mint küldöttek egyezkedni mentek Windisch-Grätzhez, ki ekkor mondta azon emlékezetes szavakat: »Lázadókkal nem alku-do-zom« –, s a küldötteket letartóztatta. Most már belátta a nemzet, kikkel van dolga, s hogy itt nem marad egyéb hátra, mint élethalálharcot vívni.” DEGRÉ Alajos, *Visszaemlékezéseim*, bev. UGRIN Aranka, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983 (Magyar Századok), 248.

²⁷³ *Kézirat*, 147^v.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. évfolyam 4. szám

kább a kihúzott kifejezés érzékelteti: egy törvénytelen országgyűlés által delegált küldöttség természetesen nem járhatott sikerrel.

A függetlenség eszméjét nyilván nem tartja egy 1863. évi *emlékbeszéd* keretei között tárgyalható kérdésnek, más forrásból azonban ismert a hosszú évtizedeket meghatározó ideához fűződő sommázata: „miután Magyarország függetlensége magában csak egy szép fikció, de amelynek hitében a nemzet boldog levén, ahhoz mindenkor forróan ragaszkodott, s miután mindezen függetlenségi igény mellett is a monarchiának főfontosságú s -érdekű s minden kérdésen s vitatáson túlfekvő egysége valamint a múltban biztosítva volt, úgy a jövőre is célszerű törvények által még inkább biztosítva lehet”.²⁷⁴ Nem állt egyedül Lonovics Windischgrätz kedvező bírálatával (s talán még nem is a minoritás táborát erősítette), hiszen a herceg pozitív értékelése a korban, miként két évtizeddel korábban is, meglehetősen megosztó volt. A katolikus püspöki kar nagy része hódolattal járult az osztrák főméltóság elé 1849. január 20-án, de az alsó papság köréből szintén kerültek ki ünnepélyes köszöntések. A függetlenségről való diskurzus hiánya hasonló – a felesleges feszültségeket elkerülni kívánó – okból történhet, miként az, hogy a szabadságharc kiemelkedő történései (ugyancsak feltűnően) elkerülik tollát, pedig jó alkalom lehetett volna a – már a kortársak egy részénél, pl. gróf Andrássy Györgynél, majd a történeti értékelés során hosszú időn keresztül előforduló – protestáns ügyként aposztrofált kérdés saját szempontú megvilágítására, s így az önigazolásra.²⁷⁵

Önmagát is jellemzi azonban Lonovics annak ecsetelésekor, milyen érzékenyen érintette Majláthot hivatalának másra történő átruházása. Nagyszerűen ábrázolja a politikus habitusát, hogy beiktatásának körülményeit személynöki minőségében nem fogadta kitörő lelkesedéssel, ugyanakkor országbíróként (1839-től) sokkal megfelelőbbnek találhatta posztját: „Az új személyes, Majláth, beiktatott. Orcája egy csatát veszített generális.”²⁷⁶ Lonovics ugyanis a friss egri érseki méltóságától hasonlóan fájó szívvel vált meg, még ha igyekezett is ellenkező benyomást kelteni: „A mi lemondásomat illeti, ez nekem épen semmi áldozatba sem került, s én, kit évekig fárasztott a gondolat: nem volna e nyugalom s üdvözsegem érdekében jobb, püspöki hivatalomtól megválttan, félrevonulnom? mondhatom, könnyebb szívvel tettem le azt, mint sem felválttam, s leléptemet később sem volt okom megbánni.”²⁷⁷ A száműzetésének emblémájaként kiemelhető magány mindent elsöprő érzése ugyancsak nyomaszthatta a pezsgő társasági

²⁷⁴ Lonovics József levele Pálffy Móriczhoz, Pest, 1862. január 9. OSZK Kt., Fol. Hung. 1920, IV, 236^r–242^v.

²⁷⁵ Vö. KÓSA László, *A református egyház 1848-ban = Egyház és politika a XIX. századi Magyarországon*, i. m., 45–56, főként 45.

²⁷⁶ 1826. január 9. Lásd SZÉCHENYI, *Napló*, i. m., 445.

²⁷⁷ Lonovics József levele Fogarassy Mihály püspökhöz, Pest, 1862. augusztus 30. OSZK Kt., Fol. Hung. 1920, IV, f. 276. Vö. „mélán habzom az iránt, vajjon nem volna e rám nézve tanácsosabb, futva a világ zaját, hátra levő napjaimat a magányban kizárólag bűneim siratásának, »az örök esztendőké feletti elmélkedésnek«, szóval üdvözsegem háborítlan munkálásának szentelni?” Lonovics József levele Pálffy Móriczhoz, Rajka, 1866. október 15. OSZK Kt., Fol. Hung. 1920, IV, ff. 726–727.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXXI. évfolyam 1. szám

élethez szokott Lonovicsot,²⁷⁸ még ha tudjuk is, hogy melki, majd bécsi környezete messze állt az emigránsokat jellemző elzártságtól. Elvhűségét mutatja, hogy még kényeszerű távollétében, különösen a jobbra fordult állapotokban, „az újra feléledt alkotmányosság hajnalának” idején – nyilván a kiegyezés körvonalazódásának előestéjén – is szüntelenül hitt a fejedelem kegyességében, elévülhetetlen jogaiban.²⁷⁹ Lonovics emigrációs élménye egész más képet tükröz, mint a jellemzően Franciaországban, de akár Angliában, Amerikában stb. élő, kényszerszállást töltő politikusok, katonák, a hivatalos rendszer szemében nemkívánatos elemek tapasztalatai.²⁸⁰ Majláth dicsőségét Lonovics – ezúttal – a fátumtól függetlennek, érdemei méltó jutalmaként értékeli,²⁸¹ később viszont éppen a sorsot hibáztatja életének kedvezőtlen alakulásáért. Feltételezhetjük, hogy hasonlóan gondolkodott saját biográfiájával kapcsolatban is, amit, ha csupán a két, igazán soha el nem foglalt érseki posztját, vagy a primási kinevezésének gyorsan elillanó esélyét nézzük is, részben jogosnak vélhetünk.

„Lonovics József csanádi püspök bámulatos eszével, tudományával és szónoki tehetőségével meteoroként fénylett”, jellemzi az egykori főrendiházi elnök, Szógyény-Marich László.²⁸² Szavait – sokkal inkább, mint Ipolyi jellemzését – elfogadhatjuk, hozzátéve, hogy a borsodi születésű egyházfő egész életében szilárdan hitt a monarchiában, ami az eseménydús, a közhangulat terén – liberális irányba – határozott kiállást igénylő 19. században, s ezáltal az utókor értékelésében nem kis mértékben eljelentéktelenítette a – ráadásul a katolikus egyház érdekeit védő – főpap szónoki érdemeit.²⁸³

²⁷⁸ „Lonovics, a szent-benedekiek mölki apátságában, hazájától távol, néma magányban siratható hazáját, saját multját s legfényesebb pontján eljátszott jövőjét. De ő filozóf volt; s nem tett szemrehányást magának: hogy kötelességét teljesítette, bár ily nagy árt kellett is fizetnie érte.” Vasárnapi Ujság, 14(1867), i. m., 134.

²⁷⁹ LONOVICS 1863, 18.

²⁸⁰ Vö. A. SZABÓ Magda, *Magyar utak, magyar sorsok a 19. századi Franciaországban*, ItK, 112(2008), 533–581.

²⁸¹ LONOVICS 1863, 12.

²⁸² SZÓGYÉNY-MARICH, i. m., 10. Saját bevallása szerint törekedett az objektív ábrázolásra: „Jegyzeteimben a rideg valóhoz tartottam magamat, s minden pártszenvédély nélkül írtam azokat: politikai elleneimben mindig szívesen elismertem a jóakaratot és a hazafias érdemet, de viszont személyes és elvbarátim iránt sem voltam a tények hű felsorolásában több kímélettel, mint a hogy a valónak elferdítése nélkül lehettem.” *Uo.*, *Előszó*, VIII. Nekrológusa szerint „Szógyény emlékiratai az eseményeket, a melyeknek szerzőjük tanuja volt, terjedelmesen, historikus objectivitással, összefüggően adják elő.” N. N., *Idősb Szógyény-Marich László*, Vasárnapi Ujság, 40(1893), 48. sz., 801–802, idézet: 802.

²⁸³ Ipolyi szerint „nem volt ő azon mérhetlen nagyságu meteorok, nem azon excentricus testek s alakzatok egyike, minők rendesen az emberi nagyságoknál a közönséges életfolyamat megzavarólag lépnek fel: amint egyszerre ismeretlen vagy kétes homályu előzményekből feltűnnek és vihart keltve, tisztítják ugyan a leget, de saját tűzöktől felemésztve, erőszakosan amint jöttek, szikrázó vagy gyújtó fényes pályájokat lefutva, enyésznek el.” IPOLYI, i. m., 4–5. Vö. Kőlcsey jellemzésével, PAP Endre, i. m., 332: „Vannak szónokok, kiknek hatása elenyészik az étellel, az embernyommal, melyet vezérleltek, mint az énekesé, midőn hangja a chorból kihál.”

GÖMÖRI GYÖRGY

BÉKÁSSY FERENC NÉMET NYELVŰ LEVELE DUCZYNSKA ILONÁHOZ

Békássy Ferencnek, a fiatalon meghalt magyar–angol költőnek két lány-unokatestvére volt, mindkettővel szoros kapcsolatot tartott. Közülük az idősebb, Flóra, Békássy Elemér lánya, Ferenchez hasonlóan az angliai Bedales magániskolában is tanult, míg a másik, Békássy Helén lánya, Duczynska Ilona, a későbbi forradalmár, mondhatni Zsennyén, a Békássy családban nőtt fel.¹ Ferenc valószínűleg Békássy Flórával is levelezett, de ezek a levelei vagy elvesztek, vagy lappanganak. Az OSZK tulajdonában lévő Duczynska-levelezésben (Fond 212) hiába kerestem levelet Ferencről, de évekkor ezelőtt valakitől (talán az 1982-ben elhunyt Gál Istvántól?) megkaptam egy, az akkor már valószínűleg Svájcban tartózkodó Duczynska Ilonához írt hosszú, 1914-es Békássy-levelet xerox-másolatát, amelyet most, a magyarországi Békássy-újrafelfedezés-kiadás fényében érdemes közzétenni.

A levél több szempontból érdekes: Pápán íródott, ahol Békássy Ferenc Angliából való hazatérése után katonai kiképzésen vett részt 1914 őszén. Német és magyar nyelvű, amennyiben annak német szövegébe a költő beírt egy saját (?) versszakot magyarul, majd egy teljesen új verset is, *Az év* című vers szövegváltozatát.² Maga a levél különös keveréke egy rendkívül művelt, idealista fiatalember gondolatainak és reményeinek, valamint pápai katonai kiképzése leírásának. Bár szeretne mielőbb a frontra kerülni, ez nem jelenti, hogy lelkes „háborúpártivá” vált volna (erre utal a levél „nicht bekehrte zu sein” kitétele). Mivel Békássy Ferenc hat év középiskolai tanulás után három egyetemi évet töltött az angliai Cambridge-ben és hazatérésekor számos barátjától kellett elbúcsúznia, érzelmileg továbbra is erősen kötődik Angliához. Ugyanakkor úgy érzi, a háború annyira más helyzetet teremtett, hogy minden korábbi élménye „a távoli múlt” kategóriájába tartozik. De a jövőt illetően is csak ködös elképzelései vannak, mint írja, „az orromnál csak pár lépésnyire látok előre”, és csak abban az egyben biztos, hogy ha túléli a háborút, írni fog.

Alábbiakban eredeti helyesírással közöljük a kéziratos levél teljes szövegét, különös tekintettel a benne foglalt Békássy-versre.

¹ Erről lásd DUCZYNSKA Ilona *Korán reggel* c. emlékezését, Új Írás, 1973, 6–25.

² BÉKÁSSY Ferenc *Egybegyűjtött írásai*, szerk. WEINER SENNYEY Tibor, Bp.–Zsennye, Aranymadár Alapítvány–Irodalmi Jelen, 2010, 47–48.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2010. CXXXI. évfolyam 11. szám

Pápa, 10. XI. 1914

Liebe Csics!³

Es kommt mir sehr komisch vor dass ich Dir einen deutschen Brief schreibe, übrigens geht es auch schwer und Du musst nicht gar zu viel lachen wenn ich Fehler mache oder den richtigen Ausdruck nicht finden kann.

Bisher ist es mir ziemlich gut gegangen, man hatte zu viel zu tun um nachzudenken; die Offiziere waren überhaupt sehr auständig und ein Leutnant (einer von diesen alten Leutnanten die es nur jetzt gibt) hat mir viel vom Reiten usw. gelehrt, der selben ein sehr tüchtigen Reitsmann war. Damals wüssten wir noch nicht, wie lange wir noch hier bleiben sollten, jede Woche ist jemand weggegangen, und wir waren ganz wenige beim Essen. Dann wurde ich krank und lag da auf meinem Bett und dachte an die alte Zeiten (meine Jahre in Cambridge sind schon alte Zeiten) und machte Pläne und Weltphilosophie; nachher war ich zuhause (sic!) (als wir die Karte geschrieben haben) und als ich zurück kam war alles arg verändert. Wir hatten einen neuen Kommandant. Es gab neue Offiziere, noch ältere, schon zu alte; oder solche die schon vom Krieg verwundet oder krank zurück gekommen sind: die sind zu müde oder es ekelt sie, mit uns diese Routine [kihúzott szó] durchmachen. Jetzt ist es vielleicht bestimmt dass ich ende Jänner gehe, es sind noch drei Monate bis dahin, und ich möchte schon gerne fort. Ich möchte überhaupt sehr gerne gehen. (Dazu bracht man nämlich nicht, bekehrt zu sein.) Hat Dir die Helka schon geschrieben, dass Piki zu hause ist, und dass er sich beim Aero-Club melden will? – Wenn nur Jani und Cini nicht in England wären!⁴

Deine Pläne sind vielleicht herrlicher wie die meine.⁵ Wenn ich glauben könnte dass man die Zustände der Menschheit bessern kann! Es ist aber ganz umsonst, die Menge wird sie immer falsch aufnützen oder etwas ganz verrücktes (z. B. Industrie, [kihúzott szó], Kirche, Cafés, Gefängnisse) daraus machen wollen – als ob man noch etwas ausdenken sollte, und es nicht völlig genügend wäre das, was ist, nicht auffassen (und so hinein passen) können. Es sind nur einige, die die Zustände immer auf guter Weise ausnützen; und ihnen geht alles – wenn sie auch nicht immer Glückliche sind, haben sie sich einen rechten Leben. Aber um bessere Zustände zu haben, ist eine bessere Rasse notwendig oder eine neue Erde (das wird es schon geben).

Ja, wenn man nachdenkt, wäre das alles in Ordnung, aber ach! Ausser diese Zuständen leben auch diese gute, kluge Menschen nicht; und sie müssen sich um sie kümmern. Ach, wenn ich nun glauben könnte dass man noch sagen wir unsere Zustände (hier in Ungarn) bessern kann, dass wir nicht vor einem allgemeinen Zusammenstürzen stehen (ich meine, auch wenn – wie wahrscheinlich – wir siegen sollen). Das gute Leben hängt nicht von den Zuständen ab, das Glückliche aber vollkommen. Und von der Erde auch:

³ Duczynska Ilonának a Békássy családban használt beceneve.

⁴ „Piki” István, Békássy Ferenc akkor még Svájcban tartózkodó testvére. „Jani” az Angliában internált János és „Cini” Békássy Éva, aki 1914–1915 első két szemeszterét még a Bedales iskolában töltötte.

⁵ Duczynska egy korábbi levelében szocialista meggyőződéséről íratott, erre reflektál Békássy.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXXI. évfolyam 4. szám

Gyász égitetek lassú énekével
Az űr setétje rá ha visszahull,
A pompás csillagok gyászmenetével
Csak ismeretlen égi tűz vonul:

und wie kann es mich trösten, dass es eine neue Erde geben soll? (oder hier a z. B. ein neues Volk und Land?) Das wäre eben so, wie, wenn einem jemand stirbt, sich damit trösten wollen dass irgendwo ein noch besserer Mensch geboren ist.

Meine Pläne waren alle die von einem Menschen der sich in seinem Mantel umhüllt und zu ferne stehende, einzelne Mitwirken hinüberschaut. (Ich will natürlich schreiben. Wissenschaftliche haben die Poesie immer verdorben, vielleicht kann ein Dichter – d.h. ich – eine Wissenschaft verbessern die ganz zu den litterae humaniores gehören soll, nicht zum Mathesis, d.h. die Geschichte.) Übrigens, jetzt ist Krieg und in allem was dem Krieg angeht, kann ich nur ein paar Schritte vor meine Nase sehen, und weiss nichts weiteres und kann das ganze nicht beurteilen. Wenn ich nur diese Schritte machen kann.

Alle Nachrichten wirst Du schon wissen, und ich habe schon genug über mir selbst geschrieben. Nicht wahr, um Weinachten treffen wir uns sicher.

Jetzt werde ich noch (da es noch Platz auf dem Papier gibt) ein Gedicht hinschreiben. Ich habe es jetzt gemacht, als ich von Sennye weggekommen. Ich habe Sennye schon sehr lange nicht in Herbst gesehen, ich war immer in England usw. Es ist nicht vom Krieg.

A fák az utszegélyen hosszú sorba'
Hullatják sárga levelük a porba:
Halk zörrenéssel hull a száraz ág,
Az év, az élet egy szomorúság.⁶

A vadszőlőlevél ma vérpiros,
Az erdő hullott lombtól kárpitos:
Könnyekkel sír a föld is ide lenn;⁷
Dermedt az élet mely már nem terem.

Egy-egy ruhát miként a szív, levet,
Egy-egy szerelmet vagy szeretetet
Mellyel pompában öltözködve jött,
S mely elmulik, mert meggyümölcsözött.

Mint aki vándor, termék nagy során,
S a gyermekévek ékes ajtaján

⁶ Szövegváltozat a BÉKÁSSY Ferenc *Egybegyűjtött írása*hoz képest, ahol a 47. lapon „nyomorúság” áll.

⁷ Szövegváltozat: „A föld is könnyez minden reggelen”, BÉKÁSSY, *i. m.*, 47.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2010. CXXIII. évfolyam 4. szám

A játék-álmok⁸ köntösét lerázza,
S úgy lép a kínos, édes ifjúságba

Arannyal áttört könnyű gyolcs ruhában,⁹
S új köntöst vet le minden új szobában.
Míg napsugárba¹⁰ öltöztvén, megáll
Kitárt karokkal, és ez: a halál –

Ugy koldus-diszét már az év lerázza,
Ugy meztelen szép teste, földje, fája –¹¹
Nem nyomorék nem megtört koldus ő.¹²
Bölcs, fáradt vándor, aki halni jó.

Bölcs, fáradt vándor, vetve már az ágy:¹³
Mire megérik a Halálra-Vágy,
Hús hó takarja el,¹⁴ mely szenvedett,
Kifáradt, szép, szerelmes testedet.

Ich bin schon ganz müde und schläfrig, und kann nicht an diesem Brief und Gedicht denken. Leb wohl! [több szó áthúzva]

ezerszer csókol

Feri.

Néhány szót kell még fűzni a fenti levélben közölt vers szövegváltozatához. Mivel a legújabb, 2010-es Békássy-kiadás az *Elmerült sziget* (1915) című gyűjteményben közölt verset veszi alapszövegül, ebben a vers alatt keltezőként „Sennye, 1914 október” áll. A Duczynska Ilonának írt levél alapján viszont nem kétséges, hogy a vers első változata Pápán íródott 1914. október elején. Mivel a *Békássy Ferenc összegyűjtött írásaiban Az év két Pápán írott* (1914 szeptembere és novembere között született) vers között áll, nem tudni, miért keltezte a kiadó (illetve Békássy Emma, a költő édesanyja) Zsennyére – talán azért, mert talált egy újabb kézírásos szövegváltozatot és a Duczynskához írt levelet természetesen nem ismerhette. A pápai szöveg utolsó versszakának javított sora groteszkül szembesíti a természet közönyét a „pihenni vágyó” halott egyéni sorsával. A további Békássy-kiadásokban, úgy véljük, mindkét változatot kellene közölni.

⁸ Szövegváltozat: „a játék álmok”, *i. m.*, 48.

⁹ Szövegváltozat: „gyolcsruhában”, *uo.*

¹⁰ Szövegváltozat: „napsugárban”, *uo.*

¹¹ Szövegváltozat: pont van gondolatjel helyett, *uo.*

¹² Szövegváltozat: kettőspont a pont helyett, *uo.*

¹³ Szövegváltozat: pontosvessző a kettőspont helyett, *uo.*

¹⁴ Jelentős szövegváltozat: „Víg tél takarja majd...”, BÉKÁSSY, *i. m.*, 48.

**MISSALE SECUNDUM MOREM ALME ECCLESIE
QUINQUEECCLESIENSIS, VENEZIA, JOHANNES EMERICUS
PRO JOHANNE PAEP LIBRARIO BUDENSI, 1499**

Facsimile kiadás, kíséret tanulmányok: Fedeles Tamás, Török József, Pohánka Éva,
Szekszárd, Schöck Kft., 2009, 287 + LXXVI l.

A pécsi egyházmegye 2009-ben ünnepelte alapításának 1000. évfordulóját. A millenniumra több tanulmánykötettel, tudományos konferenciával készültek az egyházmegye, a Pécsi Tudományegyetem, akadémiai intézetek, országos és egyházmegyei könyvtárak munkatársai. Nemcsak liturgia- és nyomdatörténeti, hanem bibliofil szempontból is a leglátványosabb kiadvány a pécsi székesegyház Mohács előtti liturgikus rendjét tartalmazó, 1499-ben Velencében megjelent misekönyv facsimile kiadása.

A kiadás azonban nemcsak egyszerű nyomdatechnikai megvalósítást igényelt, hanem szövegkiegészítést is. A fennmaradt négy példány közül egyik sem teljes. Az egyes kötetekből szerencsére nem azonos lapok hiányoznak, így a facsimile teljes példánnyá volt kiegészíthető. A Pécsi Püspöki Könyvtár tulajdonában lévő, V.V.8 jelzetű pergamen példány 101. és 112. levele hiányzik. A hasonló kiadásban ezeket az Országos Széchényi Könyvtár Inc. 989. jelzetű pergamen példányáról pótolták. Így az egyetlen teljes példány jelenleg maga a facsimile. Schöck Gyula a facsimile megjelentetésével (a nyomdatechnikától kezdve egészen a korabeli stílusjegyeket igényesen alkalmazó kötés kivitelezéséig) az 1499-es missale velencei kiadója és a budai könyvkereskedő Paep

János méltó utódának bizonyult. A kiadó a középkori csuklyáskönyvek funkcióját és a facsimile anyagi értékét egyszerre érzékelhető fadoboz tartóba egy tanulmánykötetet is helyezett. Ezzel szimbolikusan is összezárt a facsimile kettős rendeltetését, a bibliofil szempontokat és a teljes misszálé tudományos kutatásának jelenlegi eredményeit összegző dolgozatokat, amelyek a további kutatások kiindulási alapját képezik. Ez utóbbihoz járult hozzá az Országos Széchényi Könyvtár a hiányzó fóliók reprodukálásának engedélyezésével.

A tanulmánykötet szerzői Fedeles Tamás, Pohánka Éva és Török József, az adott tudományterület elismert szakemberei. A székesegyházi liturgikus gyakorlatot a főegyházmegye székesegyházában végzett liturgikus cselekmények rendje, a hozzá kapcsolódó szertartások szövegeinek összeállítása határozta meg. A pécsi püspökség az esztergomi érsekség alá tartozott, tehát liturgiájának alapját az esztergomi rítus adta. Ez azonban nem jelentette azt, hogy ne lettek volna helyi sajátosságok az adott egyháztartomány különböző püspöki székesegyházaiban. Az esztergomi főegyházmegye misekönyvei néhány évvel korábban már megjelentek nyomtatásban, így lehetőségük nyílt a kutatóknak az összehasonlításra. Török József liturgiátörténész professzor elvé-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam 4. szám

gezte ezt az összehasonlítást, s tanulmányában (XXXV–XLII) tételesen is felsorolta az esztergomitól eltérő gyakorlat egyes elemeit. Megállapította, hogy a misekönyv pécsi, nyilván kanonok összeállítói Guillelmus Durandus művére támaszkodtak, aki a középkor egyik vitathatatlan liturgikus szaktekintélye volt. Tételes megfigyeléseihez Török József egy gyakorlati pécsi példát is mellékel. Csárai Mátyás pécsi kanonok (1539–1543), a város Szent Bertalan templomának plébánosa, 1539-ben egy 1514-es bécsi kiadású, esztergomi rítusú misszáléknak volt a tulajdonosa, és minden jel szerint a használója is: a lapszélekre feljegyezte az esztergomitól eltérő pécsi liturgikus szokásokat. A tolvajlás kiderítéséhez, mint szerte Európában, Pécsen is Szent Gratianus segítségét kérték. Szent Livinus ünnepének miséje november 12-én azonban kizárólagos pécsi vonás: 1351-ben Miklós pécsi püspök hozta Gentből a szent vértanú ereklyéit, akinek kultusza a török hódítással elenyészett.

A liturgikus gyakorlat bemutatásán kívül a pécsi egyházmegye misszáléinak kiadástörténetét is megismerhetjük. Ebben is találunk Esztergomhoz vezető nyomokat. Az 1499-es velencei kiadás kánonképének nagysága, kottavonalazása, kéthasábos, fekete-piros nyomása azonos az 1495-ben Velencében nyomtatott esztergomi misszálé nyomdászati jellegzetességeivel. Az 1498-as esztergomi misszálé is Paep költségen jelent meg ugyanebben a nyomdában.

A pécsi székesegyház középkori liturgikus gyakorlatát két misszálé-kiadás őrzi. Mindkettőt Ernuszt Zsigmond püspök jelentette meg. Az 1487-es bázeli első kiadás BORSA Gedeon felfedezése, 1991-től ismert (vö. *A legrégebben nyomtatott pécsi*

misekönyv, MKsz, 107[1991], 258–261). A második kiadás 1499-ben jelent meg Paep János budai könyvkereskedő költségén, Ioannes Emericus de Spira velencei nyomdájában. E kiadásnak négy példánya ismert jelenleg. Három díszített, pergamen, a negyedik papír, színezetlen iniciálé metszetekkel. A pergamen példányoknak nemcsak értéke, hanem tartóssága is sokkal nagyobb volt, mint a papír példányoké. Az utóbbiak részben elhasználódtak, részben pedig feleslegessé váltak a római rítus Pázmány Péter által a nagyszombati zsinaton 1630-ban történt hivatalossá tételével. Így nagyobb arányú megsemmisülésük törvényszerű volt.

Nem tudjuk, vajon a pusztulás mekkora pécsi liturgikus könyvanyagot érinthetett. A kiadott példányok számáról sincsenek adataink, és nem tudjuk, vajon hány példány került Ernuszt Zsigmond pécsi püspök tulajdonába, illetve rajta keresztül az egyházmegyei papság használatába. Rejtve marad előttünk, hogy Ernuszt mekkora pénzüsszeget áldozott a nyomtatásra. Összehasonlítási alapul szolgálhat Bakócz misekönyvüzlete, aki még győri püspök korában, 1491-ben ezer forint értékben adott át misekönyveket Leonard Fogelbaider budai polgárnak; a tartozás fejében Fogelbaider házáat zálogjogon pedig megszerezte. Óvatos becslések szerint nagyjából 250 példány lehetett az ügylet tárgya. Ernuszt sem volt barátjánál, Bakócznál, az akkor már királyi kancellár esztergomi érseknél ügyetlenebb üzletember. Már csak azért sem, mert a pécsi püspök II. Ulászló kincstartója volt. Az ő politikai és egyházi pályafutását Fedeles Tamás rajzolta meg, aki az egyházmegye millenniumára megjelent egyházmegye-történetben a korszak többi főpapjának életét és tevékenységét is

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam 1. szám

feldolgozta. Ebben a tanulmányában részletes és alapos áttekintést adott Ernuszt püspökről, a világi és egyházi főúrról, politikai szerepléséről, gazdasági tevékenységéről, püspöki feladatainak teljesítéséről.

Ernuszt Zsigmond egyházi és világi pályafutása egy reneszánsz ember életútja. Apja, Ernuszt János bécsi kereskedőként budai polgár, aki gazdasági rátermettségével Mátyás kincstartója lett haláláig, szlávón bánként pedig az arisztokrácia sorába emelkedett. Fia, Zsigmond, a kor hazai gyakorlatának megfelelően egyetemi tanulmányait a bécsi egyetemen kezdte, majd Ferrarában szerezte meg a kortársak által is elismert humanista műveltségét. Mátyás királytól először a budafelhévi prépostságot kapta. Ennek javadalmával végezhette ferrarai tanulmányait, amelyeknek befejezésével 1473-ban azonnal pécsi püspökké nevezte ki az uralkodó. Neki adományozta a pécsi várat is. Mátyás halála után Korvin Jánost támogatta, de kulcsszerepet játszott Korvin János és Ulászló békekötésében is. Átmenetileg Miksa német-római királyhoz csatlakozott, Habsburg-pártisága a pozsonyi békekötésig tartott (1491), ezután II. Ulászló támogatója, 1494-ben kincstartója. Nem tudott azonban ellenállni a lehetőségnek, és sikkasztása után szabadságát csak óriási összeg lefizetésével tudta visszanyerni. A kor gyakorlatának megfelelően pappá szentelését halogatta, pedig apja végrendeletében ezt lelkére kötötte. Építkezései, s mind a püspökségi, mind magánbirtokainak kezelése igazi reneszánsz főúrra vallanak. Anyagias gondolkodása és magatartása vezetett erőszakos halálához 1505-ben.

A humanista főpap műveltségét, humanista tudományokban való jártasságát Bon-

fini és Ransanus egyaránt dicsérte. Ferrarai tanárai közül Ludovico Carbonéval való kapcsolatának emlékét egy korvina is őrzi, amelyet 1840-ben, Itáliában vásárolt meg Teleki József, az Akadémia elnöke, és a Teleki család által alapított Akadémiai Könyvtárnak ajándékozott (MTAK K 397). Carbone Mátyás királynak ajánlott párbeszédese művében a szerző beszélgetőtársa Ernuszt Zsigmond, akit az uralkodó dicső tetteiről és tulajdonságairól beszélt. Carbone „tisztelendő és nagytudományú főpapként” említi a pécsi püspököt. Az egyházmegye könyvkultúráját bemutató tanulmány indokoltan feltételezi, hogy Carbone műve Ernuszt kezdeményezésére jött létre. A humanista életeszménynek megfelelően támogatta Várdai Ferenc, a későbbi erdélyi püspök itáliai tanulmányait, gyűjtötte a feliratos római-kori köveket, amiket Ritoókné Szalay Ágnes kutatásai alapján ismerünk.

A püspök Ernuszt egyházmegyéjét elsősorban gazdaságilag kormányozta. Híveinek lelki gondozásával segédpüspökét bízta meg. Humanista ízlése és gazdasági érzéke, valamint „korszerűsége” abban is megmutatkozott, hogy egyházmegyéje számára a liturgikus könyveket már nyomtatta, míg székesegyháza számára díszes kéziratos szerkönyveket másoltatott egy „kölcsonkért” pálos scriptorral, Szegedi Gergellyel, akit 1502-től hat évig kívánt foglalkoztatni. A nyomtatott misszálék pergamenpéldányai gyönyörűen díszítettek, és saját székesegyházának használatára is bizonyosan ilyen minőségű szerkönyveket kívánt készíttetni. Ezekről azonban a fenti adaton kívül nincs tudomásunk. A pálos könyvmásoló hosszúra tervezett püspöki udvarbeli tartózkodását figyelembe véve okkal feltételezhető, hogy Ernuszt

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam 1. szám

nemcsak egyházi szerkönyveket kívánt másoltatni Szegedi Gergellyel, akinek egyébként a pálos forrásokban nincsen nyoma.

A nyomda- és könyvtörténet számára is sok értékes adattal szolgál Pohánka Éva tanulmánya az 1499-es misszálé fennmaradt négy példányának sorsáról. Csárai Mátyás (1539–1543) pécsi kanonok fentebb már ismertetett 1514-es bécsi kiadású, esztergomi rítusú misszáléjának pécsi használatából arra következtetett a példányokkal foglalkozó szerző, hogy a papírpéldányok 1543-ra már gyakorlatilag eltűntek. Az ország déli részeiről 1541 után megkezdődött az egyháziak északra, az ország biztonságosabb részébe való menekülése, ami az oklevelek és a könyvgyűjtemények „menekülését” is jelentette. Itt javadalmat is kaptak az elveszett helyett. A déli terület egyházi intézményei a javadalmakkal együtt pedig „in partibus infidelium” kerültek. 1543-ban Váraljai Szaniszló püspök a török elől elmenekült Pécsről. Szepesi prépostként halt meg. Meneküléskor magával vitte a székesegyház és a püspökség kincseinek nagy részét. Ezek között lehettek a misszálé pergamenre nyomott példányai is. Hasonló történt Csárai Mátyással is a fentebb már említett esztergomi misszáléjában való bejegyzése alapján. 1545-ben Csárai már a váradi káptalannak volt tagja pécsi kanonoksága mellett, és mint „plebani et altaris modo tsasdiensis” jegyezte be tulajdonosságát a kötetbe, amely később Észak-Magyarországra kerülhetett. Ez a lehetséges magyarázata annak, hogy Radó Polikárp a kötetet 1943-ban miért írhatta le a Jászóvári Prépostság Központi Főkönyvtárában. Csárai váradi kanonoksága csak ebből a bejegyzésből ismert. Érdemes

lenne felkutatni a kötetet az egykori jászói könyvtár állományában.

Hasonló utóélete volt a pécsi misszálé négy fennmaradt példányának is. Pohánka Éva ennek feltárásával a magyar könyv- és könyvtártörténet utóbbi fél évezredét is érzékeltette. A Pécsi Püspöki Könyvtár példányát (V.V.8) Klimó György 1769-ben a kassai plébániától kapta meg. Az OSZK papírpéldánya (Inc. 990) Klimó György magánkönyvtárából a pozsonyi káptalanon keresztül, 1812-ben került a Nemzeti Múzeum Könyvtárába. Az OSZK pergamenpéldányába (Inc. 989) bejegyezték Forgách Ferenc esztergomi érsek halálát, tehát 1615 előtt a török elől Nagyszombatba menekült és ott működő esztergomi káptalan tulajdonában volt. 1878-ban vásárolta meg a példányt a Nemzeti Múzeum Könyvtára. A kötet véleményünk szerint nem „hivatalosan”, mint a suffraganeus pécsi püspökség szerkönyve került Esztergomba. Az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa nem valószínűsíti, hogy 1543 előtt Esztergomban lett volna a kötet. Valószínűbb, hogy már Nagyszombatban került egy menekülő pécsi egyházmegyei javadalmastól esztergomi egyházi tulajdonba. Erre enged következtetni az a tény, hogy az esztergomi Főkáptalani Levéltár őrzi Mihály „artium et decretorum doctor”, kanonok, vikárius, 1521-től pécsi prépost formuláskönyvét. Mihály doktor Szathmári György, Ernuszt utódának humanista köréhez tartozott. Nagyprépostként feltételezhetően birtokosa volt egy pergamen misszálé példánynak. Gyanítható a formuláskönyv és a misszálé közös vándorlása. Szathmári György könyvei között, humanista életvitelének ismeretében nem valószínű a pécsi misszálé megléte. Még kevésbé valószínű,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam 1. szám

hogy a pécsi püspök nyomtatott pécsi misszálét vitt volna magával 1521-ben Esztergomba, érseki székhelyére. A Pannonhalmán őrzött pergamenpéldány története visszavezethető Tolnai Máté pécsi klerikus, II. Ulászló kancelláriai jegyzőjének, majd pannonhalmi főapátnak a tulajdonosságáig. A török időben elnéptelenedett kolostorból a 16. század végén az értékeket Bécsbe szállították. Innen a 17. század elején néhányat Himmelreich kormányzóapát visszaszerzett. Az ő könyvtárjegyzékében szerepel a pécsi misszálé is. Ez is egy lehetséges útja a misszálénak. Egyébként Pohánka Éva a pannonhalmi példány díszítését tartja a lelegegánsabbnak.

A zágrábi püspökhöz hasonlóan, valószínűleg Ernuszt Zsigmond sem vett részt személyesen a misszálé szöveggondozásában. Az 1484-es nyomtatott zágrábi breviárium előszavában Thúz Osvát püspök megnevezte azt a két kanonokot, akiket megbízott ezzel a feladattal (vö. TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik...”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., 1984, 77). A nyomtatott misszálé összeállításakor a pécsi székeskáptalanban kellett lenni olyan kanonokoknak, akik püspökük, illetve a helyben tartózkodó helynök irányításával és kanonoktársaik egyetértésével a szerkönyveket megtervezték, a másolói és egyéb szerkesztéssel hibákat kijavították, a hiányzó szövegeket, szövegrészeket hiteles forrásból beszerezték. Az ő találékonyságuknak köszönhető, hogy találtak megfele-

lő képzettségű másolót a nyomdai példány lemásolására (vö. *A középkor évszázadai, 1009–1543*, szerk. FEDELES Tamás, SARBÁK Gábor, SÜMEGI József, Pécs, 2009 [A Pécsi Egyházmegye története, 1], 573–585). A pécsi káptalan tagjai közül az egyetemet megjáró kanonokok voltak azok, akik erre a feladatra is alkalmas tanultsággal rendelkeztek. FEDELES Tamás kutatásainak köszönhetően név szerint is ismerjük őket (*A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban, 1354–1526*, Pécs, 2005). Az ő tanultságuk határozta meg a pécsi székesegyház liturgikus gyakorlatát, a káptalani iskola oktatási színvonalát, a középkori Pécs egyházi értelmiségének műveltségét. E műveltség dokumentumai – egy formuláskönyv és egy magyar nyelvű glosszákat is tartalmazó kézirat predikációsgyűjtemény (a pécsi egyetemen is járt Mohácsi Dénes kanonok vagy egy pálos szerzetes összeállítása) kivételével – 1543 után szinte teljesen megsemmisültek. A nyomtatott misszálék fennmaradt példányai a liturgikus gyakorlattal, benne a magyarországi liturgikus költészet pécsi korpuszával, a nyomda- és könyvtörténeti értékekkel, Ernuszt Zsigmond és káptalana műveltségét is ránk hagyományozták. E műveltség tanulmányozását könnyíti meg jelentősen Schöck Gyula az 1499-ben kinyomtatott (s ma már állományvédelmi okokból egyre nehezebben kézbe vehető) misszálé facsimile kiadásával.

Körmendy Kinga

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam 1. szám

VELENCZEI KATALIN: A SZÉKESFEHÉRVÁRI PÜSPÖKI KÖNYVTÁR 1601 ELŐTTI NYOMTATVÁNYAINAK KATALÓGUSA (BEPAlbCat.)

Budapest, Országos Széchényi Könyvtár–Székesfehérvári Püspöki Könyvtár, 2008, 582 l.

Az Országos Széchényi Könyvtár régi könyves szakemberein kívül a tágabb szakmai közönség 2003-ban értesülhetett a székesfehérvári Püspöki Könyvtár gyűjteményét feldolgozó munkáról, amikor VELENCZEI Katalin, a Nemzeti Könyvtár főmunkatársa közzétette *A székesfehérvári Püspöki Könyvtár 16. századi nyomtatványairól* című műhelybeszámolóját a *Borsa Gedeon* 80. születésnapjára készült kötetben (*Fata libelli: A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2003, 125–140). A szerző az elmúlt években különböző szakmai fórumokon adott számot a munkáról, az Egyházi Könyvtárosok Egyesületének szombathelyi ülésén (2007) főleg az ősnymtatványokról, a *Mátyás király és a fehérvári reneszánsz* című konferencián (Székesfehérvár, 2008. október 18.) pedig a humanista könyvritkaságokról volt szó. A mintegy tízéves munka tehát jól időzített szakmai figyelemfelkeltés nyomán került az OSZK és a székesfehérvári Püspöki Könyvtár kiadásában, a „Kulturális emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” program keretében (a Lánosz Kornél – Szekfű Gyula Ösztöndíj Alapítvány támogatásával) az érdeklődők elé.

A székesfehérvári Püspöki Könyvtár régi könyvgyűjteménye elsősorban ősnymtatványai és 16. századi kiadványai miatt nevezetes. Az országos ősnymtatványkatalógus (SAJÓ Géza, SOLTÉSZ Erzsébet, *Catalogus incunabulorum, quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*, I–II, Bp., 1970) alapján tudható volt, hogy az

ország negyedik legnagyobb incunabulumgyűjteménye található itt, a 16. századi, tehát az ún. antikvagyűjtemény pedig az egyházi könyvtárak között foglal el előkelő helyet. A Mária Terézia által 1777-ben alapított új püspökség könyvtárának terve Sélyei Nagy Ignác nevéhez fűződik, de az ősnymtatványok és a 16. századi kiadványok beszerzése a későbbi püspökök hagyatékából vált jelentőssé. A tudatos gyűjtés és könyvtárfejlesztés Pauer János (1814–1889) történész, püspök (1878–1889 között) nevéhez köthető. Pauer János, aki helytörténeti és régészeti kutatásai révén a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja is volt, tudatos feltárások és vásárlások útján gyarapította a Püspöki Könyvtár és saját gyűjteménye állományát, amely halála után egyetlen gyűjteményben egyesült. Miután Pauer gondos, tudatos és szakszerű bibliofil volt, gyűjtésének időszakáról, módszeréről maguk a könyvek tájékoztatnak. Pauer nem használt ugyan *ex librist*, de a megvásárolt kötetekbe gondosan feljegyezte a vásárlás időpontját, forrását, gyakran a könyv vételárát is. Így tudható, hogy ősnymtatványait 1879 és 1886 között hazai és főleg német antikváriumokban vásárolta, de jelentősen gazdagodott gyűjteménye a bécsi Hofbibliothek (a mai Österreichische Nationalbibliothek) leselejtezett duplumainak megszerzése révén is.

Pauer János halála után kiemelhető Steiner Fülöp püspök (1890–1900) gyűjtése, valamint Shvoy Lajos püspök (1927–1968) gyűjteményépítő tevékenysége, amelynek során a biztosabb megőrzés

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2010. CXXIII. évfolyam 1. szám

céljából Székesfehérvárra szállították az egyházmegye összes plébániájának régi és ritka könyveit. A mai gyűjteményrendezési szempontok szerinti őrzés 1934-ben indult, amikor kiválogatták és különgyűjteményként kezdték kezelni az ősnymtatványokat, a 16. századi kiadványokat és az RMK köteteket.

A székesfehérvári Püspöki Könyvtár katalógusának elkészítése abba a programba tartozik, amely a „Kulturális emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” keretében egységes szempontrendszerrel dolgozott ki a különböző könyvtárakban megtalálható 15. és 16. századi nyomtatványok feldolgozására. A program irányítója Borsa Gedeon volt, aki a jelen kötetnek is lektora, tehát az elvi szempontok gyakorlati megvalósításának legfőbb öre. (Nem is találhat a recensens a kötetben semmi kivetnivalót, hiszen Borsa Gedeon szigorú lektori tekintete már minden elképzelhető hibát észrevett.) A könyvsorozat első kötete a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár régikönyv-gyűjteményének 15–16. századi anyagát dolgozta fel, ismertetését nemcsak a szűkebben vett könyves szakma, hanem az Irodalomtörténeti Közlemények is felvállalta (lásd Körmendy Kinga recenzióját KLINDA Mária *A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1601 előtti nyomtatványainak katalógusa* [Bp., 2001] című munkájáról: ItK, 2005, 358–360). Ugyanezt a katalógizálási és szerkesztési elvet követi Velencei Katalin kötete is. A bevezető röviden felvázolja a könyvtár történetét és ízelítőt ad a legérdekesebbnek vélt nyomtatványokból. A gyakorlati eligazítást a katalógus használatához készült útmutató segíti, a kötetet záró hétféle mutató és a konkordancia minden kutatási szempontot kielégít. A katalógus – noha feldolgozási mód-

juk némileg eltérő – egyetlen betűrendben sorakoztatja fel az ősnymtatványokat és a 16. századi kiadványokat. Az áttekinthető, logikus tipográfiai megoldások (a kötetben fel nem tüntetett informális források szerint ez is Velencei Katalin munkája) elősegítik, hogy a bibliográfiai leírás és a példányleírás elkülönítve, de egymást kiegészítve segítsék egy-egy kötet „életrajzá-
nak” végigkövetését. Mindez azért kiemelendő, mert a kiadvány együttesen tartalmazza a kötetek teljes szakirodalmi beazonosításához szükséges adatokat és a példányra vonatkozó, „lopásgátló” ismérveket.

A katalógusban 1190 kiadvány (1149 kötet) minden igényt kielégítő részletes leírása szerepel. A bibliográfiai leírások az incunabulumokat illetően az országos ősnymtatvány-katalógus (CIH), a 16. századi nyomtatványok esetében az Országos Széchényi Könyvtár antikvakatalógusának előírásait követik. A rendkívül sok utaló bizonyítja, hogy a katalógus szerkesztője minden kutatási szempontot figyelembe vett, és a névalakok, címvariánsok, intézményi megnevezések számtalan változata sem került el a figyelmét. A részletes példányleírás – a fő impresszumatok mellett – nemcsak a teljes kollációt tartalmazza, hanem hihetetlen munkával rekonstruálja a kötetek valamennyi possesssorbejegyzését, kézírásos vagy bélyegzett tulajdoni azonosítóját. (Ezt a gazdag possesszori anyagot látva sajnálhatjuk igazán, hogy az Országos Széchényi Könyvtár antikvakatalógusának készítésekor még nem volt idő, igény, lehetőség a possesszorok bejegyzéseinek feldolgozására. Halatlan nagy adatmennyiség került ki a figyelemből, és ki tudja, lesz-e valamikor mód, legalább adatbázis formájában, a hiány pótlására?) A kötet bevezetőjében

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXVIII. évfolyam 4. szám

Velencei Katalin felhívja a figyelmet néhány érdekes könyvtulajdonosra, így a Dunai Tudós Társaság (Sodalitas Litteraria Danubiana) megszervezőjének, Conrad Celtisnek saját kezűleg rajzolt címerpajzsos ex librisére és kézírására (114. tétel), vagy a szigetvári hős, Zrínyi Miklós vejének, Forgách Imrének (†1599) a bejegyzésére (284. tétel). A Forgách Imre tulajdonbejegyzését tartalmazó kötetből az OSZK-beli restaurálási munkálatok során egy korábban ismeretlen bécsi naptártöredék került elő Melchior Klaiber bécsi professzor 1563. évre szóló kiadványából. Figyelmet érdemel a 644. számú tétel, Paulus Jovius műveinek 1578-as baseli kiadása, amelynek tulajdonosa Balassa – sajnos „csak” a 17. századi Balassa – Bálint volt. Ugyancsak érdekes Valerius Maximus exemplumgyűjteménye (1135. tétel), amelynek elsőként jegyzett tulajdonosa Thurzó György, majd nyilván családi kapcsolatok révén, a második tulajdonos 1657-ben Czobor Imre lett. A Fugger család könyvei közül három mű is szerepel a székesfehérvári gyűjteményben (2., 1127., 1128. tétel), közülük kettőnek Zacharias Geizkofler lovag volt az újabb tulajdonosa (1127., 1128. tétel), aki még egy másik kötet birtokosa is volt (692. tétel). Geizkofler a magyar történetírásban jól ismert személy, birodalmi fillérmester (Reichpfennigmeister), aki Pápa 1597-es visszafoglalásának előkészítésében játszott fontos szerepet.

A 18. századi possessorok közül kiemelendő, hogy Hatvany István debreceni professzor Charles de L'Écluse 1583-ban kiadott *Stirpium nomenclator* című művébe 1751-ben és 1786-ban is tett magyar nyelvű bejegyzéseket (673. tétel).

A possessorbejegyzések mellett Velencei Katalin regisztrálta az izgalmas világi

jellegű marginálisokat vagy a kötetek végére tett megjegyzéseket is. Ezek közé tartozik egy 17. századi magyar nyelvű álomleírás Telegdi István tollából (586. tétel), egy 1683-as családtörténeti bejegyzés a ismeretlen vezetéknevű Miklós Gáspár gyermek születéséről és keresztszüleiről (gróf Pálffy Miklós és Vezér János) (655. tétel), vagy egy latin költői antológia címlapján a könyvtolvajlást átkozó kézírásos disztichon (290. tétel).

A kötetet záró illusztrációk, az ex librisek, supralibrosok, bélyegzők és könyvkereskedői címkék mellett természetesen a legfőbb érdekesség annak a tíz nyomtatványnak a címlapmásolata, amelyeknek könyvészeti azonosítása nem sikerült, tehát igen ritka, nagy könyvtárak katalógusaiban nem regisztrált nyomtatványokról van szó.

A székesfehérvári Püspöki Könyvtár igen kiváló katalógusa Velencei Katalin évtizedes – kizárólag kutatónapján és szabad idejében végzett – munkája. Az OSZK tudományos főmunkatársa a régi könyvek speciális katalógizálását a könyvtár Régi Nyomtatványok Tárában sajátította el, amikor részt vett a Nemzeti Könyvtár háromkötetes antikvakatológusának munkálataiban. A több évtizedes tapasztalatok képesítették arra, hogy egy jelentős gyűjtemény teljes körű feldolgozását önállóan készítse el. Miután egy életre egy nagy katalógus többnyire elég, gondoljuk és reméljük, hogy Velencei Katalin tudását, szorgalmát, szakmai gyakorlatát a következő katalógusok szerkesztői majd szakmai tanácsadó vagy lektori szerepben hasznosítják, esetleg felkérhetnék az OSZK antikvagyűjteménye possessorbejegyzéseinek feldolgozására.

Németh S. Katalin

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2019. CXXXI. évfolyam 1. szám

HEGEDÜS BÉLA: PRODRAMUS. KALMÁR GYÖRGY (1726–?) VILÁGÁRÓL
Budapest, Argumentum Kiadó, 2008 (Irodalomtörténeti Füzetek, 164), 178 l.

Hegedüs Béla könyve – célja szerint – *prodromus*, előfutár Kalmár György életének, életművének, nyelvelméletének megértéséhez. Előfutár, és egyben hiánypótló alapvetés is.

A szerző a bevezetőben részletesen kifejti és magyarázza műve következetesen végigvezetett koncepcióját. Ez nemcsak a tanulmány megértését segíti elő, hanem világos állásfoglalás a – Hegedüs szavaival élve – „romantika és szépirodalom előtti” írásművek helyes olvasásának kérdésében is: „Ennek a könyvnek Kalmár György a főszereplője, nem pedig a művei. Amennyire egy *szakkönyv*ben lehetséges, igyekeztem valóban főszereplőként szerepeltetni, s bizony élveztem azt a szabadságot, amit a források hiánya, az őt körülvevő titokzatosság munkám során biztosított.”

A tárgyválasztás nemcsak azért tanulságos, mert Kalmár György személye, mint a tanulmányból kiderül, a kortársak szemében is különös, sőt olykor visszatetsző volt, és ez az alaphang, immár a műveire értve, Weöres Sándor újrafelfedező értékelésében is visszaköszön; hanem mert elhagyhatatlan az életmű megértése szempontjából. Ugyanis Hegedüs Béla szerint a romantika előtti írásművek „a szerzőt körülvevő valóság leírására tett” kísérletek, ezért „ha nem vesszük figyelembe a szerzői szándékot vagy akár a szerző személyét magát, éppen hogy az adott elsődleges kontextussal szemben bizonyítjuk elméleti igénytelenségünket.” Ebből következik, hogy „Kalmár világának [...] megértése feltétele a kalmári nyelvelmélet megértésének.”

A tanulmány tehát kimondottan Kalmár György személyére koncentrál, és szándéka szerint ezzel megalapozza a tőle ránk maradt szövegkorpusz helyesebb értékelését. Ebből a célkitűzésből egy irodalomtörténetileg mindenképpen izgalmas, érdeklődésre teljes joggal számot tartó munka született. Az pedig Hegedüs Béla íráskészségét dicséri, hogy ki tudta aknázni a tárgyalt életutat és személyt körülvevő „titokzatosság”-ot, és az ebből fakadó lehetséges „regényesség”-et: tanulmánya – és leginkább annak Kalmár György jellemét, életét tárgyaló fejezetei – így nemcsak a szakközönségnek, hanem a laikus olvasónak is érdekfeszítő és lebilincselő olvasmányai lehetnek. Ily módon valóban „főszereplőként” jelenik meg a 18. századi külföldi nyelvész-gondolkodó Kalmár György személye.

A bevezető egy „létárnál bővebb összefoglalást” is nyújt a később idézett Kalmár-művekből. Ez nem pusztán a tanulmány befogadását hivatott elősegíteni, hanem az eddig kevésbé kutatott, jelentéktelenebbnek ítélt művekre is rá akarja irányítani a figyelmet, ugyanis „azok eddiginél behatóbb ismerete kívánatos lenne a *főművek* és a *főművekben* leírt világ értelmezéséhez.”

Az összefoglalt művek a következők. *A Traktátus a Föld az Urat, fiam, és a királyt* hangzatú ige (Péld 24, 21a) értelmezése, melynek első magyar változatának kéziratát Szelestei N. László publikálta. *A Valóságos Magyar ABC* Kalmár hexameteres főműve, mely a 18. századi magyar időmértékes verselés egyik (ha nem a leg-) első példája, és melyet versta-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2020. CXXIII. évfolyam 4. szám

na és figurális nyelvhasználata is izgalmassá tesz. A három nyelven (latinul, németül és angolul) publikált világnyelvtervezetek alapozták meg részben Kalmár világhírét, és a meg nem született nagy műhöz próbálták Európa-szerzte előfizetőket toborozni. A *Mária Terézia-ének* 1778-as, 110 sornyi, leoninusokban írt mű, melyre sem a saját korában, sem a későbbiekben – egyetlen kivételtől eltekintve – nem reagált az irodalmi és nyelvészeti közvélemény. A csonka autográf példányban fennmaradt *Magyar Merkúrius* idegen szavak magyar helyettesítését célozza – a korai magyar nyelvű nyelvelméleti irodalom egyik kimagasló alkotása.

De a tanulmány, mint azt ismételtelen leszögezi, súlypontját a szerző személyére, és nem a művekre helyezi. Ezért csak röviden, de lényeglátóan mutat rá az életmű egyik izgalmas problematikájára: a (szép)irodalmi és a tudományos olvasási kódok szempontjára. Kalmár művei ugyanis figurális, retorizált nyelven szólnak – a szerző szándéka szerint – a valóságról.

A vállalkozás tehát „mindenképpen izgalmas, lezárhatatlan feladat”, olyan hiánypótló munka, melynek „eredményeit a jóval ismertebb szerzők és életművek esetében a 19. századi történettudomány szinte tálcán kínálja”, de Kalmár György esetében mindaddig várni kellett rá.

Számba veszi a Kalmár személyével kapcsolatos adatokat, visszaemlékezéseket, melyek segítségével „megalkotja” hősét külsejét és jellemét tekintve. Valóban életszerűen és plasztikusan formálódik meg a tanulmány oldalain a „főszereplő” alakja, akit a recepció kimondva vagy csak utalásszerűen előbb különként, majd örültként, zseniként vagy komikus, korlá-

tozott felfogóképességű tudósként láttat. A bemutatott recepció legfontosabb alakjai Kazinczy, az újralfelfedező Weöres Sándor és a szerző által nagyra értékelt Egyed Emese, az „első igazán komoly újraolvasási kísérlet szerzője.”

A bemutatott életút a jellemfejlődésre is kitér, az 1763-as egyházfegyelmi eljárás vádjai kapcsán (valószínűleg részegeskedés és bujálkodás) a bűnbeesés és megtérés fordulatára. Foglalkozik a Kalmár műveiben meglévő, „önmagára, a *szertői szubjektumra*” való utalásokkal, valamint utazásaival. Európa kis híján minden tája említésre kerül a kalandos életű tudós életútját vagy kapcsolatait tárgyalva. Különösen részletesen mutatja be Kalmár közel-keleti útját – ez a fejezet művelődéstörténeti szempontból is rendkívül érdekesítő, izgalmas olvasmány.

Mélyrehatóan tárgyalt kérdés Kalmár és a pietizmus kapcsolata. Ennek előfeltétele természetesen a pietizmus és jellemző terminusainak (újjászületés, unio mystica, istenfélelem), istenfogalmának helyes értelmezése. Ezt követően „a jelként felfogott személy problémáját” érinti a mű, és „ennek partikuláris tudományágát, a fiziognómiát.” Vizsgálja Kalmár ezzel kapcsolatos megnyilvánulásait, a fiziognómia és a pietizmus kapcsolatát.

Szembevető a különbség Kalmár hazai és nemzetközi ismertsége („világhíre”) között, a korabeli Kalmár-recepció bemutatásával ennek okaira is választ keres a szerző. A legfontosabb kérdésnek a *Valóságos Magyar ABC* (illetve a teljes *Prodromus*) recepcióját értékeli, különösen azért, mert „ez az első, irodalmi műről magyar nyelven nyomtatásban is nyomon követhető *pennacsata* kritikátörténetünkben”, melynek kulcsszereplői Rájnisi Jó-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXXI. évfolyam 4. szám

zsef, Ráth Mátyás és Baróti Szabó Dávid voltak.

Egy fejezetben kitér „az elsőség kérdése, a sorrendre a mértékes versek írásában, amely már a kortársakat is foglalkoztatja.” A legfontosabb név itt „az első nagy rendszerező”, Kazinczy. Molnár János, Kalmár és Ráday verseng az *időbeli* elsőségért – Kalmár költeményeinek művészi értékét ugyanis nem tartották nagyra. Kitér a Kazinczy és Kultsár István közötti elízióvitára, melyben Kalmár váratlanul hivatkozási alappá vált. Nyelvelméletének és az univerzális nyelvre vonatkozó gondolatainak recepcióját – illetve annak hiányát – is külön fejezetben tárgyalja. A recepciótörténet sokoldalú bemutatását Kalmárnak az irodalmi kánonban elfoglalt (és rögzült)

helyének bemutatásával zárja, melyet Tol-dy Ferenc jelölt ki a számára.

A dolgozat végén közlésre kerül a Hegedüs Béla által feltárt források egy részének kritikai igényű átirata. Ezek „elsősorban Kalmár nemzetközi kapcsolataira vetnek fényt.” Többségük vagy most jelenik meg először nyomtatásban, vagy nehezen elérhető. Közlésre kerül a *Proposal* (az angol nyelvű világnyelv-tervezet), Kalmár György levelezésének egy része, illetve mások írása Kalmárról. A források – egy Kazinczy-szemelvénytől eltekintve – angol, német és főleg latin nyelvűek, melyek elé a szerző rövid magyar nyelvű összefoglalót is illeszt.

Nagy Márton Károly

**TAKÁTS JÓZSEF: ISMERŐS IDEGEN TEREP.
IRODALOMTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK ÉS BÍRÁLATOK**
Budapest, Kijárat Kiadó, 2007, 366 l.

Takáts József *Saját hitek* című bevezető tanulmányában a történeti vizsgálódás konvencionista szemléletéről beszélve első példaként egy művészettörténészre hivatkozik. Michael Baxandall szerint ha nem tudjuk például, egykor egy adott közösségben „milyen jelentései voltak a kéztartásoknak”, akkor nem érthetjük meg az e közösségben használatos, illetve az e közösség számára készített festményeken ábrázolt mozdulatokat, azaz magukat a festményeket sem (20–22). E passzus az *Ismerős idegen terepet* olvasó számára – amennyiben a lineáris rendet követve olvas – meglehetősen provokatív, hiszen még emlékszik arra a borítón látható kézmozdulatra, amellyel Vermeer asztronómusa a külvilágra ügyet sem vetve az

éggömb felé nyúlva éppen megérinti azt. Miközben a *könyvet* olvastam, számomra meghatározó volt ez az élmény, ezért motoszkált bennem mindvégig a kérdés, az éppen olvasottak állíthatók-e valamiféle viszonyba a borítón látható festmény, *Az asztronómus* részletével vagy magával a képpel.

Mielőtt azonban ebbe az irányba indulnék, el kell ismernem, legalább két érv szól amellett, hogy ne provokatívan értelmezzük a felhozott példát. Elsőként rögtön az, hogy Takáts elhatárolódik Baxandall erős konvencionálisától (22–23), tehát tanulmányait az általa felhozott példa után sem teljesen jogos a borítón látható képre vonatkoztatni. Másodszor pedig az impresszum egyértelműen figyelmeztet, jelzi,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam 1. szám

hogyan a „borító” és a „köteterv” Pintér József munkája. Mivel a módszertani relativizmusra később még visszatérek, most csak a második pontra reflektálnék. Az Irodalomtörténeti Közlemények olvasói a recenzió írójához hasonlóan nagy valószínűséggel a kötet kézbevétele előtt javarészt már ismerték Takáts itt közölt szövegeit, ami miatt a kötet olvasása során szükségszerűen merül fel a kérdés, *ez az elrendezés – a keret másik részét, a Beszéd a Martinkó-díj átvételekor egyik kijelentését parafrázálva (354) – a megjelenés/elhangzás „eredeti” kontextusához képest milyen további értelmezési lehetőségeket biztosít.* Bár kétségtelenül lehetne érvelni a szövegváltozatok – ahogy Roger Chartier nevezi – szellemi azonosságával mellett, ám az új megjelenés alkalmával a szöveg materialitása változik, s ennek megfelelően más-más értelmezési lehetőségeket nyit meg: a megformáltság, legyen bármilyen különös is, a szöveg valamiféle értéséről tanúskodik (pl. Roger CHARTIER, *Crossing Borders in Early Modern Europe: Sociology of Texts and Literature*, transl. Maurice ELTON, *Book History*, 8[2005], 37–50). Továbbá az irodalmi intézményrendszer sajátosságainak köszönhető, hogy szerzői intenciót vizsgálni a modernitásban meglehetősen ingoványos terület, hiszen a kiadó (itt: az olvasó) egy szövegnek rendszerint több autorizált változatával is találkozhat, valamint egy-egy publikáció a szerzőn kívül is számos olyan közreműködőt igényel, akik lényegesen befolyásolják egy szöveg megjelenését és így jelentését (Jerome J. MCGANN, *A Critic of Modern Textual Criticism*, Chicago–London, The University of Chicago Press, 1985, 23–36). A kötet sajátos megformáltságával a számomra adott, értelmezendő értelemgy-

ség. Egyébként Takáts az annotált bibliográfia elején (*A kötet írásairól*) maga is figyelembe veszi a most felhozottakat, amikor vitacikkei publikálásának elmaradását megindokolja (361). Végül soron ez a szemléletbeli oka annak, hogy úgy gondolom, a borítón található kép(részlet) értelmezéseinek feltárása a kötet szövegeihez is közelebb vihet, a következőkben ennek megfelelően Vermeer *Az asztronómus* című képének három, egymással is vitatkozó értelmezését fogom ismertetni, és az egyes értelmezésekhez kapcsolva próbálom meg leírni az *Ismerős idegen terep* szövegeivel kapcsolatos észrevételeimet, amelyek nem annyira az egyes tanulmányokra, hanem a kötet egészére vonatkoznak.

Az asztronómus Vermeer kevés pontosan datálható munkái egyike (1668), és van egy vele egy időben készült párdarabja, *A geográfus*. A képen Jodocus Hondius éggömbje látható (1600), amelyen a Nagy Medve, a Sárkány, a Herkules és a Lant csillagképek vehetők ki, a falon egy, a gyermek Mózes megtalálását ábrázoló festmény látható, az asztalon az éggömb előtt pedig Adriaen Metiusnak a csillagok vizsgálatáról szóló kézikönyve. Mindezeket az információkat Norbert Schneider laikusoknak írt, a Taschen sorozatában megjelent könyvéből tudhatjuk meg (Norbert SCHNEIDER, *Vermeer*, ford. MESTERHÁZI Mónika, Bp., Vince Kiadó, 2004, 74–77). Schneider *Az új tudomány* című fejezetben tárgyalja *Az asztronómust* és *A geográfust*, a két képet a „tudomány világában” bekövetkezett „radikális paradigmaváltás”-hoz köti, amely paradigmaváltás lényege egy Isten nélküli, az empirikus „tudományok”, kísérletek során feltáruló világkép megalkotása és érvényre juttatása. Míg *A geográfus* esetében ez a narra-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam 1. szám

tíva jól működtethető, azaz ez a kép minden nehézség nélkül tekinthető egy spiritalitás nélküli „mai értelemben vett egzakt tudomány” allegóriájának, *Az asztrológus* esetében Schneider narratívája problematikusabb, szövege is elbizonytalanodik, hiszen a tudós nem teleszkópot használ, még csak ki sem néz szobájából... s éppenséggel horoszkópot készít.

Schneider értelmezése a képről számomra a kötetben az irodalomtörténet-írás mint tudomány problematikáját hozza játékba, mivel – hogy a borítónál maradjak – az *Ismerős idegen terep* főcímének antropológiai metaforikája és az alcím „irodalomtörténeti” jelzője közötti feszültség végigkíséri a kötet írásait. E feszültség oka, hogy Takáts nem követi a Toldy megalapozta magyar diszciplináris hagyomány irodalomtörténeti gyakorlatát, amelyben Szilágyi Márton szavaival „a jelenkori értékek legitimációja” a meghatározó (104), azaz bár lehetőségeit egyáltalán nem vitatja, Takáts a múlt szövegeit nem kívánja modernné olvasni, nem „kanonikus vizsgálódásokat” (13–14) folytat. Valójában a diszciplinárisan elkülönülő irodalomtörténet-írást általában véve is lehetetlennek tartja: „ma már mindannyian művelődéstörténészek vagyunk” – idézi Peter Burke-öt egyetértőleg (9). Ha igaza van Jürgen Fohrmann-nak abban, hogy egy tudomány egységét nem a szövegek, hanem a szövegek előtt lévő kommentárok adják (Jürgen FOHRMANN, *A kommentár mint a tudomány diszkurzív egysége*, ford. LABÁDI Gergely, Helikon, 2008, 16–26), akkor Takáts tanulmányai esetében valóban majdhogynem lehetetlen „irodalomtörténet”-ről beszélni: egy-egy tanulmány kivételével (*Megfigyelt megfigyelők, Mikszáth-szövegek relativizmusa*) legalább

annyiszor hivatkozik, ha nem többször, jogi, nyelvészeti, antropológiai, szociológiai, művészettörténeti, filozófiai, történeti szakirodalomra, mint irodalomtörténetire (a korszakkal foglalkozók közül legtöbbször talán Dávidházi Péterre). A másik irányból viszont, azaz a 18–19. századdal foglalkozó irodalomtörténészek írásai felől nézve Takáts itt közölt tanulmányai nagy hatásúaknak bizonyultak, kulcsfogalmaik (pl. elsődleges kontextus, politikai beszédmód) több tanulmányban is visszaköszönnek, az intézményrendszer tehát irodalomtörténetként fogadja be e tanulmányokat. Az „irodalomtörténeti” jelző a kötet terében azonban mégsem csak anynyiban érvényes, hogy Takáts gyakran elemez a 19. századi magyar irodalom körébe tartozó szövegeket (a két Aranytól, Gyulaitól, Mikszáthtól stb.), és hogy gyakran használják föl szövegeit ilyen elemzésekkor. Amennyiben ugyanis az „irodalomtörténet”-et nem pusztán diszciplinaként, hanem Takátsot követve egy Roland Barthes-tanulmányból kiindulva olyan beszédfajtaként fogjuk fel, amely „arra keresi a választ, miért fogadták el valaha a műnek ezt vagy azt az értelmét”, akkor sikerülhet ellépni a magyar irodalomtörténet-írás kanonikus érdeklődésű hagyományától – hiszen konvencionalista hagyományáról nem, legfeljebb „pillanat”-áról lehetne beszélni (20). Nem arról van tehát szó, hogy Schneider spirituális és empirikus tudományokat szembeállító, üdvtörténeti jellegű, allegorikus képértelmezésének megfelelően ez volna „az” irodalomtörténet-írás Takáts szerint – nem. Módszertanának vizsgálatához azonban egy újabb Vermeer-értelmezést hívok segítségül.

Svetlana ALPERS eredetileg *The Art of Describing: Dutch Art in the Seventeenth*

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXXI. évfolyam 4. szám

Century címet viselő (magyarul: *Hű képet alkotni: Holland művészet a XVII. században*, ford. VÁRADY Szabolcs, Bp., Corvina, 2000) könyve amellel érvel, hogy az allegorikus, történetelvű, az itáliai festészet elméletén és gyakorlatán kidolgozott művészettörténeti szempontok helyett a holland festészetet a „körülményeket figyelembe véve” tanulmányozzuk (ALPERS, *i. m.*, 21), azaz „társadalmi megnyilvánulásnak” kell tekintenünk, és a képekhez úgy kell közelebb jutnunk, „hogy megvizsgáljuk helyüket, szerepüket, jelenlétüket a tágabb kulturális közegben” (uo.). Alpers a 17. századi holland társadalom sajátos vizualitás- és tudás-modelljét ismeri fel a camera obscura használatában valamint a térképeknek a társadalomban betöltött szerepével kapcsolatban, és ehhez kapcsolódva értelmezi a 17. századi holland festészet leíró jellegét. Ebben az elbeszélésben Vermeer asztronómust és geográfust ábrázoló képei azért jelentősek, mert kifejezik, milyen jelentős szerepet játszik Vermeer identitásában a térkép- és képkészítés, illetve -használat (ALPERS, *i. m.*, 146).

Alpers Takátséhoz hasonló (bár igazában való meggyőződése miatt attól egyszerűen lényegesen különböző) módszertana – ti. egykori világába visszahelyezkedve érthetjük meg a múlt nyomait – az *Ismerős idegen terep* tanulmányaiban kifejtett és alkalmazott konvencionalista gyakorlatra irányítja a figyelmet. Régebbi magyar szövegek olvasójaként úgy gondolom, nagyon termékeny Takáts módszertani felhívása, hogy tekintsük egy idegen kultúra alkotásainak ezeket és úgy próbáljuk meg értelmezni őket. Ennek a belátása azonban nem annyira magától értetődő, mint azt Takáts a Martinkó-díj kapcsán vele interjút

készítő újságírók példájával sugallja (359). Az én oktatói tapasztalatom szerint (s a kötetben egy helyütt Takáts maga is hivatkozik ilyen tapasztalatokra: 293) az elidegenítés és a konvencionális módszer-tana, azaz a múltnak a jelentől történő elszakítása és a bennszülöttek szemszögéből történő értelmezése, vagy legalább ennek mint módszertani lehetőségnek a figyelembe vétele éppenséggel nagyon nehezen elfogadható. Hiába olvassák el például *A tér és az idő nemzetiesítése és az irodalmi kultuszok* című Takáts-tanulmányt, a szemináriumi dolgozatok többségében Petőfi (másokkal együtt) nem megalkotta, hanem kifejezte azt, amire a magyar írók korábban biográfiai-társadalmi adottságaik és szerényebb értelmi képességeik miatt nem voltak képesek, ti. az Alföld nemzeti karakterét. Azt hiszem, hogy az újságíróknál vagy az én szeminaristáimnál a *sensus literalis* és a *sensus originalis* egybemosódott (lásd *A sensus literalis hermeneutikai kérdései*, szerk. FABINY Tibor, Bp., 2001, 41): a nemzeti nagyelbeszélés iránt egykor volt igényt kielégítő irodalomtörténeti narratíva alap-elemeinek ismerőjeként számukra egész egyszerűen a kanonikus jelentés a történeti, az egykorú szereplők szerintük a mi jelenünket előkészítendő cselekedtek. Ezen a ponton kontextustól függően játékba lehetne hozni a kulturális örökség vs történelem, a múlt/történelem vs hagyomány problematikáját, de a felvetett probléma talán az irodalomtörténeti gyakorlat társadalmi legitimitációja felől nézve hűbavágó: mi a szerepe e szaktudománynak, ha az identitást meghatározó kulturális emlékezet alapszövegeinek és értelmének ápolási feladataitól megszabadul? E fel nem tett kérdésre számomra Takáts folyamatos

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXIII. évfolyam 1. szám

módszertani reflexiói, explicitté tett döntései jelentik a választ, úgy gondolom ugyanis, hogy közel jár ahhoz az eszményhez, amelyet az általa más összefüggésben idézett MacIntyre fogalmazott meg egy esszéjében: „[A]z egyetem az a hely, ahol kidolgozzák a racionális igazolás fogalmait és normáit, alkalmazzák őket a kutatás gyakorlatában, és e fogalmakat és normákat magukat is racionális vizsgálat alá vetik, vagyis a tágabb társadalom csakis az egyetemektől tanulhatja meg, miképpen folytassa le gyakorlati és elméleti vitáit racionálisan érvelő módon.” (Alasdair MACINTYRE, *Az egyetem intézményének újragondolása és az előadás műfaja*, ford. BECK András, Nappali Ház, 1999/1, 42–58.)

A harmadik idézendő Vermeer-értelmezés Jonathan CRARYÉ, aki Alpers állításával kapcsolatban komoly kifogásokat fogalmaz meg (*A megfigyelő módszerei: Látás és modernitás a 19. században*, ford. LUKÁCS Ágnes, Bp., Osiris, 1999). Nem a választott módszertannal van problémája (saját kulturális közegükben vizsgálni az alkotásokat), sőt kifogásolja, hogy Alpers egyfajta időtlen művészi választási lehetőségként tekint a „leírás”-ra. Fontosabb azonban, hogy Crary szerint Alpers a camera obscura lényegét érti félre, amikor a fényképezés elődeként tekint rá – és itt kapcsolódhatunk közvetlenül a borító Vermeer-képéhez: „Van két olyan Vermeer-festmény, amelyek világosan megjelenítik a camera obscura karteziánus paradigmáját. Nézzük meg az 1668 körül festett *A Geográfus* és *Az Asztronómus* című képeket. Mindkét kép egy magányos alakot ábrázol, amint tudós tevékenységben merül el egy árnyékos szobabelső négy-szögletes határai között, egy olyan szobá-

ban, amelynek falait láthatóan egyetlen ablak lyukasztja át. A csillagász egy ég-gömböt tanulmányoz, amelyen a csillagképek vannak feltérképezve; a földrajztudós előtt egy tengerészeti térkép fekszik. Mindketten elfordítják szemüket a külvilágra néző nyílásról. A külső világot nem közvetlen érzékszervi vizsgálat útján, hanem szobán belüli »világos és pontosan kivehető« reprezentációjának mentális vizsgálatán keresztül ismerik meg. E meditatív tudósok komor elszigeteltsége körbefalazott szobabelsőkben a legkevésbé sem gátolja őket a külső világ megértésében, hiszen az interiorizált szubjektum és a külső világ szétválasztása előre adott feltétele az utóbbiról való tudásnak. A festmények tehát tökéletesen szemléltetik a camera obscura összeegyeztető funkcióját: belseje Descartes egymástól teljesen különböző res cogitansának és res extensájának, a megfigyelőnek és a külvilágnak az érintkezési felülete. A camera vagy kamra az a hely, amelyen belül a világ, a kiterjedt szubsztancia szabályos vetülete elérhetővé válik az elme vizsgálódása számára.” (CRARY, *i. m.*, 60–62.) Crary értelmezése tehát elfogadja Alpers kiindulópontját, csak másban látja lényegét: a megfigyelőtől leválasztott, „testetlen küklopsz-szem”-mel (64) és a látás szubjektivitásának elnyomásával (19) jellemzi a camera obscurát. Úgy gondolom, Alpers és Crary értelmezésének együttes felhasználásával váratlanul közel kerül egymáshoz az *Ismerős idegen terep* borítóján látható kép, a cím és a tanulmányok módszertanának egy lehetséges értelmezése.

Takáts a *Mikszáth-szövegek relativiz-musa* című invenciózus tanulmányában a Mikszáth-próza „szerkezeti megoldásai” kapcsán a „modernista [...] olvasatok szá-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2019. CXXVIII. évfolyam 4. szám

mára érhetetlen” (299) jellegzetességét, sajátos relativizmusát helyezte a középpontba. Az itt tárgyalt problémák véleményem szerint számos ponton összefüggnek Takáts saját tanulmányírói pozíciójával, módszertani hiteivel. Például abban a kijelentésben, hogy a századvég etnografikus prózájában „az olvasók egy idegen kultúrával találkoztak, de olyan idegen kultúrával, amely saját kellett volna hogy legyen” (284), nyilvánvalóan az „ismerős idegen terep” alaphelyzete köszön vissza. A tanulmány másik észrevétele a mikszáthi relativizmus történetírói, egészen pontosan rankei gyökerét illetően szintén a kötet egyik módszertani alapvetését, műtszemléletét idézi föl, a mikszáthi, az igazságot a beszélő pozíciójától függővé tévő eljárás pedig Takáts érvelésközpontú módszertani relativizmusát. A „minden korszakra úgy kell tekinteni, mint ami önmagáért valóan értékes” (289) kijelentése eredményét tekintve egybecseng a jelentől a múltat *ideiglenesen* elválasztó akarattal, amennyiben Takátsot e leválasztott múlt „önmagában befejezett értelme” (18) érdekli. Tudom, hogy Takáts egyáltalán nem tartja lehetségesnek az „eloltsa énjét” rankei parancsát követni, de úgy gondolom, a múlt és a jelen elválasztására törekedni – ha csak ideiglenes jelleggel is – ebbe az

irányba mutat. Crary észrevétele camera obscurának a megfigyelőtől leválasztott, „testetlen küklopsz-szem”-éről a rankei „Isten szemével látni a dolgokat”-tal cseng egybe. Ám ne feledjük, mindez a camera obscura használatának eredményét, Vermeer művészetének és Takáts írásainak ránk gyakorolt hatását, az egykorú világ *leírását* nem befolyásolja.

A fentiekhez lezárásképpen csak egy megjegyzést szeretnék fűzni saját pozíciómról. Amikor irodalmárok valamiért művészettörténeti kérdésekkel foglalkoznak, akkor rendre figyelmeztetik magukat és olvasóikat arra, hogy nem szakértői területnek (pl. BENYOVSZKY Krisztián érdekes tanulmányában: *Gondolkodó festmények*, Partitúra, 4/2[2009], 15–23). Én nemcsak azért nem tettem ezt, mert Takáts maga is szívesen olvassa irodalomtörténeti munkája részeként más tudományok szakszövegeit (79), hanem azért sem, mert úgy gondolom, eltérő megközelítéseik ellenére a Vermeer-kép Schneider, Alpers és Crary vázolta értelmezései a társadalmi intézményrendszerek hitelesítő mechanizmusait tekintve egyaránt érvényesek, dönteni minden(féle) olvasó saját *meggyőződései* alapján fog.

Labádi Gergely